

Г. Косымова, Ш. Ерхожина, Г. Каримова

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ

Учебник для 10 классов
общеобразовательных школ с русским
языком обучения

*Утверждено Министерством образования и
науки Республики Казахстан*

Алматы «Мектеп» 2019

УДК 373.167.1
ББК 81.2Қаз-922
К72

Шартты белгілер:

– тымдалым

– айтылым

– оқылым

– жазылым

– көркем шығарма

Косымова Г. и т.д.

К72 Қазак тілі мен әдебиеті. Учебник для 10 классов общеобразовательных шк. с рус. яз. обучения / Г. Косымова, Ш. Ерхожина, Г. Каримова. — Алматы: Мектеп, 2019. — 216 с., илл.

ISBN 978—601—07—1101—3

К $\frac{4306020400-031}{404(05)-19}$ 68(1)—19

УДК 373.167.1
ББК 81.2Қаз-922

© Косымова Г., Ерхожина Ш.,
Каримова Г., 2019
© Издательство «Мектеп»,
художественное оформление, 2019
Все права защищены
Имущественные права на издание
принадлежат издательству «Мектеп»

ISBN 978—601—07—1101—3

1. ЕҢБЕК НАРЫҒЫ ЖӘНЕ СҰРАНЫС
2. ОТАНДЫҚ ӨНЕРКӘСІП ӨНІМІ
3. ҚАЗАҚ КИНОСЫ МЕН ТЕАТРЫНЫҢ ҚАЗІРГІ КЕЛБЕТІ
4. ҰЛТТЫҚ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТ
5. МҰХИТ – ТІРШІЛІК МЕКЕНІ
6. ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ ЖӘНЕ МЕРЕКЕЛЕР
7. САУДА МЕН КӨМЕК: ЕКІЖАҚТЫ КЕЛІСІМДІ САУДА
8. БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНДАҒЫ
ГЕНДЕРЛІК БЕЙНЕ
9. ЖЕР ПЛАНЕТАСЫНДАҒЫ ҚАУІПТІ ҚАЛДЫҚТАР
10. ӘЛЕУМЕТТІК ТЕҢСІЗДІК: АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖӘНЕ КӨМЕК
11. ЖАСТАРДЫҢ ДЕНСАУЛЫҒЫ – ҚОҒАМ БАЙЛЫҒЫ
12. САНДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУДАҒЫ ТЕҢСІЗДІК
13. ҚОҒАМ ЖӘНЕ ЗАҢ

ЕҢБЕК НАРЫҒЫ ЖӘНЕ СҰРАНЫС

Мансап бiгi – бiр күндiк,
Мақсат бiгi – мың күндiк.

Нақыл сөз

1-2-сабақ Еңбек нарығы

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Еңбек туралы қандай мақал-мәтелдер білесіздер?
- *Еңбек* сөзі қандай сөздермен тіркеседі?

2-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (1-аудио). Мәтін не туралы? Еңбек нарығында жұмыскерлерге қандай талаптар қойылады?

Тірек сөздер

- еңбек нарығы
- экономикалық қатынастар
- бәсекелестік
- іскерлік
- біліктілік

Еңбек нарығы – жұмыс күшін тауар ретінде сату-сатып алу туралы экономикалық қатынастар жүйесі. Нарықтың тікелей әсер етуімен жоғары біліктілікке құрылған еңбектің дәрежесі көтеріледі, әрбір жұмыс орнының бағасы өседі, жұмыскерге және оның еңбегіне талап күшейеді. Еңбек нарығында өте қабілетті, іскер жұмыскерлер таңдап алынады. Нарық еңбекке

қабілетсіздерді, жалқаулар мен әлсіздерді ешқашан аямайды. Ол еңбектің жоғары шапшандығын, іскерлік пен біліктілікті талап етеді.

Еңбек нарығы – бәсекелік нарық. Онда жұмыс орындары мен еңбек ресурстарының арасында сәйкессіздік болады. Жоғары біліктілікті талап ететін жұмыс орындарының бір бөлігі бос болып қала береді, ал арнаулы дайындығы жоқ адамдардың бір бөлігі жұмыс таба алмайды. Осындай жағдайда қандай да жұмыс түрін табу үшін жұмыссыздар арасында бәсекелестік пайда болады. Сонымен бірге өз еңбегімен жоғары табыс табуды көздеген жоғары білікті жұмыскерлер мен мамандар да бір-бірімен бәсекелік сайыста болады.

Т. Кәкіжанова

3-тапсырма. Сөздікпен жұмыс. Мәтінде кездесетін термин сөздердің мағынасын анықтаңыздар.

Еңбек нарығы	
Еңбек ресурсы	
Біліктілік	

4-тапсырма. Төмендегі кластерді толықтырыңыздар. Мәтінге сүйеніп және кластерді пайдаланып, шағын монолог дайындаңыздар.

5-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Мәтіннен тірек сөздерді теріп жазып, мағынасын анықтаңыздар.

Еңбек нарығында кәсіпкерлер мен еңбекке қабілетті адамдар арасында белгілі бір қарым-қатынас орнайды. Нарықтық жағдай жұмыс күшінің бағасына және құнына әртүрлі ықпал жасайды. Ол еңбектің бағасына тікелей, ал жұмыс күшінің құнына жанама түрде әсер етеді.

Баға – өндіріс салалары дамуының басты бағдары. Тауарлар мен қызметтерді тұтынушы мен сатушы, жұмыс беруші мен жалданушы жұмыскер арасындағы қарым-қатынастар да дәл сол қызметті орындайды. Жалданушы қызметкерлер жұмыс орындарын олардың «бағасына» қарап тандайды. Қызметкерлер өзінің жұмыс күшін сол жұмыс күшіне неғұрлым мол ақы (баға) төлейтін жұмыс берушіге сатуға құқы бар. Қызметкерлердің бір бөлігі өз жұмысын жоғары ақы төленетін басқа жұмысқа ауыстырғысы келген жағдайда, жұмыс беруші оларды жалақы деңгейін арттыру арқылы өз кәсіпорнында алып қала алады. Жалпы біліктілігі жоғары қызметкерлер көп салаларда жалақы деңгейі (еңбек бағасы) төмен болады. Яғни, сұраныс пен ұсыныс капитал нарығына қалай әсер ететін болса, жұмыс күші нарығына да дәл солай әсер ете алады.

«Баға және баға белгілеу» кітабынан

6-тапсырма. Сұрақтар бойынша диалог құрыңыздар.

1. Еңбек нарығындағы қарым-қатынас кімдердің арасында орнайды?
2. Нарықтық жағдай жұмыс күшінің бағасына қалай әсер етеді?
3. Өндіріс салалары дамуының бағдары не?

4. Жұмыс берушілер жұмыскерлерді өз кәсіпорнына қандай жолмен тарта алады?

5. «Біліктілігі жоғары қызметкерлер көп салаларда жалақы деңгейі (еңбек бағасы) төмен болады» дегенді қалай түсінесіздер?

 7-тапсырма. Мәтін бойынша берілген тапсырмаларды орындаңыздар.

Көптік жалғауы

Көптік жалғауы – көптік мағына беретін қосымша. Ол көбінесе зат есімге, есімдіктерге жалғанады. Мысалы: *кітап -тар, қағаз -дар, бала -лар, қыз -дар, сен -дер, осы -лар, мына -лар*.

Кісі аттарына және туыстық қатынасты білдіретін тәуелдік жалғаулы жалпы есімге жалғанған көптік жалғауы жинақтау мағынасын береді. Мысалы: *Серждандар жиналысқа кетті. Апаңдар үйде отыр*.

Сын есім, есімше заттық мағынада жұмсалғанда, оларға көптік жалғауы жалғанады. Мысалы: *Үлкендер үйде отыр. Жақсылар мен жайсаңдар сөз алды. Кеткендер түс қайта ауылға келді*.

Көптік жалғауы сан есімге, кейбір үстеулерге жалғанғанда болжалдық мағына береді. Мысалы: *Бүгіндері латын әліпбиі қолдау тапты. Жиналғандар қырықтар шамасында*.

 8-тапсырма. Оқылым мәтінінен көптік мағынаны білдіріп тұрған зат есімдерді тауып, кестені толтырыңыз. Өзіңіздің толтырған кестеңізді парталас досыңыздың жазғанымен салыстырыңыз.

Зат есімдер	Көптік жалғауы

 9-тапсырма. Ойтаразы. Берілген сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Бүгінгі сабақтан не үйрендіңіздер?
- Қандай термин сөздердің мағынасын білдіңіздер?
- Қандай тапсырма қиындық келтірді? Неліктен?

3-4-сабақ Еңбек нарығы және сұраныс

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Еңбек нарығында қандай әлеуметтік мәселелер туындауы мүмкін?
- Еңбек нарығындағы тепе-теңдік дегеніміз не?

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап (2-аудио), тақырыпқа қатысты әлеуметтік мәселелерді анықтаңыздар.

Қоғамдағы алатын орнына байланысты адамдар тобы таптарға (кластарға) бөлінеді. Оны мынадай пирамидадан көруге болады: пирамиданың төменгі жағындағы ең үлкен тап – жалдамалы жұмысшылар, яғни жұмысшылар мен қызмет көрсетушілер. Олардың жеке зауыт-фабрикалары немесе жерлері жоқ, кірісі – кәсіпкерден немесе мемлекеттен алатын жалақысы. Орта бөлігін ұсақ меншік иелері алады (кооператорлар, өзіне жұмыс істейтіндер). Пирамиданың жоғарғы жағында кәсіпкерлер (жұмыс берушілер) орналасқан. Олар – кіріс әкелетін өндірісі, қаржысы барлар. Пайда табу үшін төмендегі тап мүшелерін жалға алады.

«Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік географиясы» кітабынан

3-тапсырма. Топтық жұмыс. Мәтін бойынша пирамида сызбасын салып, әлеуметтік топтарды пирамидаға орналастырыңыздар. Әр топ өз пікірлерінің дұрыстығын дәлелдеп жазсын.

4-тапсырма. Мәтіннен көптік мағынаны білдіріп тұрған сөздерді тауып, олардың жасалу жолдарын түсіндіріңіз. Көптік жалғаулы сөздермен үш сөйлем құраңыз.

5-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Мәтін мазмұны бойынша бір-біріңізге сұрақтар қойып, жауап беріңіздер.

Қазақстанның еңбек нарығындағы ұсыныс – 8,5 миллион экономикалық белсенді халық. Бұл дегеніміз – қомақты және сапалы жұмыс күші. Оның үштен екі бөлігі – нағыз жұмысқа жарамды жастағы (25–49 жас аралығы), жартысынан астамы жоғары білімді және арнайы мамандығы бар адамдар.

Жұмыс күшіне деген сұранысты Қазақстан экономикасының тірегі – ірі және орта кәсіпорындар, өндірістік орындар, серіктестіктер орындайды. Бұларда 3,5 миллион жұмыс орны бар.

Тірек сөздер

- ұсыныс
- жұмысқа жарамды жас
- жұмыс күшіне сұраныс
- өндірістік орын
- серіктестік
- қоғам дамуы

Елімізде жұмыстың басқа түрлері, әсіресе орта және шағын кәсіпкерліктер тез қалыптасып келеді. Бұл салада 2 миллион адам жұмыс істейді (жеке кәсіпкерлер, фермерлер, шағын кәсіпорын жұмысшылары). Студенттердің басым бөлігі жеке бизнес жайлы жоспарлайды. Бұл – адам қабілетіне қарай табыс табуға мүмкіндік беретін нарықтық экономиканың жемісі.

Мемлекет шағын және орта бизнес өкілдеріне қолдау көрсетуде. Жаңа кәсіпорындардың пайда болуына қолайлы жағдай тудырып, жұмыссыздарды қайта дайындау курстарына жіберуде. Жұмысқа орналасу жұмысшының бәсекелестікке қабілеттілігіне де қатысты. Бұл жерде жұмысшының кәсіби біліктілігі, жаңа мамандықты тез игеріп кету қабілеті негізгі рөл атқарады. Мамандықтың түрлерін көбірек меңгерсең, жұмысқа орналасу мүмкіншілігің де жоғарылайды.

«Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік географиясы» кітабынан

6-тапсырма. Мәтіндегі тіркестердің мағынасын өз сөзіңізбен түсіндіріңіз. Осы тіркестерді қатыстырып, сөйлем құраңыз.

Сапалы жұмыс күші, жұмысқа жарамды жас, орта және шағын кәсіпкерлік, ірі кәсіпорын, жұмыссыздарды қайта дайындау, жаңа мамандықты тез игеру.

7-тапсырма. Мәтін мазмұнының құрылымын ретімен орналастырыңыздар. Осы мәселелерге қатысты өз ойларыңызды білдіріңіздер.

- Қазақстан экономикасының тірегі;
- жұмыс күшіне сұраныс;
- жұмысқа орналасу мүмкіншілігінің жоғарылауы;
- жұмыс нарығындағы ұсыныс пен сұраныстың тең болуы.

8-тапсырма. Тыңдалым және оқылым мәтіндеріндегі ақпараттарға сүйеніп және өздеріңіз ізденіп, «Қазақстандағы еңбек нарығы» тақырыбына шағын мәтін жазыңыздар.

9-тапсырма. «Шығу парағын» толтырыңыздар.

- SMS арқылы (қағаз қыңдысына) сабақ туралы пікіріңізді (Қаншалықты жемісті болды? Қандай маңызды ақпарат алдыңыз?) қысқаша жазып, сыныптасыңызға жіберіңіз.
- Келіп түскен хабарлама мәтініндегі сөйлемдердің дұрыс құрылған, құрылмағаны туралы пікіріңізді айтып, баға беріңіз.

5-6-сабақ

Мамандық таңдау – болашақты таңдау

1-тапсырма. Ойгүрткі. Суретке қарап, болжам жасаңыздар. Қандай ой түйдіңіздер?

2-тапсырма. Мәтінді оқушының оқуынан тыңдаңыздар. Оқушының оқу мәнеріне көңіл бөліңіздер: дауыс кідірісін және дыбыс үндестігін сақтап оқыды ма?

Адамның өзін тануы, өз жолын табуы өте қиын. Әрбір өнер (мамандық) белгілі мінез қасиетін тілейді. Ондай қасиеті болмаса, қызмет жемісті болмайды. Мысалы, артист болуға өткір сезім, күшті қиял, жаттау қабілеті, ұстамдылық сипаттары керек...

Мамандықтың жаманы жоқ. Бірақ мұның кез келгеніне ікемділік қажет. Бұл – жай күнелту, тамақ асыраудың ғана жолы емес, үлкен өнерді, зор шеберлікті қажет ететін нәрсе.

Кімде-кім өзіне біткен ыңғайына қарай өз жолымен қызмет етсе, өз басына да, әлеуметке де үлкен пайда келтірмек. Өз орнында істеген адамның жұмысы да өнімді, берекелі болмақ. Әлеуеті жоғары мемлекет те әр адамның еңбегі берекелі, пайдалы болуын тілейді. Негұрлым әр мүшесінің еңбегі жемісті болса, соғұрлым әлеумет тұрмысы да тез оңалмақ.

Ж. Аймауытов

3-тапсырма. Өзіңізге ұнайтын мамандық туралы айтыңыз (Несімен ұнайды? Ол мамандықты игеруге қандай жеке қасиет пен қабілет қажет? Қоғамға қандай пайдасы бар? Еңбек нарығында сұранысқа ие ме?).

4-тапсырма. «Мамандықтың жаманы жоқ» деген пікірмен келісесіздер ме? Өз ойларыңызды жазыңыздар.

5-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Мәтін қай стиль түріне жатады? Құрылымындағы ерекшеліктерді түсіндіріңіздер.

Тірек сөздер

- сұранысқа ие мамандықтар
- әлеуметтік ғылым
- бағдарламалық қамсыздандыру
- IT саласы
- тәуекел-менеджер

Бүгінде жас түлектер қандай мамандықты жиі таңдайды? Еңбек нарығында сұранысқа ие мамандықтар қандай және болашақта жұмыс берушілер қандай мамандықтарды қажет етеді? Осы сұрақтарға жауап беру үшін мамандардың сөзіне назар аударайық. Сарапшылардың айтуынша, педагогикалық мамандықтардың танымалдылығы артып келеді. 2017 жылы 10 мыңнан астам бітіруші дәл осы мамандыққа

құжаттарын тапсырған. Сонымен бірге шет тілін меңгергісі келетіндер көбейген.

Әлеуметтік ғылым, экономика және бизнес саласына қызығушылардың да саны артып келеді. Төрт жылда бұл сала мамандықтарына тапсырушылар саны 2000 адамға артқан.

Технология мен техникалық мамандықтарда да біршама өсім байқалады. Ақпараттық жүйе, есептеуіш техника, бағдарламалық

қамтамасыз ету, басқаруды автоматтандыру мамандықтарын ерекше атап өту керек. Тағы бір сұранысқа ие мамандықтардың бірі – өнер саласы. Мысалы, жыл сайын режиссураға 250 адам түседі.

Еліміз бойынша жарнама, маркетинг, PR (қоғаммен байланыс) саласының мамандарына сұраныс жоғары. Банк секторында қазір тәуекел-менеджеріне тапшылық сезіледі. Фармацевтикада сату мамандары мен GR-менеджерлер қажет. IT саласында құрастырушылар мен sales-менеджерлер сұранысқа ие.

Соңғы жылдары технология мен IT саласының дамуына байланысты жаңа мамандықтардың саны артты, сонымен бірге болашақта кәсіптер қарқынды трансформациядан өтеді. Яғни, 30 маманның орнын өзін әр бағытта дамытқан бір әмбебап маман алмастырады.

«Алаш айнасы» газетінен

6-тапсырма. Мәтін бойынша еліміздегі сұранысқа ие мамандықтарды анықтап, кестені толтырыңыз. Осы мамандықтарға деген сұраныс неліктен артып отыр?

Мамандық атаулары	Артықшылығы

7-тапсырма. Топқа бөлініп, журналист және сұхбат беруші рөліне еніп, ой бөлісіңіздер.

Шарты .

1-топ – экономистер;

2-топ – мұғалімдер;

3-топ – бағдарламашылар;

4-топ – дәрігерлер;

5-топ – журналистер.

Журналистер төрт топтың мамандарынан сұхбат алады. Сұрақ қай топқа тиесілі болса, сол топ жауап береді. Сұрақтарға «Болжау» стратегиясы бойынша жауап беріңіздер.

Журналистер мамандыққа катысты сұхбатты дамытып отыруы тиіс.

Мысалы:

1. Қалай ойлайсыз, бірнеше мамандықты бір әмбебап маманның алмастыруы мүмкін бе?

2. Бағдарламашы болу үшін адамның бойында қандай қасиеттер болуы керек?

3. Халықтың денсаулығын арттыру үшін қандай шаралар жүргізілуі қажет?

Көптік мәнді зат есімдер

Көптік мәнді зат есімдер деп жеке-дара затты емес, жиынтық топтамалықты білдіретін зат есімдерді атайды. Мысалы: *сүт, ұн, ақыл, өмір, шындық, алтын, жел, құйын, халық* деген сияқты зат есімдердің әрқайсысы белгілі бір жеке-дара затты емес, жиынтық ұғымды атайды.

Көптік мәнді зат есімдерге мынадай зат есімдер жатады:

Сұйық заттардың атаулары	Газ тектес заттардың аттары	Ұсақ, ұнтақ, ұйысқан майла заттар мен бытыранды, үгітінді заттардың атаулары	Дерексіз ұғымдарды білдіретін заттардың атаулары	Өздігінен табиғи бөлшектенбейтін кесек заттардың атаулары	Табиғат құбылыстарының атаулары
<i>айран, шай, тұздық т.б.</i>	<i>азон, бу, түтін, тұман т.б.</i>	<i>ұн, шаң-тозаң, шаш, кірпік т.б.</i>	<i>айла, алғыс, ақыл, дау, қайғы, қасірет, шындық т.б.</i>	<i>алтын, қола, құрыш, шойын т.б.</i>	<i>боран, жаңбыр, қар, жел, құйын т.б.</i>

Сан есіммен немесе көптік мәнді білдіретін сөздермен (*барлық, барша, көп, көптеген т.б.*) тіркесіп келетін сөздерге, сондай-ақ санауға келмейтін *қар, жаңбыр, құм, су, ауа* секілді сөздерге, тек жұп мағынасымен жұмсалатын *қол, аяқ, көз, құлақ* сияқты сөздерге көптік жалғау жалғанбайды.

8-тапсырма. Көптік мәнді зат есімдерге мысалдар келтіріп, сөйлем құраңыздар. Келтірген мысалдарыңыздың дұрыстығын дәлелдеңіздер.

9-тапсырма. Қазақстандағы ірі кәсіпорындар жайында мәліметтер іздеп, шағын мәтін жазыңыздар. Көптік жалғауын дұрыс қолданыңыздар.

10-тапсырма. Ойтаразы. 3–2–1 критерийі бойынша анықтаңыздар.

- 3 маңызды ақпарат;
- қиындық келтірген 2 мәселе;
- тапсырмадағы ұнаған 1 мәселе.

7-8-сабақ

Б. Қыдырбекулы. «Теміржолшы» әңгімесі

1-тапсырма. Суретте не бейнеленген? Ол жөнінде не айтар едіңіз? Болжам жасаңыз.

2-тапсырма. Мәтін үзіндісін оқушылардың оқуынан тыңдаңыздар. Кейіпкерлердің сөзін көңіл күйіне қарай жеткізе алды ма? Сұраулы, лепті сөйлемдерді интонациясына қарай дұрыс оқыды ма? Бағалаңыздар.

«Шойыннан жол салынғалы жатыр, ол жолдың көрінісі домбыраның екі ішегі сияқты болады екен, онымен пойыз деген отпен жүретін арба келеді екен» деген қауесет Балқаштың бергі жағасына жуық жатқан Күрті еліне тез тарап кетті...

– Шойыннан істелген арба дейді, от күшімен көп жүк сүйрейді екен, – десті төбе басында отырғандар.

– Ол қайда барады екен?

– Мына Қопаны басып өтеді дейді жүрт.

Шетте отырған, жасы жиырмалар шамасындағы кара жігіт ел аузына біраз қарап тұрды да, орнынан тұрып кетті.

Ол үйіне келгенде, үй іші алакөленкеленіп тұр екен.

– Апа, – деді ол отты үрлеп жатқан шешесіне, – мен **шойын жолға** жұмысқа тұрсам қайтеді?

– Жассың ғой әлі, қалқам.

– Ой, апа, жиырмаға келген адам жас болушы ма еді?!

– Анығын білдің бе? Жұмысшы ала ма екен?

– Әзірше менің естігенімнің бәрі тұспал.

Сөз басыла бергенде, киіз үйдің есігі ашылды да, сәлем беріп мосқал тартқан, аласа бойлы, қара сақалды кісі кіріп келді. Бұл Тосқанбай деген өздерінің бір туысканы еді.

– Тосекенбісіз? Төрге шығыңыз.

– Жок, асығыспын, – деді Тосқанбай.

– Қопа жаққа барып едім. Қопаны бастыра шойын жол жасап келеді екен. Соны біліп қайттым. Сен де жұмыс іздеп жүр дегенді естіп, айта кетейін деп едім. Мен қазір барып демаламын да, таң сәріден көшемін. Үлкен балам екеумізге жұмыс беретін болды.

– Сапарыңыз оң болсын! Мен де көшемін, – деді үй иесі...

Б. Қыдырбекұлы. «Теміржолшы» әңгімесінен

3-тапсырма. Әңгімені қайталап оқыңыздар. Қарамен берілген сөз тіркестерінің мағынасын ашыңыздар.

4-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. Әңгіме кімдердің арасында өтті?
2. Әңгімеге қандай тақырып арқау болды?
3. Ауыл адамдары неліктен Қопаға көшпек болды?
4. Шойын жол ауылға не үшін салынды?

5-тапсырма. Төмендегі сөздер мен тіркестердің қайсысына көптік жалғауы жалғанады, қайсысына жалғанбайды? Анықтаңыздар.

Жол, от, пойыз, барлық жұмысшы, шойын, Балқаш, арба, жұмыс, кәсіподақ, жұрт, топырақ, нарық, бірнеше күн, жүк.

6-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Қандай жанрда жазылған? Мәтіннің құрылымындағы ерекшелікті анықтаңыздар.

Құрылыс қызу жүріп жатыр. Мұндағы адамдардың көбі осы маңдағы Күрті болысынан келгендер көрінеді. Кешегі «мен көшемін» деген кісі сайдан топырақ тасып жүр.

Лашығын өзен бойына қалдырып, жол құрылысының бастығы тіккен шатырға жүгіріп келген жігіт көп кідірмей-ақ шатырдан қуана шықты. Әуелі ол шатырға кірерде, «осылар қазақша сөзімді

түсінбес» деп жүрексініп еді, олай болмады, кіріп барған жігітке:

– Амансың ба? – деп казакша сөйлеп, мұртты сары кісі Столяров орнынан тұра келіп, қолын өзі берді.

– Амансыз ба? – деді, не айта-рын білмей қалған Әліш те.

– Жұмыс сұрай келдің бе?

– Иә.

– Ендеше, мен қағаз жазып берейін, ана Тарасов деген кісіге бар, ол саған жұмыс береді. Ендігі сенің бастығың сол болады.

– Күп.

Осыдан кейін ол жұмысқа кірісті. Оның жұмыс істеуіне сары атан тиді. Осы сары атанды жетелеп, Әліш бірнеше күн басқалармен бірге топырақ тартты. Азғана күннің ішінде жап-жазық далада топырақ жалданып, тау болып үйіліп қалды. «Көп түкірсе – көл» деген осы екен-ау деп ойлады Әліш.

Аз күнде Әліш құрылысшылармен үйренісіп кетті. Ауылдағы жолдастарының да көбісі осында келді. Жұмысшылардың бірсыпырасы тасылған топырақты тегістеп, нықтап, таптап, енді бірсыпырасы тактай тілуге кірісті...

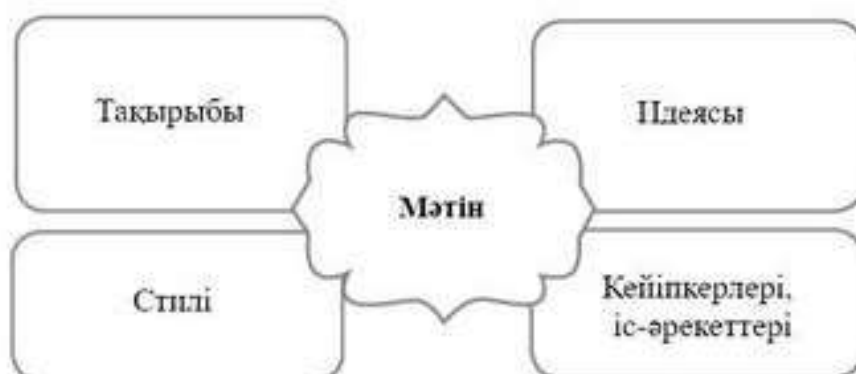
Б. Қыдырбекұлы. «Теміржолшы» әңгімесінен

7-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша бір-біріңізге сұрақтар қойып, диалог құрыңыздар.

8-тапсырма. Менталды картаны толтырыңыздар.

9-тапсырма. Ойтаразы. ПОПС формуласын қолданып, мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңізді білдіріңіздер.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша,

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген түйін жасадым.

9-10-сабақ Еңбек ер атандырады

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Балғабек Қыдырбекұлының әңгімесінде қандай мамандық пелері туралы айтылады?
- Бұл мамандыққа қазір сұраныс бар ма?

2-тапсырма. Мәтінді оқушының оқуынан тыңдаңыздар. Оқушының дауыс ырғағы, әуезі ұнады ма? Ұнаса, себебін түсіндіріңіздер.

Күн асқан сайын Әліштің жұмысының түрі өзгеріп отырды...

Әліш енді жолдың топырағын тегістеп, үстіне құм, тас қшыршықтарын тасуға тапсырма алды. Ол бұл жұмысты да бар ынтасымен істеді. Пойыз осы арадан өткенше асықты. Үйілген топырақтың үстінен тас төселді. Бір-екі рет жаңбыр жауған соң, әлгі тас төселген топырақ беріш болып қатып қалды. Тағы бір күн Әліш түйемен ағаш тартатын болды.

– Сергей, – деді Әліш, – осы топырақты, тасты, ағашты үйіп жатырмыз, ал пойыз қашан келеді?

– Асықпа, Әліш, – деді Сергей, – пойыз әлі-ақ келеді. Екеуміз сол пойызбен саяхат құрамыз. Әнеугі күні өзің айтқан әңгіме есінде ме? Алматыға осы жерден екі күн жүрдік деп едің ғой, енді сол Алматыға екі сағатта баратын боламыз.

Әліштің ойына болашақ өмірі келіп, өзін пойыз үстінде кетіп бара жатқандай сезінді...

Б. Қыдырбекұлы. «Теміржолшы» әңгімесінен.

3-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. Әліштің арманы не?
2. Арманына жету үшін қалай еңбектенді?
3. Әліштің іс-әрекетін қалай бағалар едіңіздер?

Тәуелдік жалғауы

Бір заттың екінші затқа тәуелділігін, меншіктілігін білдіретін жалғауды **тәуелдік жалғауы** дейміз. Тәуелдік жалғаулы сөз ілік жалғаулы сөзбен байланыста болады. Тәуелденудің екі түрі бар: *оңаша және ортақ* тәуелдеу.

Оңаша тәуелдеу

Жақ	Жалғаулары	Жекеше түрі	Көпше түрі
I жақ	-м, -ым, -ім	Менің кітаб-ым	Менің кітаптар-ым
II жақ	-н, -ын, -ін -ыңыз, -іңіз -ңыз, -ңіз	Сенің кітаб-ын Сіздің кітаб-ыңыз	Сендердің кітаптар-ын Сіздердің кітаптар-ыңыз
III жақ	-сы, -сі, -ы, -і	Оның кітаб-ы	Олардың кітаптар-ы

Ортақ тәуелдеу

Жақ	Жалғаулары	Жекеше түрі	Көпше түрі
I жақ	-мыз, -міз -ымыз, -іміз	Біздің компьютер-іміз	Біздердің компьютер-леріміз
II жақ	-ын, -ін -тарын, -терін -дарын, -дерін -ларың, -лерің -тарыңыз -теріңіз -ларыңыз -деріңіз -ларыңыз -леріңіз	Сендердің компьютер-ің Сіздердің компьютер-іңіз	Сендердің компьютер-лерің Сіздердің компьютер-леріңіз
III жақ	-сы, -сі, -ы, -і	Олардың компьютер-і	Олардың компьютер-лері

4-тапсырма. Тыңдалым мәтінінен тәуелдік жалғаулы сөздерді тауып, қай жақта және қандай сөзбен тіркесіп тұрғанын анықтаңыз.

5-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Мәтін мазмұны бойынша жоспар құрыңыздар.

Нақ осы жерден Жиренайғыр өзені өтетін. Бір күні осы өзен бойына көп ағаш түсірілді. Ағаштан зәулім көпір салынды, үйілген тас-топырақтың үстіне көлденең ағаштар төселді. Қырлы жіңішке ұзын шойындар әкелініп, қатарынан осы көлденең ағашқа шегеленгенде, Әліштің ойына ауылдағылардың «жол домбыраға

ұқсайды» дегені түсе кетті. Жол, шынында да, домбыраның мойнына ұқсап қалды. Екі рельс екі ішек те, шпалдар перне сияқты.

Жол бітіп пойыз келерде, Әліш Үмбеталовты жол мастері Тарасов шақырып алды да:

– Сен пойыз өткенше көпірдің астына жатасың, – деді.

– Мен де пойызды көргім келеді, Дмитрий Степанович, – деді ол.

– Сен пойызды көрмек түгіл, мәңгі сонымен бірге боласың, алғашқы пойыз өткенше сен осында қаласың, – деді Тарасов. Сөйтіп, бірінші рет пойыз өтетін көпірдің астында Әліш жалғыз қалды. Әдетте, бұл кезде жұмыстағы ең озат адам пойыз алғаш өткенде көпірдің астында қалу құрметіне ие болады екен. Ол кез келген адамға ұсыныла бермесе керек.

Пойыз гүрсілдеп өте шыққан соң, Әліш орнынан тұра келіп жол үстіне карап еді, түтіні будақтап паровоз жүйткіп барады екен. Бұрын пойыз көрмеген түйелі, атты қазақтар паровоздың артынан таңғалысып карап тұр, енді біразы жарысып шауып барады. Әліш ел қуанышының куәсі болды. Кейінірек өзен жағасындағы пінің мәнісін де түсінді. Ол цементтен, тастан біржола істелетін темір-бетонды көпірге қалдырылған орын болып шықты.

Б. Қыдырбекұлы. «Теміржолшы» әңгімесінен

6-тапсырма. Төмендегі сұрақтар бойынша диалог құрыңыздар.

1. Теміржол қандай материалдардан салынды?
2. «Жол домбыраға ұқсайды» дегенді қалай түсіндіңіздер?
3. Пойыз бірінші рет өткенде қандай ырым жасалды?
4. Темір-бетонды көпір не үшін керек болды?

7-тапсырма. Шығармаға арқау болған оқиға қай жерде, шамамен қай уақытта өткенін болжаңыздар.

8-тапсырма. Мәтін мазмұнына сүйеніп, Әлішке мінездеме беріңіздер.

9-тапсырма. Ойтаразы. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. Бүгін не үйрендіңіздер?
2. Сөздік қорларыңызды қанша сөзбен толықтырдыңыздар?
3. Сабақ бойынша қандай сұрақтарыңыз бар?
4. Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?

11-12-сабақ Түркісіб теміржолы

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Теміржол ауыл өміріне қандай өзгерістер әкелді?
- Қалай ойлайсыздар, теміржол жұмыссыздық мәселесін шешті ме?

2-тапсырма. Мәтінді рөлге бөліп оқыңыздар. Интонацияны сақтап оқыған оқушыларды анықтаңыздар.

Түркісіб теміржолы Айнабұлақта түйісіп, жұмыс біткен күні Әліш Үмбеталов Айнабұлаққа шақырылды. Пойыздан түсе қалған жерде Әлішті бұрынғы өзінің жолдастары Тарасов пен Колесников қарсы алды. Олар Әлішті жол бастығына алып кірді.

– Үмбеталов деген озат жұмысшы осы, сіздің шақыруыңызбен келді, – деді Тарасов.

Жол бастығы орта жастағы байсалды адам екен. Әлішпен көп әңгімелесті.

– Сізді Ауыр өндіріс Халық Комиссариатының грамотасымен құттықтаймын, – деді Әлішке. Бұған қоса, көп заттай сыйлық тапсырды.

Үш күннен соң Әліш үйіне қайтып келіп, Жиренайғыр стансысына стрелка салушы болып қызметке орналасты. Осы жұмыста екі-үш жыл істеген соң стансы кезекшісін даярлайтын курсқа жіберілді. Курсты бітіріп келісімен, стансы кезекшісі қызметін атқарды.

Әліш Үмбеталовтың теміржолда қызмет істегеніне жиырма жыл толу қарсаңында ол үлкен бастаманың иесі болды. Оның пойыздарды тоқтаусыз жөнелтудегі бастамасын бүкіл Түркісіб теміржолшылары қуана қарсы алды...

Б. Қыдырбекұлы. «Теміржолшы» әңгімесінен

3-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. «Түркісіб теміржолы» дегенді бұрын-соңды естідіңіздер ме?
2. Әліш Үмбеталовты жол бастығы не үшін шақырды?
3. Әліш Жиренайғыр стансысында кім болып істеді?
4. Түркісіб теміржолшылары қандай бастаманы қолдады?

4-тапсырма. Мәтін үзінділерін есте сақтау үшін жоспар құрыңыздар. Сол жоспарға сүйеніп, теміржолшы Әліш Үмбеталовтың өсу жолын баяндаңыздар.

5-тапсырма. Мәтінді оқып, әңгіменің қалай аяқталғанын айтыңыздар. Әңгіме қалай басталып еді?

Кеше кеште қызметте тұрған Әліш Үмбеталовқа стансы бастығы Орынбаев бір пакет әкеліп тапсырды да:

– Қазір сен жұмыстан шығып, үйіңе барып жуынып, маған кел. Мен осында күтемін, екеуіміз қазір Алматыға жүреміз, – деді.

Әліш жұмыс киімін тастап, пакет ойына түсіп ашып оқып еді, «Стансы бастығы екеуіңіз келесіз, сіз кеңеске қатысушыларға өз жұмысыңыз туралы әңгіме айтасыз» деген шақыруға жол бастығы қол қойыпты. Әліш сасынқырап қалды.

– Дайындықсыз қалай сөйлеймін, міне, қызық.

– Ештеңе етпейді, – деді Орынбаев, – даярлықтың керегі жоқ. Ондағылардың бәрі өзіндей теміржолшылар, өзіннің жұмыс тәжірибенді жай ғана әңгімелеп бересің.

Сол күні олар қонақүйге түсті де, таңертен жол басқармасына келді. Кеңес күндізгі сағат он бірде басталды. Алдымен жол бастығы баяндама жасады, сонан соң Әлішке сөз берді.

Біраз қысылыңқырап қалған Әліш аздан соң сөйлеп кетті. Ол өзінің жұмысына байланысты жағдайларды, іс-тәжірибесін бір жарым сағат айтты. Біраз сұраулар болды. Оған жауап беріп, Әліш орнына келіп отырды.

Мәжіліс аяқталар кезде жол бастығы Андреев орнынан тұрды да:

– Кеңестің аяғы мейрамға айналатын болды, жолдастар, – деді.

– Біздің жолдасымыз Әліш Үмбеталов үкімет наградасына ие болды. Мына «Правда» газетінде Указ басылыпты, соны тыңдалық. «Жырма бес жылғы теміржолға үздіксіз сіңірген еңбегін еске алатырып, пойыздарды тоқтаусыз жүргізуде зор жетістікке ие болған Әліш Үмбеталов Ленин орденімен наградталсын» депті Указда..

Б. Қыдырбекұлы. «Теміржолшы» әңгімесінен

6-тапсырма. Мәтіннен тәуелдік жалғауымен келген сөздерді тауып, қай жақта және қандай түрде қолданылып тұрғанын анықтап, кестені толтырыңыздар.

Тәуелдік жалғаулы сөздің тіркесімі	Тәуелденудің түрі және жағы
Әліштің жұмыс кнімі	Оңаша тәуелдеу, III жақ

7-тапсырма. Мәтінде жиі кездесетін тіркестерді өз сөзіңізбен түсіндіріңіз.

Ауыр өндіріс Халық Комиссариаты, Түрксіб теміржолы, стрелка салушы, стансы кезекшісі, Указ, Ленин ордені.

8-тапсырма. «Түрксіб теміржолы» деген тақырыпта мақала жазыңыздар. Қосымша ақпарат көздерін пайдаланып, мақалаға қажетті деректер табыңыздар.

9-тапсырма. Ойтаразы. Мақаланы талапқа сай жазған-жазбағандарыңызды бағалаңыздар. Тақырыпқа қатысты қажетті сөздік қорларыңыз жеткілікті болды ма?

13-14-сабақ **Нәтиже сабақ**

1-тапсырма. Суретте қай кезеңдегі теміржол бейнеленген? Қазіргі заманғы теміржолды Б.Қыдырбекұлының «Теміржолшы» әңгімесіндегі теміржолмен салыстырып, монолог дайындаңыздар.

- **2-тапсырма.** «Mekterp.kz» сайтынан «Теміржолшылар әні» бейнеролигін көріп, алған әсерлеріңізбен бөлісіңіздер.
- **3-тапсырма.** Өзіңіз тұрып жатқан елді мекендегі теміржолшыдан сұхбат алмақ болдыңыз. Қандай сұрақтар қояр едіңіз? Сұхбат сұрақтарында теміржолшы мамандығының жауапкершілігі мен қиындығы туралы мәліметтер болсын.
- **4-тапсырма.** Теміржолшылар күніне арнап құттықтау сөз жазыңыздар.
- **5-тапсырма.** «Көлік қатынастары» тақырыбы бойынша диалог құрыңыздар. Тәуелдік жалғауларын дұрыс қолданыңыздар.
- **6-тапсырма.** «Мен таңдаған мамандық» тақырыбына эссе жазыңыздар (көлемі – 200–250 сөз).
- **7-тапсырма.** Ойтаразы. «Шығу парағын» пайдаланып, өзіңізді және бір-біріңізді бағалаңыздар.

1. Өздеріңіз құрастырған мәтінде жалғаулардың қызметін дұрыс қолдана алдыңыздар ма?
2. Үндестік заңына сай сөйлей алдыңыздар ма?

ОТАНДЫҚ ӨНЕРКӘСІП ӨНІМІ

Мен істеді дегенше,
Мың істеді десеңші.
Мың істеді дегенше,

Ер істеді десеңші.
Ер істеді дегенше,
Ел істеді десеңші.

Бауыржан Момышұлы

1-2-сабақ

Отандық өнім – ұлт мақтанышы

1-тапсырма. Ойгүрткі.

- Бауыржан Момышұлының нақыл сөзін қалай түсінесіздер?
- «Мен – мың», «мың – ер», «ер – ел» жұптарының көптік мағынаға қатысын түсіндіріңіздер.

2-тапсырма. Картаға қараңыздар. Елімізде қандай өндіріс орындары бар? Отандық өнім туралы не білесіздер? «Отандық өнеркәсіп өнімі» деген тақырыпта пікірталас өткізіңіздер.

3-тапсырма. Мәтінді тыңдап (3-аудио), ондағы негізгі идеяны тезис түрінде дәптерлеріңізге жазыңыздар.

Петропавлдағы «Мұнаймаш» зауыты өндірісті қайта жарақтандырудың арқасында еңбек өнімділігін едәуір арттырды. Еңбек өнімділігін едәуір арттырумен қатар, тауардың сапасын да жақсартып отыр. Соның нәтижесінде өнімге деген сұраныс артып келеді. Соңғы

Тірек сөздер

- отандық өнеркәсіп
- еңбек өнімділігі
- тиімді пайдалану
- өндіріс қарқыны
- күшейту

3 айдың ішінде тек Ресейдің өзіне 60 миллион тенге өнімінің экспортталуы – соның нақты бір дәлелі. Қазіргідей экономикалық қиыншылықтарға қарамастан, 100-ден астам адам еңбек ететін кәсіпорында жұмыс орнын қысқарту деген атымен жоқ. Керісінше нарықтағы бәсекелестікті тиімді пайдаланып, өндіріс қарқынын күшейту басты назарға алынып отыр.

С. Сәбитұлы

4-тапсырма. Тыңдалым мәтінінің бірінші және екінші сөйлемдерін мағыналық және құрылымдық жағынан салыстырыңыздар. Сөз тіркестері неге қайталанып қолданылып тұр?

5-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Мәтін мазмұны бойынша бір-біріңізге сұрақтар қойып, жауап беріңіз. Терминдерге көңіл бөліңіз.

Еліміздің кез келген экспорттық өнімдеріне қолдау көрсетіледі. Осы бағытта Үкімет 2018–2022 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама қабылдады. Осы құжат негізінде экспорттық тауар өндірушілерге жалпы ішкі өнімнің 1 пайызы бөлінеді. Бұған дейінгі көрсеткіш 0,23 пайыз болатын. Екінші, «Қазақэкспорт» арнайы компаниясы құрылды. Енді барлық тауар тек осы компания арқылы сыртқа шығады. Үшінші, қаржыландыру тетіктері көбейді. Бұрын тек алты бағыт болса, енді 10 түрлі қаржыландыру жобасы іске асады. Жалпы елімізде 5 мың тауар позициясы тіркелген. Соның 700-і экспортқа шығып келді. Ал жаңа бағдарлама бойынша шикізаттық емес бағыттағы 116 тауарға басымдық беріледі.

Ғ. Ұзақбай

6-тапсырма. Тыңдалым мәтіні мен оқылым мәтінін салыстырыңыздар. Ортақ идея бар ма? Сан есімдерді қатыстырып, монолог құрыңыздар.

7-тапсырма. Мәтіндерден күрделі сөздерді тауып, кестені толтырыңыздар, мағынасын ашыңыздар.

Күрделі сөздер	Зағ атауын білдіреді	Іс-қимылы білдіреді	Жазылу емлесі
мемлекеттік бағдарлама	+		бөлек жазылады

8-тапсырма. Ойтаразы. «Шығу парағын» пайдаланып, өзіңізді және бір-біріңізді бағалаңыздар.

- Өздеріңіз құрастырған мәтінде күрделі сөздердің қызметін дұрыс қолдана алдыңыздар ма?
- Үндестік заңына сай сөйлей алдыңыздар ма?

3-4-сабақ**Еліміздегі өнеркәсіптің дамуы**

1-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Ел тарихында маңызды орын алған өнеркәсіп орындарымен таныс болыңыздар.

Өнеркәсіп – Қазақстанның халық шаруашылығының жетекші саласы. Ұзақ уақыт бойы майдан қажеттіліктерін өтеген өнеркәсіп кәсіпорындары енді бейбіт өнімді шығара бастады. Ауыр индустрия кәсіпорындары салынды. Қазақ металлургия зауытының құрылысы аяқталды. Ақтөбе феррокорытпа зауытының қуаттылығы күшейді. «Қаратау» кен-химия комбинаты өз жұмысын бастады. Жергілікті отынға негізделген энергетика дамыды. Жеңіл өнеркәсіп және азық-түлік өнеркәсібі әрі қарай дамып, әртарапандырылды. Халық тұтынатын тауарлар түрі көбейіп, тауарлардың сапасы артты. Республикада қара, түсті металлургия, мұнай-газ өнеркәсібі, өнеркәсіптің химия және мұнай-химия салалары ілгері дамыды.

Соколов-Сарыбай тау-кен байыту комбинаты, Павлодар алюминий зауыты, Өскемен титан-магний комбинаты, Балқаш тау-кен металлургия комбинаты өз жұмысын жандандырды. Мұнай өндіретін өнеркәсіп жылдам дамыды. Қазақстанның мәшине жасау саласы ауылшаруашылығына қызмет көрсетуге бағытталды. «Қазақсельмаш» зауытында жаңа қуаттылықтар іске қосылды, олар ауылшаруашылық мәшinelердің құрамдас бөлшектерін, жана мәшinelер мен жабдықтарды шығаруда. Соның арқасында егіншілік пен шаруашылық салаларында механикаландыру басталды. Заманауи техникамен жабдықталған Шымкент және Өскемен зауыттары қуатты болды.

«Өндірістің дамуы» материалынан

2-тапсырма. Мәтіннен өнеркәсіп атауларын тауып, олардың қандай салаға жататынын «Қос жазба күнделігі» арқылы түсіндіріңіздер.

3-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттарды негізге ала отырып, қазір елімізде ондай кәсіпорындардың бар-жоғы туралы пікірталас ұйымдастырыңыздар.

1-топ. Металлургия өндірісі.

2-топ. Жеңіл және азық-түлік өнеркәсібі.

3-топ. Мұнай-газ өнеркәсібі.

4-топ. Мәшине жасау өндірісі.

4-тапсырма. Мәтіндегі қарамен берілген сөйлемнің мағынасын ашып, шағын мәтін құраңыздар. Көптік мәнді сөздерді дұрыс қолданыңыздар.

5-тапсырма. Мәтінді тыңдап (4-аудио), ондағы ақпарат бойынша негізгі ойды анықтаңыздар.

Тірек сөздер

- кәсіпорын
- азық-түлік өнеркәсібі
- кен байыту комбинаты
- әртарапандыру
- өндірісті кеңейту
- өндіру
- жабдықталу

Шығыс Қазақстан табиғи ресурстарының молдығы жөнінен елімізде алдыңғы орында. Кенді Алтайда полиметалдың ірі кен орындары бар. Полиметалдың негізгі құрамы – қорғасын, мырыш және мыс. Кенді Алтай деп түсті және сирек кездесетін металдардың молдығына байланысты аталған. Оңтүстік Алтай мен Қалба жотасында калайы, вольфрам, ванадий кен орындары бар. Алтын өндіруден Семей өңіріндегі Бакыршық, Боко кен орындары белгілі. Өскемен қорғасын-мырыш, Риддер полиметалл комбинаттары сияқты ірі кәсіпорындар бар. Зырян қорғасын комбинаты түсті металлургияның ірі кәсіпорны болып саналады. Осы аудандағы қорғасын, мырыш және мыс өндірумен «Қазақмырыш» және «Қазақмыс» корпорациялары айналысады.

Өскеменнің «Шығысмаш» зауыты металлургия зауыттары мен кен байыту комбинаттары үшін бұрғылау және жүк тиейтін мәшинелер, кен қазатын құрал-жабдықтар шығарады. Семейде арматура, «Қазақ-кабель», Өскеменде арматура және полимерлік мәшине жасау зауыттары бар.

«Алаш айнасы» газетінен

- **6-тапсырма.** Мәтінді қайталап оқып, айтылған өнеркәсіп орындары мен олар шығаратын өнімдерді диаграммаға түсіріңіздер.
- **7-тапсырма.** Өздеріңіз тұратын аймақта қандай өнеркәсіп орындары бар? Олар қандай өнім шығарады? Ой бөлісіңіздер.
- **8-тапсырма.** Берілген сөздерді тірек етіп, суретте көрсетілген «Азия АВТО» зауыты туралы шағын мақала жазыңыздар.

Қажетті сөздер: отандық, қосалқы, бөлшек, құрастыру, бәсеке-лестік, серпін.

9-тапсырма. Ойтаразы, «ПОПС» формуласын қолданып, мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңізді дәлелдеңіздер.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша,

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген түйін жасадым.

5-6-сабақ

Қарағанды – өнеркәсіптік аймақ

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Қарағанды облысы қандай өнеркәсібімен танымал?
- Қарағанды туралы жазылған қандай шығарманы білесіздер?

2-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (5-аудио). Әр азатжолдағы негізгі ақпаратты тезис түрінде дәптерлеріңізге жазыңыздар.

Қарағанды облысы – Қазақстанда жетекші орын алатын ірі өнеркәсіптік аймақ әрі индустриалды орталық.

Қарағанды-Теміртау өнеркәсіпті аймағына көмір, кара металлургия, химия және мұнай-химия өнеркәсібі, металл өңдеу, мәшине жасау, жеңіл өнеркәсіп, көлік, байланыс, тамақ өнеркәсіптері, электр энергиясы, ағаш өңдеу, құрылыс материалдары өнеркәсібі және қызмет көрсету саласының кәсіпорындары шоғырланған.

Жезказған аймағында темір, марганец, алтын, күміс, мырыш және тағы басқа сирек металдар өндіріледі.

Бүгінде Қарағанды облысы өзін-өзі ауылшаруашылық өнімдерінің негізгі түрлерімен толықтай қамтамасыз етеді. Облыста сүт өңдейтін 16, ет өңдейтін 50-ге тарта кәсіпорын, жекеменшік шаруашылықтар бар. Қазіргі кезде «Миттал Стіл Теміртау» зауыты шойын, болат, агломерат т.б. өндіреді. Бұл өнімдер Қазақстандағы бүкіл өндірісті, өнеркәсіпті қамтамасыз етеді. Сонымен қатар өнімдерін 60-тан астам елге экспортқа шығарады. Осылайша, индустриалды аймақ өңір экономикасына серпін беруде.

«Орталық Қазақстан» газетінен

3-тапсырма. Жазып алған тезисіңіз бойынша сыныптасыңызға мәлімет беріңіз.

4-тапсырма. Төмендегі ақпаратты кіріспе етіп алып, мақала жазыңыздар.

Еліміздегі барлық көмір қорының басым бөлігі Қарағандыда шоғырланған. Олардың ең ірілері – Қарағанды, Шерубай-Нұра, Тентек және

Тірек сөздер

- өнеркәсіптік аймақ
- шоғырлану
- жекеменшік шаруашылықтар
- металл өңдеу
- өңір экономикасы

Жоғарғы Соқыр көмір кен орындары. Көмірдің жалпы жыынтық қоры 9,5 миллиард тоннаға жуық деп бағаланады.

Н. Досыбай

5-тапсырма. Романнан алынған үзіндіні оқыңыздар. Қарағанды көмір бассейнін ашу ісі қалай басталған? Мазмұнын өз сөздеріңізбен жеткізіңіздер.

Жан-жағынан темір арқандармен тартып тастаған түтінсіз темір труба биік дөңнің бетінде тұр. Оны төңіректей, ертеде салынған бес-алты тас барақ тым аласа. Барақ маңы – жота-жота көмір күлдері, жел үп етсе, қара боран тұрады.

Қарағандыға көктеммен бірге бір көш еніп келеді. Қазақ көшіне ұқсамайды: атқа жеккен төрт-бес бричка, легчанка, төбелерін брезентпен жауып шатырлаған, ішінде он бес-жпырма адам бар. Бәрі – орыс. Тек алдыңғы арбада жалаңбас, бурыл шаш, еңгезердей қара кісінің қасында жұдырықтай Қанабек отыр.

Қарағандыға көктеммен бірге бір көш еніп келеді. Қазақ көшіне ұқсамайды: атқа жеккен төрт-бес бричка, легчанка, төбелерін брезентпен жауып шатырлаған, ішінде он бес-жпырма адам бар. Бәрі – орыс. Тек алдыңғы арбада жалаңбас, бурыл шаш, еңгезердей қара кісінің қасында жұдырықтай Қанабек отыр.

Түсіндірме сөздік

барақ – ағаштан, қамыстан жасалған уақытша тұратын үй
бричка – атқа, есекке, өгізге, түйеге жегілетін екі немесе төрт дөңгелекті арба
легчанка – көлікке жегілетін екі дөңгелекті арба

– Әй, кім де болсаң бері келші, – деп қол бұлғады Қанабек.

Төртпак, қара мұртты жігіт «бұл кім өзі» дегендей шүйіле бір қарады да, барақ алдынан бері аяндады. Жай жүріп, аяғын нық басып келеді. Ол жеткенше Қанабек тықыршып тұр.

– Салмағынан жер майысады. Ауырын-ай! Мұртты жігіт келе, естілер-естілмес қылып:

– Сәлеметсіз бе? – деді де, қол алыспай сұлық тұрды. Қанабек өзі барып оның қолын ұстады.

– Танысалық, шырақ. Мен Тельман аудандық атқару комитетінің председателі Қанабекпін.

– Мен осы Қарағандыны күзетіп қалған Ермек деген жұмысшымын.

– Бәрекедді! Іздегенім сен едің. Мына кісілер сонау Донбастан, Мәскеуден келеді. Өзі Қарағандыға адам салмақ, бізбен бірге совет Қарағандысын жасамақ. Танысып қой, Сергей Петрович Щербаков, – деп, зор денелі, бурыл шашты кісіге нұсқады. – Өзіндей ескі шахтер, болашақ трест бастығы. Механик Козлов, слесарь Лапшин, инженер Орлов...

Ермек енді әрқайсысымен қол алысты...

Ф. Мұстафин. «Қарағанды» романына и

6-тапсырма. Әдеби мәтіндегі негізгі және қосымша мәселелерді ажыратыңыздар.

7-тапсырма. Мәтіндегі кейіпкерлерді таныстырыңыз. Олар кімдер?

8-тапсырма. Мәтіннен көптік және тәуелдік жалғаулы сөздерді тіркескен сөздерімен теріп жазып, сөйлем құраңыздар.

9-тапсырма. Ойтаразы. Берілген сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Әдеби шығарманың мазмұнын кім жақсы түсінді?
- Негізгі мәселе мен қосымша мәселелерді ажырата алдыңыздар ма?
- Жазған мақалаларыңызда тыныс белгілерін дұрыс қоя алдыңыздар ма?

7-8-сабақ

Ғ.Мұстафин. «Қарағанды» романы

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Ғабиден Мұстафин туралы не білесіздер?
- Қарағандыда шахта қашан және кімдердің арқасында салынды?

2-тапсырма. Ғабиден Мұстафиннің «Қарағанды» романынан алынған үзіндіні оқушылардың оқуынан тыңдаңыздар. Диалогтегі кейіпкерлердің сөзін көңіл күйіне қарай жеткізе алды ма? Сұраулы, лепті сөйлемдердің интонациясын дұрыс қойып оқыды ма? Бағалаңыздар.

Біраз күндер өтті. Донбасшылар орналасып, жұмысқа кірісті. Беткейде қарамы көпенедей ғана көмір үйіндісі жатыр. Оның қасында Әкім бір жігітпен қолбұранды ырғала бұрап тұр. Анда-санда шыңырау құдықтан бір шелек көмір шығарады. Оны көмір үйіндісіне қоспай бөлек төгеді.

– Неге бөлек төктіреді? – дейді Әкім.

– Кім білсін? – деп қасындағы жігіт те түсінбей тұр.

– Сергейден сұрар едім, әттең, орысша білмеймін. Ол қазақша білмейді.

Құдықтан Щербаков, Орлов, Сейтқалы шықты.

– **Ысырап! Ысырап!** – деп, басын шайқап шықты Щербаков. Жарымын шашып, бүлдіріп, жарымын ғана алып жатырсыздар.

Сейтқалы үндемеді. Қарағандының ескі шахтері болатын.

Донбасшылар келісімен, ауылдан шахтаға қайта келді. Қазір десятник болып істейді. Әлден уақытта гүр етіп бір жауап қайырды:

– Ағылшындардың тұсында ысырап бұдан да көп-ті.

– Ағылшындар бізге үлгі емес. Көмірді таза әрі ысырапсыз ала білу керек, – деді Сергей Петрович бұраушылардың қимылына қадала қарап тұрып.

Жігіттер таспаша созылып, дамылсыз бұрауда. Маңдай терлерін алақанымен сыпырып тастайды...

3-тапсырма. Мәтіндегі қарамен берілген бейнелі сөздердің мағынасын мұғалімнен сұраңыз. Түсінгеніңізді дәлелдеу үшін осы тіркестермен сөйлем құраңыз.

4-тапсырма. Кейіпкерлердің қарым-қатынас жасауына не кедергі болды? Өз ойларыңызды өмірде кездескен осыған ұқсас жағдаяттармен дәлелденіздер.

5-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Қандай қоғамдық-әлеуметтік мәселе көтерілген? Анықтаңыздар.

– Жұмыс басталды. Көремісің, көш те келе бастады, – деді Сергей Петрович, – колхозбен шарт жасасқан кезде бұл көштер өзен суындай құйылады әлі.

– Иә, ел хабарланды, елендеп тұр.

– Оларға алдымен су, нан, баспана керек. Бізде әзір оның бірі жоқ...

– Теміржол жоқ, құрылыс материалдары жоқ. Қыстыгүні жұмысшылар қайда паналайды?

– Жеті километрде «Қызылқұдық», төрт километрде «Аққұдық», алты километрде «Ащылыайрық», тоғыз километрде «Бұқпа» колхоздары тұр ғой. Тіпті қысылып бара жатса, жербарақ қазып алмай ма? Оған көп материал керек емес. Бәрінен су қымбат. Суды колхоздан тасп алмайды...

Әңгімені шақылдаған балға даусы бұзды. Биік, темір трубаның дәл түбіндегі тас қора – бұрынғы «Герберт» шахтасы орнаған үй. Шахтаның өзін ағылшындар кетерінде мүлде бүлдіріп кеткен. Қазір сол шахта үйінің бір бөлмесінде Көктайынша балға соғып тұр. Ертеде Спасск, Қарағандыда істеген атакты ұста болатын. Донбасшылар келгенін естіп елден бұрын келді. Жаңа Қарағандыда бірінші соғылған балға, бірінші құрылған көрік сонікі. Қайла ұштап жатыр екен. Қолының ебіне Сергей Петрович сүйсініп:

– Темірді балшықтай онай илейді екенсіз, – деді.

Көктайынша орысша доғал тілімен именбей сөйлесті.

– Қаракызды көрсеніз, не дер едіңіз?

– Ол қайда?

– Қайтыс болған.

– Ескі жұмысшыларға хабарлай беріңіз, келе берсін. Қайлаларын ала келсін, құрал-сайман жетпейді...

Ф. Мұстафин. «Қарағанды» романынан

6-тапсырма. Оқиганың әрі қарай қалай өрбитінін өздеріңіз болжап айтып көріңіздер.

Пікірталас және оның түрлері

Пікірталас – ойды, идеяны ортаға салу және қорғап сөйлеу. Пікірталас белгілі бір тақырыпқа негізделеді, арнайы мақсаттары болады (мәселені шешудің мүмкіндіктерін қарастыру, қарсыластың көзін жеткізу, ортақ шешімге келу және т.б.). Пікірталас қатысушылар санына қарай диалогтік және полилогтік сипатта болады.

Диалогтік пікірталас екі немесе бірнеше қатысушының сөйлесуі арқылы жүзеге асады. Әр сөйлесуші бір-бірінің пікірлерімен келіспеушілікте болып, пікірлердің сәйкес келмеуінен туындайтын талас диалогі.

Полилогтік пікірталас – бірнеше адамның арасында болатын әңгіме. «Полилог» термині тілдің қарым-қатынастық қасиетін зерттеуде «диалог» терминіне қосымша қабылданған. Сөйлесушілердің саны екеу немесе одан көп болуы диалогтің сипатына қайшы келмейді, қайта олардың монологке қарама-қарсы ортақ қасиетін аша түседі.

Пікірталас кезінде мынаны ескеру қажет:

- пікірталастың тақырыбына қатысты қажетті сөздер мен ұғымдарды анықтап алып, неғұрлым нақты сөйлеуге тырысу;
- ой-пікірлерді салыстырып, өз көзқарасын дәлелдеу;
- қарсыласын құрметтеу, пікірін сыйлау, оны тыңдай білу.

7-тапсырма. Мәтін мазмұны негізінде әлеуметтік мәселелердің туындау себебін анықтап, пікірталас-полилог ұйымдастырыңыздар.

8-тапсырма. Оқылым мәтінінен кісі есімдерін тауып, *кім? қайда? қандай? не істейді?* деген сұрақтарға жауап беріңіздер.

9-тапсырма. Ойтаразы. «Шығу парағын» толтырыңыздар.

- Мәтіндегі бейнелі сөздердің мағынасын қалай түсіндіңіздер?
- Төмендегідей тенеулерді өмірде қолдана аласыздар ма? Тексеріп көріңіздер.

Өзен суындай құйылады, киіктің асығындай адам, балшықтай оңай илейді .

9-10-сабақ Еңбек адамдары

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Ғ.Мұстафиннің «Қарағанды» романының негізгі кейіпкері кім?
- Ол қандай мамандық несі?

2-тапсырма. Мәтінді оқушының оқуынан тыңдаңыздар. Естеріңізде қандай ақпарат қалды? Қысқаша айтып беріңіздер.

Түсіндірме сөздік

шығанға шығу – бұл жерде; алысқа кету деген мағынада

Пойыз зулай алға, жер зулап артқа барады. Ақбас Алатау ғана қалар емес...

Оқуды жуырда бітірген жас жігіт ой үстінде. Барар жері алыс, бірнеше мың километр, оның біразын атпен жүру керек.

Қазақ жерінің кендігі біресе қызық, біресе азап боп тұрды оған...

– Уа, балам, дәмге кел! – деді біреу. Артына жалт қарады. Қара сақалды қазақ ақ кнізді вагонның бір жағына жайып тастап, өз үйіндей еркін отыр. Дастарқан үстінде семіз қойдың тоңазыған еті, күлше нан, бір кара торсық тұр.

– Қолыңды жуа кел, шырағым, – деп, шалдың бәйбішесі шәйнек ұсынды. Жігіт қолы түгіл, бетін жуып келді. Вагон ішін жана байқады. Әр атаның ұлы түгел. Әрқайсысы өз дастарқанын жайып, өз дәстүрінше тағам жеуге кірісті...

– Шырағым, – деді сақалды қазақ, – «Мынның түсін білгенше, бірдің атын біл» деген еді.

– Атым – Мейрам, отағасы.

– Жол болсын. Қайдан келесің, қайда барасың?

– Алыстан келем, алысқа барам, – деп біраз мүдірді Мейрам.

– Мәскеуден шықтым. Оқуды бітіріп, Қарағандыға қызметке бара жатырмын.

– Мәскеудің оқуын бітірсең, Мәскеуде не Алматыда орын болмады ма, шырағым? Шығанға шығып барасың ғой.

– Дұрыс айтасыз, отағасы. Сол Мәскеу, Алматыда да өмірдің асты-үсті бар. Бірақ елден ерте кетіп едім. Туған жерім Қарағанды еді. Көрген түстей балалық шақ әлденелерді еске салып, қызықтыра береді...

Ғ. Мұстафин. «Қарағанды» романынан

3-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. Мәтіндегі оқиға неден басталды?
2. Жолаушылар бір-бірімен қалай танысты?
3. Мейрам оқуды қайда бітірген?
4. Ол неліктен Қарағандыға бара жатыр?

4-тапсырма. Мәтіндегі қарамен берілген сөйлемдердің мағынасын ашып, өз сөздеріңізбен жеткізіңіздер.

5-тапсырма. Мәтінді рөлге бөліп оқыңыздар. Нақты дерек пен авторлық көзқарасты ажыратыңыздар.

Бүйінін ініндей тіп-тік, аясына екі адам сыярлық кара үңгірдің түбіне апаратын басқышқа Мейрам алғаш рет кадам басты. Түтіні бұрқыраған бөлешке шамның әлсіз жарығы аяқ астын анық көрсетпейді.

Сейтқалы тік сатыда жай жердегідей жүгіріп барады. Мейрамның жүрегі кобалжып, буындары босаңсып, арттан біреу итермелегендей денесі алға, аяғы кейін тартып, сатыны басуға әзер үлгереді. Шамы өшіп қалған. Маңдай тершіді, жүрек қакты. Берекесі қашқанын білдірмейін десе де болмады.

– Тоқташы, демалайық.

Сейтқалы да, шам да жоқ.

– Қайда сүнгіп кетті?

Мейрам алақтап жоғары қарады. Жұлдыздай жылтырап көз ұшында көк сәуле көрінді. Төмен қарап еді, қоламтаның шоғындай әденелер сығырайды. Өзгенің бәрі қара түнек, ештеңені болжап болмайды.

– Сонау жоғарыдағы сәуле не?

– Даланың сәулесі.

– Төменде жылтыраған не?

– Шахтерлердің шамы.

Азырақ демалған соң екеуі тағы жүрді. Тоғыз сатыдан өтіп, оныншы сатыға жеткенде аяқастынан:

– А-й-д-а! – деген дауыс саңқ етті.

– Бұл – ескі шахтер Ысқақ. Тысқа көмір жөнелтіп тұр. Манағы дауыс осынікі, – деді Сейтқалы.

Мейрам көмір құдығының түбіне жеткенде, басқа бір дүниеге жеткендей болды. Тоғыз қанат киіз үйдің көлеміндей ғана қуыс, төбесінде кішкене шаңырақтай тесігі бар. Сол тесіктен жылтыраған көгілдір сәулені көмір тартқан екі шелек дамыл-дамыл түсіп шығып, бүркей береді. Күнбатысқа қарай жер астын кеулеп кеткен бір қуыс жатыр. Биіктігі кісі бойы, ұзындығына көз жетпейді, қабырғалары көмір, бөлешке шамның жарығымен шағылысып, жылт-жылт етеді. Төбеге қолдың саласындай қылып ағаш қиыпты. Әр ағаштың екі басына тіреу қойып, қабырғаға жапсыра тіреп тастаған. Осы жолмен келіп-кетіп жатқан тәшкешілердің дабыры, көтерілген көмір тозаны тосын көзге жер астын алай-түлей, дан-дұң, жат дүние көрсетіп тұр...

Ғ. Мұстафин. «Қарағанды» романынан

Түсіндірме сөздік

бөлешке шам – түтіні бұрқыраған бұрынғы майлы шам

тәшке – көмір таситын төрт дөңгелекті арба

тосын көзге – бұл жерде: бөгде адамға

6-тапсырма. Мейрам мен Сейтқалы түскен шахтаны суреттеп жазыңыздар.

7-тапсырма. Мәтіннен бейнелі сөздер мен фразеологизмдерді тауып, мағынасын ашыңыз.

8-тапсырма. «Кәсіпкер болсаңыздар, еңбек өнімділігін қандай жаңа технологиялар арқылы арттыруды көздер едіңіздер?» деген сұрақ бойынша пікірталас-полилог ұйымдастырыңыздар. Пікірталаста бүгінгі күннен нақты деректер болсын.

9-тапсырма. Ойтаразы. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Бүгінгі сабақ тың басты мәселесі не болды?
- Топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?
- Бүгін қандай білім мен тәжірибе алдым?
- Сабақ маған қандай әсер қалдырды?
- Қандай қиындықтар кездесті?

11-12-сабақ Қарағанды шахтасы

Ойтүрткі.

- Оқиға әрі қарай қалай өрбиді деп ойлайсыздар?

1-тапсырма. Мәтінді түсініп оқыңыздар. Романның кейіпкерлерін атап, олардың қандай жұмыс атқаратынын анықтаңыздар.

Сергей Петрович орнынан тұра сағатына қарады. Ол денесін тікейте, екі қолын артына ұстап, жай бастады сөзін. Жатқа айтты. Бұл отырғандардан денесі ғана емес, жасы да, тәжірибесі де үлкен. Қарағандының қазіргісін ғана емес, келешегін де көрген байсалды адам жұмысын жайып салып, картадан көрсеткендей сөйледі.

Қазір Қарағандының келешегінен гөрі бүгінгі жағдайын баса айтып, түйінді бірнеше мәселеге тоқталды да, бәрін өзі шешіп берді.

...Бізден бұрын Ермек ашқан бір ғана шахта істеп тұр. Ескі жұмысшылар үйренген өндірісін тастап кете алмаған. Көмірді қолбұранмен шығарып, елге азық-түлікке айырбастап күн көріпті. Біз келгелі жаңадан төрт шахта қазылып жатыр. Материал, алдымен ағаш жетпейді. Су, азық-түлік жетпейді. Ағылып келе жатқан жұмысшыларға үй жоқ. Бәрі теміржолдың келуін күтеді. Оған дейін көпті қаңтарып тұра аламыз ба? Әрине, тұра алмаймыз. Жергілікті мүмкіншілікті барынша пайдалану керек. Сол мақсатпен бірінші шахтаның өте ауыр қолбұранын атбұранға айналдырдық. Бұл еңбек өнімін бес есе арттырды. Таяуда ат күшін бу күші басады. Еңбек өнімі тағы да арта түседі. Электр қуатын жасағанша осылай амалдай тұрармыз...

Щербаков жай сөйлеп, алдағы қауырт жұмыстарды қиындықтармен қоса көз алдынан өткізіп тұр. Мейрам оның сөзінен сол қиындықтарды жеңетін күшті де көріп, сүйсініп отыр. Оқта-текте сұрақ беріп қояды.

– Су мұқтаждығын қалай жоямыз?

– «Герберт» суы ертең жер бетіне шықпақ. Құдықтар суы тек адам ішуге қалады. Онымен де су мұқтажыңынан құтыла алмаймыз. Екі километрде «Майкұдық» бұлағы, отыз бес километрде Нұра өзені жатыр. Соларды тарту керек. Теміржол келіп, трубалар жеткізгенше канал дайын тұрсын... Мейрам сұрақ қойды:

– Көп жұмысты теміржолдың келуіне қараттыңыз. Оған тиеген жүгіңіз бар ма, қашан келеді?

– Жол біздің қарауымызда емес қой. Кесіп айту қиын. Қазір Осакаровкаға жетіпті. Январға дейін Қарағандыға жетуге тиісті. Жеткен күні Донбастан көмек келеді.

– Қандай көмек?

– Бір бу генераторы, екі буқазаны, нефть, двигатель, болат арқан, трубалар, бірнеше динамо. Ұсақтарын қоспағанда, бастылары осылар. Осының өзі бір адым алға жібереді бізді...

Ғ. Мұстафин. «Қарағанды» романынан

Тірек сөздер

- қолбұран
- атбұран
- бу күші
- құдық суы
- бу генераторы
- буқазан

2-тапсырма. Шығармадан алынған үзіндіде қандай әлеуметтік мәселе көтерілген? Ой бөлісіңіздер.

3-тапсырма. Щербаковқа мінездеме беріңіздер.

4-тапсырма. Мәтіндегі жер-су атаулары мен өндіріске қатысты термин сөздердің мағынасын ашып, кестені толтырыңыздар.

Жер-су атаулары	Термин сөздер	Жазылу емлесі
«Майкұдық» бұлағы		Бұлақтың атауы. Бірге жазылып, тырнақшаға алынады.
	Қолбұран	Бірге жазылады.

5-тапсырма. Мәтінді рөлге бөліп оқыңыздар. (Оқушылардың оқу мәнеріне көңіл бөліңіздер. Тыныс белгілері қойылған жерлерге кідіріс жасады ма? Бағалаңыздар.)

Бесеуі күлі се, қалжындаса тысқа шықты. Бағана әр тұстан ту көтере қозғалған топтар трест алдына келіп түйіскен. Таяқ таянған шал, кемпір, әкесіне не шешесіне ерген балалар да жүр. Бәрінің аузында бір сөз:

– Теміржол. Пойыз...

– Көріне ме?

– Жақындады ма?

– Неғып жатыр? – деп сабырсызданған жұртты Мейрам, Щербаковтар бастап кетті.

Пойыз әлі төрт-бес километрде. Жер жазық. Паровоздың даусын естіп, түтінін көрген соң, қозғалған топ шыдамай жамырай ұмтылды.

Көбік қарлы жазық дала енді шүп-шұбар, **қайнап кеткен тәрізді**. Қарулы жігіттер сытылып алға шыққан. Біріне-бірі айқайлап:

– Келе жатыр! Қимылдар! – деседі.

Екі паровоз шірене тартқан ұзын тізбек вагондарда шаңырақтай-шаңырақтай темір дөңгелектер, пір-пір темір белдік, ішіне кісі сыйғандай кең трубалар көрінеді. Бәрінен де адам қимылдары тамаша. Бірнеше жігіт шпалды жүгіре тасып, төсеп барады. Бірнеше жігіт олардың сонынан рельс төсеп барады. Төрт адам екі жерде тұрып, рельстерді колма-кол шегелеп келеді. Пойыз іле жылжып келеді.

Жнылған жұрттың арасынан тамашалаған алуан-алуан үндер, сөздер естіледі:

– **Паһ, паһ, сабаз!**

– Даусы Әзірет Әлінің даусы ма, немене?!

– Буын қарашы, борандай!

– **Айдаһарша ысқырады екен!**

– Мынамен бір тайпа ел бір-ақ көшіп кетер.

Таңданушы топтың ішінде Қарағандының қарт қайлашысы Сыпан бар...

Ғ. Мұстафин. «Қарағанды» романынан

6-тапсырма. Қарамен берілген бейнелі сөздерді қатыстырып, сөйлем құраңыздар.

7-тапсырма. Өндіріске қатысты термин сөздерді анықтаңыз. Бұл терминдердің қазір де қолданылатынына көз жеткізіңіз.

8-тапсырма. Суреттегі көріністі сипаттап жазыңыздар. Эмоционалды сөздерді қолданыңыздар.

9-тапсырма. Ойтаразы. Берілген сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Бүгін не үйрендіңіздер?
- Сөздік қорларыңызды қанша сөзбен толықтырдыңыздар?
- Сабақ бойынша қандай сұрақтарыңыз бар?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?

13-14-сабақ Қарағандыға көмек

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- «Қарағанды» романынан алынған үзінділердегі идеялардан қандай қорытынды шығаруға болады?

2-тапсырма. Мәтінді мәнерлеп оқыңыздар. Мәтін не туралы? Бір-біріңізге сұрақтар қойып, анықтаңыз.

Қос паровоз сүйреген ұзын состав Қарағандыға маңдайын тірей тоқтады. Оны қоршаған көптің ішінен:

– Қайда? Қай вагонда? – деген дауыстар естіледі. Бірінен-бірі сұрап, асыға іздесіп жүр.

– Мұнда екен! – деді Ермек. Составтың ең артына тіркеулі, адам мінген төрт-бес вагон тұр. Жұрт солай үйірілді. Жұманияз, Щербаков, Мейрамдар да келді. Вагон ішіндегі адамдар шыға бастады. Алдымен шыққан орта бойлы, кеуделі, жасы отыз бестер шамасындағы жігітке:

– Коля! Овчаренко! – деп, Ермек пен Сейткалы бірден ұмтылды. Овчаренко секіріп түсті вагоннан. Үшеуі құшақтаса кетті.

Николай Овчаренко Қарағандының ескі шахтерлерінің бірі болатын. Қарағанды тоқтаған кезде Донбасқа кеткен, енді қайтып келіпті. Ермек оны Щербаков, Жұманияз, Мейрамдармен таныстырып тұрып, қалжындайды:

– Қашып кетіп едің, қайта келдің бе?

– Қашқанмен қоясыңдар ма? Бәрің қол қойып, хат жазыпсың. Келмеске шыдай алмадым. Кеткенде жалғыз кетсем, келгенде екі жүз кісі ерте келдім, – деді де, қасындағыларымен таныстыра бастады. Донбастың әр жерінен келіпті. Барлығы – екі жүз адам. Ішінде қара жаяуы жоқ: техник, забойщик, шахта бастығы, слесарь, токарь, монтер...

– Қарағанды шахтерлерінің хатына Донбасс бізді жіберіп қана қоймайды. Бұл – тек бастамасы. Қарағандыға Донбасс қана көмекші емес, бүкіл Кеңестер Одағы көмекші екенін көріп келдік, – деп,

Тірек сөздер

- забойщик
- көмекші
- «Қарағанды жүгі»
- күн санап өсу
- әлдеқайда зор

Овчаренко тиеулі мәшине, құралдарға нұсқады. – Мына жабдықтарды Ленинград, Мәскеу жіберсе, жол бойындағы қала, стансыларда кездескен талай вагондардың сыртынан «Қарағанды жүгі» деген жазуды оқыдық.

– Әрине, көмек күн санап көбейе бермек. Қарағанды күн санап өсе бермек. Әуелі біз келдік жиырма адаммен, одан кейін екі жүз кісі болып, мұншама жүкпен сіздер келдіңіздер. Бұдан арғы көмектер бұдан әлдеқайда зор болатындығын көріп отырмыз, – деп, Щербаков қонақтарды ерте трибунаға қарай жүре сөйлесті...

Ақыры Мейрам сөйлейтін болды. Мұндай үлкен жиынның алдына шыққаны осы еді. Сөзі бұрынғысынан қарқындырақ, қызулырақ шықты.

– Жолдастар! – деді даусын көтере. Ғасырлар бойы қараңғы далаға Октябрь таңы атса, енді, міне, күні де шықты. Қазақ елін қақ жарып келген бұл жолды еңбекші жұрт арман еткен. Кен сахараны жаңғыртқан мынау пойыздың зор дауысы ұлы еңбекке шақырады. Ертең ол еңбек айлық жерді алты аттайтын социалистік индустрияның тұлпарларына мінгізеді...

Ғ. Мұстафин. «Қарағанды» романынан

3-тапсырма. Төмендегі сұрақтарды пайдаланып, мәтін мазмұны бойынша диалог құрыңыздар.

1. Теміржол вокзалында жиналған жұрт кімдерді күтіп тұр?
2. Қарағандыға кімдер және қайдан келді?
3. «Қарағанды жүгі» деген жазу нені білдіреді?
4. Мейрам жиналған жұртқа не айтты? Сөздің мазмұнын сыныптасыңыз түсінді ме?
5. Жазушы романда халықтар достығын қалай суреттеген?

4-тапсырма. Мәтіннен көптік мәнді сөздерді тауып, олардың жасалу жолдарын түсіндіріңіздер.

5-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Қандай мәселе көтерілген? Негізгі ойды анықтаңыздар.

Айлар, жылдар өтті. Шахталар мүлде өзгерді. Шахта өзгерісі бүкіл Қарағандыны өзгертті. Қазір «техника бәрін шешеді» демейді, «кадр бәрін шешеді» дейді. Техника жасалды, енді соны еркін менгеру жарысы кетіп барады. Бадия, атбарабан, бу, қайла бір кезде Қарағандыны қозғаушы зор күш болса, бұл кезде кері тартушы күш есебінде қатардан шығуға айналды. Электр түсті алға. Көміршілердің қолында врубмәшине, электровоз, электрлі балға, конвейерлер ойнайды.

Бұрынғы қолбұранды жалғыз ғана шахтаның орнына енді мәшинеленген жетпіс-сексен шахта бар. «Жаңа Қарағанды», «Көмірлі

Қарағанды» деп қала екіге бөлінді. Жанасына облыс орталығы орнады...

Осы күндердің бірінде, жана қалада, үш қабат сұр үйдің екінші қабатындағы кең кабинетте Мейрам жалғыз жүр. Макпал кара кою шашына некен-саяқ ақ енген. Жасы әлі отыздың ішінен шықпаса да, ой басып, ауыр жүр. Екі қолы артында, қора жақтағы терезеге келіп, фонтанға қарады. Фонтан маңы еккен ағаш, гүл, электр шамдары... Алақандай аумақ суға, шамға, өсімдіктерге бөленген соң жан саясы болып тұр.

– Әр корпусқа осы керек! – деді Мейрам ішінен. – Су, электр байлығы болмай, қалада нағыз мәдениет байлығы болмайды.

Соны айтты да, Мейрам бөгелмей шығып кетті. Тыста домалақ мұрын бала жігіт мәшиненің есігін аша қарсы алды. Қалалық советтің алдына келгенде мәшинеге Қанабек мінді. Күрең жолдардың біріне түсіп алып, көмірлі Қарағандыға тартты. Екі қаланың арасы он екі километр. Тарам-тарам жолдарды ерсілі-қарсылы ағылған жүк мәшинелері ойып тастаған. Мәшине еркін жүре алмай келеді. Мейрам өзі ұстады рөлді.

– Қалада қазір жүздеген мәшине бар, – деді Мейрам. – Жүздеген шофер басшыларын жетелеумен жүр. Жүздеген үй қызметшісі бар, олар хозайкаларын бағумен жүр. Өз үйін баға алмаған хозайка, өз мәшинесін жүргізе алмаған басшы «мүгедек» емес пе?.. Сол «мүгедекті» бағушылар өндіруші болса, өндіріс бұдан да алға кетер еді.

Ғ. Мұстафин. «Қарағанды» романынан

6-тапсырма. Мәтінді бөліктерге бөліп, қайта оқыңыздар. Екі топқа бөлініп, мәтінде суреттелген Қарағандыны бүгінгі күнмен байланыстырып әңгімелеңіздер.

Керекті сөздер: қуатты, өнеркәсіп, ілгері, ұлғаю, өндіру, дамыған, серпін.

7-тапсырма. Мәтіннен көне сөздерді тауып, қазір қандай сөздермен қолданылатынын айтыңыздар.

8-тапсырма. Мәтіндегі кейіпкерлерге мінездеме жазыңыздар.

9-тапсырма. Мәтіндегі қарамен берілген Мейрамның сөздерінен қандай қорытынды шығаруға болады? Келісетін-келіспейтіндеріңізді айтып, пікірталас-диалог құрыңыздар.

15-16-сабақ

Сұранысқа ие өнеркәсіп өнімдері

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Қазіргі сұранысқа ие өнеркәсіп өнімдері не деп ойлайсыздар?

2-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (6-аудио). Негізгі ақпараттарды тезис түрінде жазып алыңыздар. Қанша деректі қателеспей жазып алдыңыздар?

Ақтөбедегі коммуналдық қызмет ЭКСПО жетістігін жұмыста пайдаланады

Тірек сөздер

- су соратын ұңғыма
- қатты отын
- сұйық отын
- жасыл экономика
- жаңа технология

Ақтөбеде су соратын ұңғымаларға электр қуатын жеткізетін жел стансылары орнатылады. Қатты және сұйық отынды пайдалану азайса, экологиялық ахуал жақсарады. «ЭКСПО-2017» халықаралық көрмесіне қатысқан коммуналдық мекеме мамандары болашақта осындай жобаны жүзеге асырмақ. Олар Германия мен Әзірбайжан елдерінің тәжірибесіне сүйеніпті. Ал өрт сөндіруге

арналған жабдықтар шығаратын зауыт өндіріске күн батареясы технологиясын енгізетін болды. Кәсіпорын өкілдері АҚШ пен Ресей павильонында осындай жобамен танысып, тиімділігін түсінген. Жаңа технологияны енгізу электр қуатын пайдалануды 10 пайызға азайтып, өнімділікті осынша арттыруға жол ашады. Жалпы өңірдегі 8 кәсіпорын «жасыл экономика» технологиясы бойынша 8 жобаны іске асырмақшы. Кәсіпорындарға жаңа технологияларды енгізу арқылы экологиялық ахуалды жақсартып, өнімнің өзіндік құнын едәуір арзандатуға болады.

«Егемен Қазақстан» газетінен

3-тапсырма. Сөздікпен жұмыс. Мәтіннен берілген терминдердің қазақша баламасын табыңыздар.

Терминдер	Қазақша баламасы
Международная выставка	
Предприятия	
Зеленая экономика	
Всасывающая насадка для воды	
Экологическое состояние	

4-тапсырма. Мәтіннен өндіріске, кәсіпке қатысты термин сөздерді анықтаңыздар. Термин сөздерді қатыстырып, шағын мәтін құраңыздар.

5-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Мәтін не туралы? Тілдік ерекшеліктері арқылы қай стильге жататынын анықтаңыздар.

Қазақстанда жасалған жабдықтар шет мемлекеттерде сұранысқа ие. Ақтаудағы трансформатор зауыты шетелдік нарыққа шығуға ниетті. 2 миллиард теңге инвестор қаражатына салынған өндіріс орны жылына 6 миллиард теңгенің тауарын әзірлейді. Басты артықшылығы – электрлі

қалқанша жабдықтары мен трансформаторлар жасауға қажет шикізат отандық өндірушілерден жеткізіледі. Зауыт директоры Олжас Есіркепов: «Өнімнің 96 пайызы – қазақстандық үлес. Вакуумды қосқыштар Кентау қаласында шығады. Металды Теміртау қаласынан аламыз. Микропроцессорлық қорғанышты Алматы қаласынан алдырып отырмыз. Амперметрлер, қосқыштар – өзіміздің шығарып жатқан өнімдеріміз. Кернеуі 10-20-35-110 киловольттық трансформаторлар, аралық стансылар мен қосалқы бөлшектер әзірлейді. Өнімі халықаралық талаптарға сай. Шетелдік қондырғылармен жарактанған өндіріс орны отандық өнімді қысқа мерзімде дайындайды. Кәсібіне жетік мамандар автоматты құрастыру жүйесін басқарып, жасалып жатқан қосалқы бөлшек сапасын бақылап тұрады. Отандық электрмәшине құрастыру саласындағы көшбасшы компанияның бөлімшелері көптеп ашылуының арқасында еліміздің импортқа тәуелділігі азайды. Ақтаудағы зауыт жыл соңына дейін толық қуатына көшеді. Демек, жанадан 150 жұмыс орны ашылады», – дейді.

«Егемен Қазақстан» газетінен

6-тапсырма. «ПОПС» формуласын қолданып, мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңізді дәлелденіздер.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша,

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген түйін жасадым.

7-тапсырма. Қай топ көп біледі? Еліміздегі болашаққа бағдарланған өнеркәсіп орындары туралы не білесіздер? Топқа бөлініп, пікірталас-полилог ұйымдастырыңыздар.

8-тапсырма. Ойтаразы. 3–2–1 критерийі бойынша анықтаңыздар.

- 3 маңызды ақпарат;
- қиындық келтірген 2 мәселе;
- тапсырмадағы ұнаған 1 мәселе.

ҚАЗАҚ КИНОСЫ МЕН ТЕАТРЫНЫҢ ҚАЗІРГІ КЕЛБЕТІ

Халық бар жерде – сауық бар.

Сәбит Мұқанов

1-2-сабақ Кино – өнер саласы

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- С.Мұқановтың «Халық бар жерде – сауық бар» деген қанатты сөзін қалай түсінесіздер?
- Сауық сөзімен қандай сөз қосарланып тіркеседі?

2-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (7-аудио). Мәтін не туралы? Бір-біріңізге сұрақтар қойып, жауап беріңіз.

Тірек сөздер

- кино өнері
- шығармашыл
- қаламгер
- аудармашы
- кинорежиссер
- жетекші

Кино – гректің сөзі, «жылжытамын, жылжымын» деген мағынаны білдіреді. Кино – өнердің бір саласы. Кино өнері – әдебиет пен театрдың, бейнелеу өнері мен музыканың көркемдік қасиеттерін пайдаланатын синтезді өнер. Қазіргі кино мәдениеттің, экономиканың, өнеркәсіптің маңызды саласы ретінде танылады. Фильмді жасауға әртүрлі мамандықтағы шы-

ғармашыл қызметкерлер: кинодраматург, қаламгер, аудармашы, режиссер, актер, оператор, суретші, композитор, продюсер, каскадер, экономист, менеджер және тағы басқалар қатысады. Фильм жасауда кинорежиссер жетекші рөл атқарады. Сонымен бірге кино жасау ісіне техника саласындағы мамандар: инженерлер, техниктер, лаборанттар мен қызметкерлер үлес қосады. Алуан түрлі күрделі аппаратуралар мен аспаптар қолданылады.

«Қазақ мәдениеті» энциклопедиясынан

3-тапсырма. Кино неліктен мәдениеттің, экономиканың, өнеркәсіптің маңызды саласы ретінде танылады? Кино индустриясының жұмыссыздықты болдырмауға қандай көмегі бар? Өз білімдеріңізді жинақтап, монолог дайындаңыздар.

4-тапсырма. Мәтін мазмұнының құрылымын ретімен орналастырыңыздар. Осы тұжырымдарға қатысты өз ойларыңызды кеңейтіп жазыңыздар.

- Фильмді жасауға қатысатын шығармашыл тұлғалар;
- кино – мәдениет, экономика, өнеркәсіп саласы;
- кино – синтезді өнер.

5-тапсырма. Мәтінді түсініп оқып, оған ат қойыңыздар. Неліктен олай атағандарыңызды түсіндіріңіздер.

Кино, негізінен, төрт салаға бөлінеді: көркем фильм, деректі фильм, мультипликациялық және ғылыми-көпшілік фильм. Көркем фильм – кино өнерінің негізгі және кең таралған түрі. Ол қаламгердің әдеби шығармасын бейімдеу және арнайы жазылған сценарий бойынша актерлердің қатысуымен жасалады. Деректі киноға мәні зор оқиғаларды баяндайтын фильмдер мен киножурналдар жатады. Мультипликациялық кино суреттер мен қуыршақтарға қимыл бере отырып жасалады. Ғылыми-көпшілік кино – жұртшылыққа жаратылыс пен әлеуметтік құбылыстарды ұғындыратын, ғылыми жаңалықтар мен зерттеулерді түсіндіретін, өнер сырларымен таныстыратын фильмдер жанытығы. Кейде ғылыми-көпшілік фильм басқа тілден аударылады, онда аудармашының еңбегі зор.

«Қазақ мәдениеті» энциклопедиясынан

6-тапсырма. Мәтін бойынша менталды картаны толтырыңыздар.

7-тапсырма. Фильмнің түрлерін диаграммаға түсіріп, олардың түсірілу, көпшілікке жету деңгейін көрсетіңіздер. Өз ойларыңызды нақты дерекпен дәлелдеңіздер.

8-тапсырма. «Кино – өнер саласы» деген тақырыпта эссе жазыңыздар (көлемі – 200–250 сөз).

Қамтылатын мәселелер :

- кино туындыларының адамға әсері;
- кино туындыларының түсірілу жанры;
- кино туындыларының көтеретін мәселелері;
- кино туындысын жасаудағы және таратудағы мәселелер.

9-тапсырма. Ойтаразы. Берілген сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Бүгін не үйрендіңіздер?
- Сөздік қорларыңызды қанша сөзбен толықтырдыңыздар?
- Сабақ бойынша қандай сұрақтарыңыз бар?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?

3-4-сабақ Қазақ кино әлемі

1-тапсырма. Ойтүрткі. Соңғы рет қандай отандық фильмді көрдіңіз? Сізге ұнады ма? Кинорежиссер болсаңыз, қазіргі заманға байланысты қандай фильм түсірер едіңіз?

2-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (8-аудио). Негізгі ақпараттарды тезис түрінде жазыңыздар.

ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің тапсырысы бойынша «Қазақ хандығы» тарихи фильмі түсірілді. Бұл ауқымды тарихи жобаның авторы – Елбасы Н.Ә. Назарбаев. Фильмнің сценарийі Ілияс Есенберлиннің «Алмас кылыш» романының желісі бойынша жазылған. Фильмнің режиссері – Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері, кинорежиссер, сценарист және суретші Рүстем Әбдірашев.

«Алмас кылыш» фильмінің тұсаукесері Қазақстан тәуелсіздігінің 25 жылдығы қарсаңында Астана және Алматы қалаларында өткен болатын. 2017 жылы 5 қаңтарда жалпыұлттық прокатқа шыққан аталған көркем фильм қазақстандық прокатта 72 миллионнан астам қаржы жинап, көшбасшылар қатарынан көрінді. 2,5 мыңнан астам қойылымның 60 пайызы қазақ тілінде, ал 40 пайызы орыс тілінде көрсетілді.

Фильм туралы . XV ғасырдың орта тұсы. Бір кездері Алтын Орда Қара теңіз жағалауынан Моңғолияға дейінгі Еуразия кеністігінде зор

қуатты империя болған. Алтын Орда құлағаннан кейін бірнеше жеке хандықтар құрылды. Солардың бірі – қазіргі Қазақстанның аумағын жайлап жатқан Ақ Орда. Ақ Орда билігі Шыңғыс ханның немересі, Жошының үлкен ұлы Орда Еженнің әулетіне тиесілі болды. 1460 жыл Орда Еженнің ұрпақтары – Керей мен Жәнібектің айналасына біріккен ондаған мың көшпелі ақсақалдар кенесінде шешім қабылдап, Әбілқайырдан бөлініп шығады. Керей мен Жәнібекке қосылған рулардың басшы-билері құрылтай өткізеді. Олар Керейді хан сайлап, Қазақ хандығының құрылғанын паш етеді.

«Айқын» газетінен

3-тапсырма. Жазып алған тезистеріңіз бойынша мәтін мазмұнын баяндаңыздар.

Сын есім

Заттың түрін, түсін, сапасын, белгісін білдіретін сөздер тобын **сын есім** дейміз. Мысалы: *қызық кино, өнерлі адам, талантты актер, жақсы фильм, дәмді тағам, қысқа жол, ақ көйлек, ауыр жүк* т.б.

Сын есім сөз тудырушы жұрнақтар арқылы жасалады. Сын есім жұрнағы екіге бөлінеді.

1. Есім сөзден сын есім жасайтын жұрнақтар:

-лы, -лі, -ды, -ді, -ты, -ті: тау **лы**, күлкі **лі**, мал **ды**, камыс **ты**;

-сыз, -сіз: су **сыз**, орын **сыз**, ақша **сыз**;

-шаң, -шең: бой **шаң**, сөз **шең**;

-қы, -кі, -ғы, -гі: түн **гі**, түс **кі**, қыс **қы**;

-тай, -тей, -дай, -дей: тау **дай**, үй **дей**, түйе **дей**, қоян **дай**;

-лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік: қала **лық**, ауыл **дық**, техника **лық**;

-шек: көңіл **шек**;

-мал, -тал: бауыр **мал**, сезім **тал**;

-кеш, -геш: әзіл **кеш**, күле **геш** т.б.

2. Етістіктен сын есім жасайтын жұрнақтар:

-ғыр, -гір, -қыр, -кір: өткір, ұш **қыр**, алғыр, тап **қыр**;

-палы, -пелі, -малы, -мелі: көш **пелі**, ал **малы**, сал **малы**;

-қақ, -кек, -ғақ, -гек: майыс **қақ**, тоң **ғақ**, тай **ғақ**, ұрыс **қақ**, жабыс **қақ**;

-ғыш, -гіш, -қыш, -кіш: айт **қыш**, сезгіш, білгіш т.б.

4-тапсырма. Тыңдалым мәтінінен «Қандай?» деген сұраққа жауап беретін сын есімдерді теріп жазып, олардың жасалу жолдарын түсіндіріңіздер.

5-тапсырма. Мәтінді түсініп оқыңыздар. Мәтінге ат қойып, мазмұны бойынша жоспар құрыңыздар.

Қазақстандық кинематография тарихы «Көшпенділер» фильмімен толыққаннан кейін, бірнеше отандық каскадерлер тобы қалыптасты. Олар ат үстіндегі қимылдар мен сайыстарды жасауда өзіндік жетістіктерге жетіп жүр. «Қазақ хандығы» сериалында Жайдарбектің тобы жұмыс жасады. Олар бүгінде үлкен жобалармен шетелдік телесериалдарға түсіп жүр. Жайдарбек актерлерге атқа мінуді, ат үстінде найзаласуды, қылыш сілтеуді, садақ атуды үйретеді. Ал сериалдағы қалың жасақ мінетін аттар мен жылқыға қатысты көп көріністер жылқы ұстайтын қазақ аулында түсіріледі.

Бұдан бөлек, монтаждау жұмыстарын да елде жасаймыз. «Елбасы» жобасын жасаған кезде біраз техника мен тәжірибе жинақтадық. Кезінде «Көшпенділердің» монтажын шетелдік мамандар жасаған. Одан бері талай қазақ баласы киномонтаждау техникасын игерді. Бұл жолы барлық жұмысты қазақ монтажерлері жасайды. Кезінде «Сталинге сыйлық» фильмін монтаждағанда француздың режиссерін шақыртқанмын. Сол кезде Ғалымжан Санбаев деген жігітті шақырып, «француздың қасында көмекші болып, монтаждау технологиясын үйрен, сен де үш-төрт жылда сол деңгейге жетесің» деп, режиссерге ассистент ретінде қасына қойған едім. Айтқанымдай, Ғалымжан Қазақстандағы кәсіби біліктілігі жоғары азғантай ғана мамандардың бірі болды. Қазір осындай білікті мамандар біздің жобаға нақты қаражат бөлінбесе де ақысыз көмектесіп, басы-қасында жүр.

Р. Әбдірашев

6-тапсырма. Сұхбаттың нешінші жақта баяндалғанын анықтап, ондағы ойға өз көзқарастарыңызды білдіріңіздер.

7-тапсырма. Сөздікпен жұмыс. Мәтіннен кинематография саласына қатысты терминдерді тауып, мағынасын ашыңыздар.

Терминдер	Түсіндірмесі
Кинематография	Кинофильмдерді шығару және оны көпшілікке көрсету ісімен шұғылданатын мәдениет саласы.

8-тапсырма. Өзіңізге ұнаған фильмнен алған әсеріңізді жазыңыз.

Керекті сөздер: кинотеатр, фильм, режиссер, актер, сомдау, көкейкесті, көрсетілім, ойландыру, әсерлену, шабыт.

9-тапсырма. Ойтаразы. Бүгінгі сабақтағы тапсырмаларды қалай орындағаныңызды жұп болып бағалаңыз. Қандай қиындықтар болды?

5-6-сабақ

Отандық үздік фильмдер

1-тапсырма. Ойтүрткі. Суретте қандай фильм бейнеленген? Бұл фильмді көрдіңіздер ме? Қазіргі отандық кинематографияның даму деңгейі туралы не айта аласыздар? Болжам жасаңыздар.

2-тапсырма. Мәтінді оқып, тақырыбына назар аударыңыздар. Мәтін қанша азатжолдан тұрады? Әр азатжолда не туралы айтылған?

«Анаға апарар жол» Орталық Азияда үздік фильм атанды

«Анаға апарар жол» фильмі Бішкекте өткен «Ақ Ілбіріс» атты VI ұлттық киножүлдесінде Орталық Азияның үздік фильмі атанды. Фильмнің бас продюсері – Әлия Назарбаева, режиссері – Ақан Сатаев. Бұл кинотуынды ананың перзентіне деген шексіз махаббатын, перзентінің Отанына деген адалдығын көрсетеді. Актерлердің образдарды сомдау шеберлігіне сүйсіне отырып, осындай ой түйесін.

Аталған кинотуынды 38-ші Халықаралық Мәскеу кинофестиваліне және «Еуразиялық көпір» атты фестивалге қатысып, бас жүлдені жеңіп алды. Одан бөлек, бұл туынды биыл Қазақстан киносыншылар ассоциациясы ұйымдастырған «Сыншылар таңдауы» жүлдесінде үш

Тірек сөздер

- үздік фильм
- жүлде
- сомдау
- сүйсіну
- сыншы
- ауыртпашылық
- бейнет

бірдей жүлдені иемденді. Атап айтсақ, «Ең үздік актриса» – Алтынай Нөгербек және «Екінші пландағы үздік актриса» Аружан Жазылбекова деп танылды. Ал «Фильмге жазылған үздік музыка» номинациясын аталған фильмнің композиторлары Әлім Заиров пен Роман Вишне夫斯基 бөлісті.

Фильмнің желісі қазақ халқының ХХ ғасырда бастан кешкен күрделі тарихи кезеңдеріне құрылған. Атап айтсақ, күштеп жүргізілген ұжымдастыру науқаны, ұлттың басына түскен ұлы трагедия – жұт, Екінші дүниежүзілік соғыс және соғыстан кейінгі бейнетті жылдар. Фильм өмірдің ауыртпашылығына төтеп берген, қиын-қыстау күндері сұрапыл соғыстың меңнатын көрген, жат елде тұтқында болған Ілияс есімді жігіттің тағдырын баяндайды. Бөтен жерде айдауда жүрсе де, жат елдің зорлық-зомбылығын көріп, жалғыздықтың тауқыметін тартса да, бас қаһарман атажұртын аңсап, анасын сағынып, туған жеріне оралатынына ешқашан күмәнданбайды. Фильмдегі осы астарлы ой көрермендерді терең ойландырады.

«Мәдениет» журналынан

3-тапсырма. Мәтіннен нақты деректер келтіре отырып, досыңызға фильм туралы хабарлама жазыңыз. Хабарламада сын есімдер болсын.

4-тапсырма. Мәтінде кездесетін мына сөздер мен тіркестерді қандай синоним сөздермен ауыстыруға болады?

Кинотуынды, фильмнің желісі, жұт, меңнатын, бас қаһарман, атажұрт, жат жерде, тауқымет.

Керекті сөздер: азабын, ашаршылық, бас кейіпкер, қиыншылық, туған жер, фильмнің сюжеті, фильм, бөтен жерде.

5-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (9-аудио). Мәтін қандай жанрда жазылған? «Марко Полоның Жібек жолы» фильмнің қай түріне жатады?

«Марко Полоның Жібек жолы» фильмі көрсетілді

XIII ғасырда өмір сүрген атакты саяхатшы, көшпелілердің тарихын зерттеп, соның ішінде қазақтың салт-дәстүрі туралы тамаша жазбалар қалдырған Марко Поло туралы деректі фильм түсірілді.

«Марко Поло туралы деректі фильм түсіру – біз үшін өте тиімді жоба. Себебі Марко Поло – біздің жеріміз бен дәстүріміз туралы тамаша естеліктер қалдырған адам. Марко Поло – біздің халық арасындағы дәстүрлерді өте тамсана жазған және өзге елдермен салыстырғанда, жақсы жақтарын көп көрсеткен саяхатшы. Сондықтан да біз саяхатшы

туралы көркем фильм түсіруден бұрын деректі фильм түсіруді қолға алдық», – дейді ҚР-ның Мәдениет және спорт министрі.

Бұл фильмді түсіруге Италия, Қазақстан және Қытайдың – үшжақты бірлесуінің де өзіндік мәні бар. Себебі Марко Полоның Қытайдың әйгілі императоры Құбылай ханның қолында тұрғаны бәрімізге белгілі. Сондықтан оның қытайлар туралы естеліктері де көп.

Деректі фильмді түсіру үшін Қазақстан тарапы 40 миллион, Қытай тарапы 20 миллион теңге бөлді. Ал фильмнің таралымын, прокатка шығуын Италия тарапы өз мойнына алып отыр. Жоба өте үлкен ауқымды қамтығандықтан, біз түсірілім жұмыстарымен бір жылға жуық уақыт айналыстық.

«Айқын» газетінен

6-тапсырма. Берілген сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. Марко Поло туралы не білдіңіздер?
2. Ол туралы деректі фильм не үшін түсірілді?
3. Бұл ғылыми-танымдық фильмді кімдер түсірді?
4. Марко Поло қайда және кімнің қолында тұрған?
5. Деректі фильмді жасауға қанша қаражат бөлінді?
6. Құбылай хан туралы не білесіздер?

7-тапсырма. Мәтінге сүйеніп, деректі фильмге пікір жазыңыздар.

Қажетті сын есімдер: үздік, тамаша, көпшілік, құнды, жан-жақты, тарихи-рухани.

8-тапсырма. Үш топқа бөлініп, көркем, деректі және мультипликациялық фильмдердің маңызы туралы пікірталас өткізіңіздер.

9-тапсырма. Бүгінгі сабаққа өз пікірлеріңізді білдіріп, сөйлемдерді толықтырыңыздар.

- Бүгінгі сабақта мен түсіндім.
- қиындық тудырды.
- Мен өзімді үшін мақтар едім.
- Маған ерекше ұнағаны
- Сабақтан соң маған ой келді.

7-8-сабақ Театр өнері

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Қазақстанда қандай театрлар бар?
- Театрға жиі барасыздар ма? Соңғы рет қандай қойылымға бардыңыздар?

2-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (10-аудио). Қандай ақпараттар естеріңізде қалды? Тезис жазыңыздар.

М.Әуезов атындағы академиялық драма театры

1926 жылы дүниеге келген қазақ өнерінің кәсіби кара шаңырағы – М.Әуезов атындағы академиялық драма театры. М.Әуезов атындағы академиялық драма театры – ұлттық мәдениетіміздің мақтанышы. Республикамыздағы кез келген өнер ордасы осынау киелі шаңырақтан еншісін алып, жеке ұжым ретінде ел-жұртқа танылған. Опера, балет өнері, филармония,

Қазақконцерт – қай-қайсысы да осы тұңғыш драма театрының құрамынан бөлініп шыққан мәдениет ошақтары. Сол сияқты қазақ режиссурасы мен актерлік шеберлік құпияларының да жан-жақты өрбіп, дамып-даралануына осы аталған театрдың ықпалы өте зор. Өзінің 85 жылдан астам шығармашылық ғұмырында ондаған-жүздеген өнер жұлдызының аты-жөндерін ел-жұртқа кеңінен танытты. Атақты өнер отауының алғашқы тізгінін ұстағандар: М.Әуезов, Ж.Шаннин, Ж.Аймауытов, Қ.Қуанышбаев, С.Қожамқұлов, Ш.Айманов, С.Майқанова секілді әйгілі тарлан боздар.

Ғ.Мүсірепов, І.Жансүгіров, С.Мұқанов, Қ.Мұхамеджанов, Ә.Тарази, Қ.Ысқақ, Д.Исабеков, Иран-Ғайып сынды драматургтеріміздің де шығармашылық табыстары осы үлкен театр тарихымен тығыз байланысты.

Тірек сөздер

- киелі шаңырақ
- өнер ордасы
- ұлттық мәдениет

Иә, сахна киелі. Оның төрінде күні кеше ғана төл сахнамыздың дүлдүлдері: Б.Римова, Н.Жантөрин, Ы.Ноғайбаев, Ә.Молдабековтер өздерінің саф өнерлерін барынша паш еткен. Олар дәстүр-тәлімдеріне берік, мамандықтарына шын құмар да құштар жандар еді.

Ә. Сызғай. «Театрлар шеруі» кітабынан

3-тапсырма. Мәтіндегі аты аталған актерлерді сыныптасыңызға жатқа айтыңыз. Олардың ішінде қай актерді білетінін, оның қандай қойылымдарда ойнағанын сұрап, диалог құрыңыз.

4-тапсырма. Жұптастыра берілген синонимдердің бірін таңдап, шағын мәтін құраңыздар.

Саф – таза; құмар – құштар; паш еткен – жариялаған; өрбіп – дамып; танылған – әйгілі болған; қастерлі – қасиетті; тізгінін ұстаған – негізін қалаған.

5-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Мәтін қандай жанрда жазылған? Үзіндіге ат қойып, жоспар құрыңыздар.

Серке Қожамқұловтың мерейтойында қақалып-шашалып сөйлей алмаған студенттер – біздің сөзімізді сынап, аспай-саспай, маңғаздана сөйлейтін бір кісі саза-йымызды берді. «Үлкен сахнаға шығар алдында, үлкен артист жөнінде салиқалы сөз айтқанда дайындалған жөн болмас па?». Бұны айтқан әйгілі жазушы-драматург Ғабит Мүсірепов екенін сонда білдік. Бұрын атын естігеніміз болмаса, Алматыға жаңа келген біздер ұлы каламгерді қайдан білейік?! Жасып қалдық. Кірерге тесік таппай, түнеріп тұрғанбыз. Көп кешікпей, кең нықты, зор денелі елулер шамасындағы жігіт ағасы мінбеге көтерілді де, әдеттегідей мерейтой несіне айтылар мадақ сөздерді бұршақтай жаудырды. Отырғандарды күлкіге көміп тастады. «Шәкен ғой» деген күбір-сыбырларды естідік.

– Серәліні сахна серісі еткен осынау өнер отауының өзі де, төрі де киелі. Жаңағы өрімдей жастар шатасайын деп шатасқан жоқ. Оларды киелі сахнаның сұсы шошытып жіберді. Бәріміз де құлап-сүрініп осылай бастағанбыз. Әлі күнге дейін жұрт алдына толқып шығамыз. Сөз де, әрекет те тәжірибемен шыңдалады, – деп сөзін аяқтады. Әжептәуір серпіліп қалдық. Шәкен ағаны бәріміз жақсы көріп кеттік.

Серағаң кешінде Шәкен Аймановтың ізінен қалмай, студент жастармен кездесуін өтіндік. Аяулы аға тілегімізді қабыл алды да, кездесуге киностудияға келуімізді талап етті. Келісілген уәде бойынша 40–50 минуттың орнына кездесу 3 сағатқа созылды. Әжімді жүзі алаулап, қысыңқы да қуақы көздері күлімдеп, қарқылдай күлген сәттерінде батыр тектес зор денесі түтел селкілдеп кететін. Айманов, сөз жоқ, сүйкімді жан. Кез келген сауалға жауабы даяр. Тосылу, қысылу дегенді білсейші?! Юморы неткен табиғи. Тілі – өткір, әзілі – ашы. Бейнелі сөзге тым ұста. Киносы бар, театры бар, жүзден аса көркем бейнені сомдаған, оннан астам фильм түсірген әйгілі суреткердің айтар ойы мол.

Ә. Сығай. «Театрлар шеруі» кітабынан

Түсіндірме сөздік

салиқалы – байсалды, ұстамды; мәнді, маңызды
кірерге тесік таппау – ұялу
сахна серісі – сегіз қырлы, бір сырлы өнерлі жігіт
киелі – қасиетті, құдіретті
сөзге ұста – шешен, сөзге шебер

6-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. Мәтіндегі ақпарат кімдер туралы?
2. Студенттер қайда сөйледі?
3. Ғ.Мүсірепов не үшін ренжіді?
4. Ш.Айманов студенттерді қалай қорғаштады?
5. Студенттер кіммен кездесу өткізді? Кездесу қайда өтті?

7-тапсырма. Мәтінге сүйеніп, Шәкен Аймановқа мінездеме беріңіздер.

8-тапсырма. Журнақтар жалғау арқылы төмендегі сөздерден сын есім жасап, сөйлем құраңыздар.

Әжім, көңіл, күлкі, әзіл, айт, ал, сөз, сезім.

9-тапсырма. Ойтаразы. «Шығу парағын» пайдаланып, төмендегі сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Бүгін не үйрендіңіздер?
- Бұрын естімеген қандай өнер пелерімен таныс болдыңыздар?
- Мәтін авторы Әшірбек Сығайды өнертанушы деп бағалауға бола ма? Ойларыңызды дәлелденіздер.

9-10-сабақ Д. Исабеков. «Әпке» пьесасы

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Дулат Исабековтің қандай шығармаларын білесіздер?
- Жазушы-драматургтің туындылары негізінде сахналанған қандай қойылымы бар?

2-тапсырма. Дулат Исабековтің «Әпке» пьесасынан алынған үзіндіні рөлге бөліп оқыңыздар. Онда қандай әлеуметтік мәселе көтерілген?

Түсіндірме сөздік

құралақан – қолында ештеңе жоқ, құрқол
күнжара – 1) күнбағыс тәрізді майлы өсімдіктердің майы сығылып алынған қалдығы; 2) малазық
маркизет (франц. marquise) – жұқа кездеме (матаның түрі)

Ермек оянып кетеді де, сыртқа жүгіреді.
 Ермек. Әпке. Әпке.

Қамажай. Ермекжан, әпке дегенің қалай? Мен сенің маманмын.

Ермек. Жоқ, сен әпкем екенсің. Менің мамам өліп қалған. Сен әпкем екенсің, әпкем екенсің.

Қамажай. Жоқ, мен сенің маманмын. Әпке деме, мама де, мама де.

Үстел басында Қамажай, сіңлісі, сіңлісінің құрбысы тамақ ішіп отыр.

Нәзила. Плансаң бар ғой, әпке, таңертеннен бері Гауһар екеуміз дым сызған жоқпыз.

Қамажай. Немене, ақшаларың болмай қалды ма?

Нәзила. Жоқ, өзің берген бір сом ақшам да болды. Гауһар да құралақан емес екен. Уақыт жоқ. Ательеге барып едік, қырғын, адам көп екен, шаршап өле жаздадық. Так что, әпкешка, бүгін алдымызға күнжара қойсаң да, жей береміз.

Қамажай. Ақшаларың болмаса, ательеге неге барып жүрсіндер?

Нәзила. Бұрынғы ақшалы кездерім есіме түсіп... Ательеге ақшалы адамның баруы жаңалық емес. Қолынан келсе, ақшасыз барып көр.

(*Күліп.*) Жай айтқаным ғой. Әпке деймін, ательеге маркизет түсіпті. Гауһарда азын-аулақ ақша бар екен, мен одан қарыз ала тұрмақ едім. Жете алмадық. Жете алмағанымыз да дұрыс болды. Әйтпесе кейін қайдан тауып берер едік.

Қамажай. Неге?.. Тауып береміз... Тимур ертең айлық алады.

Нәзила. Оның айлығы өзінен артылмайтын болды ғой. Өткен жолы мен оны паркте бір қызбен көргем. Менінше, финанс жағын сол кісі басқаратын болуы керек. Ал енді іске кіріселік.

Екі құрбы сықылықтай күліп, тамақтан қарбышып жеуге кіріседі ...

3-тапсырма. Пьесаның кейіпкерлері туралы және олардың арасында болған әңгіменің не жайында екенін айтып, өзара диалог құрыңыздар. Диалогтің сұрақтарын өздеріңіз дайындаңыздар.

4-тапсырма. Драмалық шығарманың тіліндегі ерекшеліктерді тауып, әдеби тіл нормасына сай қолданысын кестеге жазыңыздар.

Кейіпкердің сөйлеу тіліндегі ерекшелік	Әдеби тіл нормасына сай қолданысы
мама	ана

5-тапсырма. Пьесаның жалғасын оқыңыздар. Негізгі және қосымша ақпараттарды ажыратыңыздар.

Қамажайдың інісі, аспирант Омар кіреді. Гауһармен бас иезіп амандасып, портфелін қояды.

Қамажай. Түу. Омар-ау, таңертең кеткеннен енді келдің бе? Әбден қарның ашқан шығар. **Жуған матадай** боп-боз боп кетіпсің ғой.

Омар. Дұрыс айтасыз. Таңертеңнен бері **дым сызған жоқпын**. Кітапханадан шығуға мұршам болмады.

Қамажай. Денсаулығыңды бұзып алмасаң жарар еді. Тамақ ысытайын.

Омар. Жо-жоқ, сіз олай әуре болмаңыз. Байқауымша, бұл үйде қонақтар боп кеткен сияқты. Демек, сіз менсіз де шаршаған болуыңыз керек. Маған екі стакан... тіпті бір стакан ыстық сүт болса жетеді. Қалғаны осы жерден табылатын сияқты.

Қамажай шығып кетеді.

Нәзила. Қалай, диссертация бітуге жақын ба?

Омар. Ім-мм, жақын, жақын. Тіпті дайын деуге де болады. Бірақ өзге ғалымдарға ұнағанмен, өз **көңілім қанағаттанбайтын сияқты**.

Нәзила. Осы уақытқа дейін қанағаттанбайтын не деген көңіл ол?

Омар (*ашуланым, көзілдірігін түзен*). Есінде болсын, сен менің ішкі жұмысыма араласпа. Бес жыл ма, он жыл ма, тіпті өмір бойы ма, ойлаған мақсатыңа жете алмасаң, көңілің қанағаттанбайды. Және мен ғылыми атақ үшін ғана тіршілік етіп жүргенім жоқ.

Нәзіла. Ом, айтшы, бақыт деген не? Біз әлгінде осы тақырыпта дискуссия өткізіп, көп таластық.

Омар. Айтайын. Бақыт дегенді әр адам әртүрлі түсінеді. Бақыт дегеннің өзін бірнеше салаға бөлуге болады. Семейдағы, қызметтегі, махаббат тағы тағылар. Осының бәрін синтездеп келген соң, сол жеке адамның өмірі мен қоғам мүддесіне, оның ішкі-сыртқы саясатына, халықаралық аренадағы беделіне **көз жіберу керек**. Қоғамсыз адам жоқ. Демек, әрбір адамның қуанышы, күйініші, мүддесі өзі өмір сүріп отырған қоғам мүддесімен сәйкес келіп, өз тіршілігінде іздеген мақсатына жетсе немесе соған жету жолында аянбай күрес жүргізсе, оның өмірі – бақытты өмір. Қорыта айтқанда, бақыт деген – жеңіс немесе жеңіске апарар күрес.

Қамажай кіреді. Үш стақан сүті бар подносты Омардың алдына қояды...

Д. Исабеков. «Әтке» пьесасынан

6-тапсырма. Мәтін бойынша менталды картаны толтырыңыздар.

7-тапсырма. Мәтіндегі қарамен берілген тұрақты сөз тіркестерін мағынасы жақын келетін басқа сөзбен ауыстырып айтыңыздар.

8-тапсырма. Омардың сөзіне келісетін-келіспейтіндеріңізді айтып, пікірталас ұйымдастырыңыздар.

9-тапсырма. «Бақыт деген не?» тақырыбына шағын ойтолғау жазыңыздар.

10-тапсырма. Ойтаразы. «Шығу парағын» пайдаланып, сабақтағы өздеріңіздің жетістіктеріңізге баға беріңіздер.

- Сабақтың тақырыбын түсіндіңіздер ме?
- Ауызекі сөйлеу тілінің қандай ерекшеліктерін байқадыңыздар?
- Әдеп сақтап сөйлеу, дұрыс жазудың нормасы туралы не білдіңіздер?
- Фразеологизмдер мен бейнелі сөздердің мағынасын кімнің көмегімен түсіндіңіздер?

11-12-сабақ Отбасы мүшелері

1-тапсырма. Ойтүрткі. Пьеса кейіпкерлерінің іс-әрекеттері әрі қарай қалай өрбиді деп ойлайсыздар? Болжам жасаңыздар.

2-тапсырма. Шығарма үзіндісін тыңдаңыздар (11-аудио). Кейіпкерлердің үніндегі толғанысты, дауыс ырғағындағы кідірісті, интонациялық өзгерістерді байқадыңыздар ма?

Тимур кіреді. Асығыс. Қамажай оның алдынан жүгіріп шығады.
Қамажай. Темір, Теміржан. Кешірші мені. Әлгінде, Ермек даладан жылап келіп...

Тимур. Мамуля, не боп қалды?

Қамажай. Соны жұбатам деп жатқанда...

Тимур. Түү, айтсаңшы тезірек, менің бір минут та уақытым жоқ. Костюмді үтіктеп қойдың ба?

Қамажай. Жоқ... нә... жоқ... Бүлдіріп алдым...

Тимур. Бүлдіргені қалай?

Орындық арқалығынан костюмін алып, күйген жерін көреді.

Қамажай. Солай болды. Есімнен шығып...

Тимур. Көшеге киегін жалғыз костюмді акыры өртеп тыңдыңдар ма? Енді қайтемін?

Қамажай. ... Алармыз.

Тимур. Алармыз, көрерміз, бір мәнісі табылар... Немен аламыз, немен көреміз, бір мәнісі қалай табылады? Бір туфли ала алмай жүргенде...

Қамажай. Қайтемін, әдейі істеген жокпын ғой...

Тимур. Ал бүгін немді киемін? Жиынға майкамен бармақпын ба?

Қамажай. Омардың костюмін кие тұр.

Тимур. Сонда ол Ленинградка майкамен кетсін бе?

Қамажай. Құдай-ай! Енді не істесем екен? Білдірмей жамап берейін.

Тимур. Жамап? Енді жамау костюм киюім қалған екен ғой. Түү, осы үйден бір береке таппай-ақ қойдым-ау.

Қамажай. Неге олай дейсің? Береке таптырмай жүрген кім саған? Аузыңа не келсе, соны айта салатыныңды қайдан шығарғансың?

Тимур. Жалғыз костюмім жанып кетсе, енді не демекпін?

Қамажай. Жанбаса, құрып кетсін. Костюм, костюм деп төбемді оятын түрің бар ғой. Мен бір әдейі өртегендей... «Осылар ренжімесін», «Осылар қабақ шытпасын» деп жар құлағым жастыққа тимей жүргенде естір сөзім осы ма? Даладан ашуланып келсеңдер, маған

Түсіндірме сөздік

қабақ шытпау – ұрыспау, ренжіспеу

жар құлағы жастыққа

тимеу – тыным таппау, дамыл көрмеу

көңіл жырту – көңілін қалдыру, өкпелету

зіркілдейсіңдер, қуанып келсеңдер, маған еркелейсіңдер. Ал мен кімге ұрысам, кімге еркелеймін? (*Жыламсырап .*) Мен де адаммын ғой. Көңіл жырту мата жыртудан да онай ма сендерге? Ал кет басынның ауған жағына. Кет!

Тимур. Қит етсе, көзінің жасы дайын тұрады бұлардың.

Костюмін қолына алып, әрі-бері қарайды. Қолын бір сілтеп, қайта орнына қояды ...

Д. Исабеков. «Әтке» пьесасынан

3-тапсырма. Кейіпкерлердің іс-әрекеттеріне баға беріңіздер. Әділқазы ретінде қай кейіпкерге қандай кеңес бергіңіз келеді?

4-тапсырма. Суреттен драматург-қаламгер Дулат Исабековті көріп отырсыздар. Сіздерге қандай ой салды? Жұптасып, жазушының отырысына, көңіл күйіне сипаттама беріңіздер. Сын есімдерді қолданыңыздар.

5-тапсырма. Мәтінді рөлге бөліп оқыңыздар. Мәтінді оқуда интонацияға мән беріп, кейіпкерлердің сезімін, көңіл күйін жеткізіңіздер.

Үйге Омар, Гауһар, Қамажай кіріп келгенде, Нәзила орнынан ұшып тұрады.

Нәзила. Жолдастар! (*Қамажай аңырып тұрып қалады .*) Біздің әпкейдің жеке мәселесін қарауға арналған үй жиналысын ашық деп жариялаймын. Түрлі себептермен жиналысқа екі адам қатыса алмай отыр. Тимур қызбен кездесуге кетті, Ермек түнгі сағат бір болғандықтан ұйықтауға кетті. Жиналыс ашық дегендеріңіз қол көтеріңіздер. (*Өзі бастап бәрі қол көтереді. .*)

Қамажай. Ойбай-ау, сендердің бұларын не? Мен... сәл... кешігіп қалғаным...

Нәзила. Осы шаңырақтың белді мүшесі әрі басшысы Оспанова Қамажайдың өзге семья мүшелерімен ақылдаспай, өз бетімен

жұмысқа орналасқаны бәріміздің ашуымызды қоздырды. Бұл мәселе жөнінде кімнің қандай ойы бар?

Гауһар. Мен Қамажай апайдың ертеңгі жұмыс күнімен құттықтаймын. Бірақ бізге айтпағанына өкпелімін.

Омар. Бұл кісінің жұмысқа орналасуы заңды, бірақ біз үшін тым күтпеген жай. Демек, біздің семьямызда шығын көп те, кіріс аз деген сөз. Бұл кісі финанс тапшылығын ескеріп, ұлттық табысқа өз үлесін қосуды ойлаған. Өзіміздің әлсіздігімізді, финанс тапшылығын сезіну – бізге рухани соққы. Ал бұл кісінің, әйтеуір, бір кезде қоғам өміріне араласуы тиіс екенін ескеріп, таңдау жағына өз басым қарсы екенімді білдіремін.

Қамажай. Е-е, міне, гәп қайда? Сендер менің жұмысқа орналасуымды намыс көріп отыр екенсіңдер ғой. Бұларын дұрыс емес. Сонда мен үйде қол қусырып отыра бермекпін бе?

Үйге Тимур мен Сұлтан кірді.

Тимур. Мамуля... Мен үйленемін.

Қамажай. Үйленемін?..

Сұлтан. Иә, үйленеді.

Нәзила. Осыған жетіп тындым де... «Прощай, оружие».

Қамажай. Кімге?

Тимур. Камаға.

Пауза .

Қамажай. Мен ... мен не дейін. Бақытты болыңдар...

Д. Исабеков. «Әтке» пьесасынан

6-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. Үзіндіде қандай әлеуметтік мәселе көтерілген?
2. Үйшілік жиналыста Нәзила қандай мәселені көтерді?
3. Қамажайдың жұмысқа тұрғанына отбасы мүшелері неге ренжіді?
4. Тимурдың жаңалығы не болды?
5. Мәтінде орыс тілінен енген қандай сөздер бар? Олар дұрыс қолданылып тұр ма?

7-тапсырма. Сөйлеудегі сөз этикеті сақталмаған, әдеби тіл нормасынан ауытқыған сөздерді тауып, өңдеңіздер.

8-тапсырма. Мәтіндегі тыныс белгілерінің (үтірдің, көп нүктенің, сұрақ белгісінің) қойылу себебін түсіндіріңіздер.

9-тапсырма. Ойтаразы. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Бүгінгі сабақтың басты мәселесі не болды?
- Топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?
- Бүгін қандай білім мен тәжірибе алдым?
- Сабақ маған қандай әсер қалдырды?
- Сабақта өзімді қалай сезіндім?

13-14-сабақ Отбасындағы қуаныш

1-тапсырма. Ойтүрткі. Қалай ойлайсыздар, жазушы «Әпке» туындысында не айтпақ болды? Кімнің сөзі ойландырады?

2-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (12-аудио). Негізгі ақпараттарды естеріңізде сақтаңыздар. Үзінді не туралы?

Есікті айқара ашып, Омар кіреді. Қолында телеграммасы бар. Қуанышты. Гауһар төмен қарайды.

Омар. Әпке! Сүйінші!

Қамажай. Ойбай, қалағаныңды ал. Ол не қуаныш?

Омар. Міне, телеграмма. Нәзіла, оқып жіберші.

(Нәзіла термелей оқып жөнеледі.) «Алматы қаласы, Абай проспектісі, 107-үй, 17-пәтер, Оспановқа. Қымбатты Омар Искакович! Кіші ғылыми совет сіздің жұмысыңызбен танысып шыққан соң, оны «қанағаттанарлық» деп тауып, философия ғылымдарының кандидаты деген атақ алу үшін диссертация қорғауға шешім қабылдады. Диссертация осы жылдың 16 августінде Ленинград мемлекеттік университетінің акт залында өтеді. Сапарың сәтті болсын! Профессор Григорьев».

Нәзіла. Ома-ар! Вот молодчина! *(Жүгіріп кеп, оның мойнына асыла кетеді.)* Әпке, сіз неғып отырып қалғансыз, құттықтамайсыз ба? *(Қамажай жылап отыр.)*

Омар. Әпке-ау, сізге не болған? Жылағаныңыз не бұл?

Қамажай. Жеттік-ау осы күнге, әйтеуір. Жолың болсын, жолың болсын! *(Ақырын басып келіп, Омардың маңдайынан сүйеді.)*

Гауһар *(Омарға жетіп келіп, оның қолын қысады)*. Құттықтаймын.

Омар. Рақмет. *(Бәріне қарап.)* О-оу, сіздер... Бұл қалай, мен тап бір диссертацияны қорғап шыққандай...

Нәзіла. Қорғайсың, қорғайсың. Сен сияқты білімді жігіт неден сүрінбек?..

Тимур. Құттықтаймын! *(Келіп құшақтайды.)* Сәтті болуын тілеймін! Әттең, банкетінде бола алмайтыныма өкініштімін.

Омар. Неге?

Қамажай. Бола алмайтыны несі?

Тимур. Мамуля, мен... біз... кететін болдық. Зауытта жпырма жігіт осылай деп шештік.

Қамажай. Қайда?

Тимур. КамАЗ-ға. Ертең жолға шығамыз. Бір аптадан бері айтуға батылым жетпей келді.

Қамажай. Не дейді? КамАЗ? Сонау жердің түбіне... Теміржан-ау, мұның қалай? Бізге ерегісіп әдейі жасағаның ба бұл?

Тимур. Жоқ, мамуля. Бұл – комсомолдық жолдама...

Д. Исабеков. «Әпке» пьесасынан

3-тапсырма. Қамажайдың отбасында қандай қуаныш орын алды? Мәтіннің мазмұны негізінде сыныптасыңызға қуанышты жағдаятты жеткізіңіз. Кімнің ісі сүйсіндірді?

4-тапсырма. Осыған ұқсас жағдаят ойластырып, мектептің баспасөз парағына «Сүйінші!» айдарымен хабарлама жазыңыздар.

5-тапсырма. Мәтінді рөлге бөліп оқыңыздар. Негізгі және қосымша мәселелерді ажыратыңыздар. Мәселелерді тезис түрінде жазып шығыңыздар.

Үйде той. Ұзын үстел тамаққа лық толы. Қарсы беттегі қабырғада АНА портреті. Оның астында «60 жас» деген жазу көрініп тұр. Көрші әйел кіреді. Қолындағы гүлін үстел үстіндегі вазаға қояды.

Әйел. Бақыт деген осы-ау деймін. Қамажай, той құтты болсын! Бәрін жеткіздің, бәрін өсірдің. Азамат деген сендей-ақ болсын.

Қамажай. Көңіліңізге рақмет. Темір мен Омардың келетін уақыты болды. Кешігіп жатыр.

Әйел. Келеді ғой. Қара шанырақ оларды қайда жіберер дейсін? Әй, Қамажай, өз дегенінді орындап жеткіздің. Омарың – ғалым, Тимурың – бригадир, Нәзилан – мұғалім, Ермек – оқушы. Енді өзінді де ұмытпасаңшы. Саған ешкім ренжи қоймас.

Қамажай. Қайдам, осылардың анасын жоқтатпаймын деп жүріп, шын ана боп кеткен сияқтымын. Бәрі жас баладай көрінеді де тұрады.

Ермек кіреді. Қолында телеграмма. Өзінше күбірлеп оқып келеді.

Қамажай. Не болды? Тыныштық па? Бұл не? Телеграмма? Апырай, жүрегім бір нәрсені сезген сияқты еді, әкелші бермен. *(Оқиды.)*

«Мамуля! Бригаданың жылдық жоспарының орындалуы жайлы өндірістік басқарма алдында ертең есеп беруіме байланысты бара алмайтын болдым. Ол үшін бәріңнен мың мәрте кешірім сұраймын. Тимур».

«Мамуля! Кешір. Ғылыми коммунизмнің теориялық мәселелері бойынша Мәскеуде өтетін халықаралық жынға шұғыл аттанып бара жатырмын. Қайтар жолда міндетті түрде соғамын. Өзінді құшақтап сүйюші – Омар».

Қамажай. Сөйтіп... бұлар... келмейтін болды де.

Ермек. Әпке, олар келмей ме?

Қамажай. Иә, келмейтін болды. Жұмыстан қолдары босамай жатыр екен. Кешірім сұрапты.

Ермек телеграмманы қолына алып, орындық арқалығына сүйеніп, үнсіз тұрады.

Ермек. Бұрын мына жерде Ом, мына жерде Тим отыратын. Енді бәрі жоқ. Олар бізді енді сағынбайды.

Қамажай. Өзіміз-ақ өткіземіз. Өзіміз-ақ. Олардың қолдары тимейді. Өзіміз-ақ...

Д. Исабеков. «Әпке» пьесасынан

 6-тапсырма. Пьесадағы оқиға желісін қалай аяқтар едіңіздер? Дамытып айтып көріңіздер.

 7-тапсырма. Топқа бөлініп, драма кейіпкерлері туралы ой қорытыңыздар.

Кейіпкерлер	Іс-әрекеттері	Көзқарасы	Қасиеттері

 8-тапсырма. Дулат Исабековтен сұхбат алмақ болдыңыздар. Қандай сұрақтар қояр едіңіздер?

 9-тапсырма. «ПОПС» формуласын қолданып, «Әпке» пьесасындағы ақпараттар бойынша өз пікірлеріңізді дәлелдеңіздер.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша,

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген ой түйдім.

15-сабақ **Нәтиже сабақ**

 1-тапсырма. Кино және театр өнеріндегі жанр түрлерін анықтаңыздар. Өздеріңіз білетін фильм немесе қойылымдардың қай жанрға жататынын түсіндіріңіздер. Жанр түрлерін тірексызба арқылы көрсетіңіздер.

 2-тапсырма. Ойтаразы. Тақырып бойынша өткен ақпараттарды INSERT оқыту стратегиясы бойынша талдаңыздар. Өз ойларыңызды қорытындылап жазыңыздар.

«V»	«-»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін	Менің ойлағанымға қайшы, кереғар	Мен үшін жаңа ақпарат	Келісе алмаймын, білгім келеді

 3-тапсырма. «Менің сүйікті актерім» деген тақырыпта эссе жазыңыздар (эссе көлемі – 200–250 сөз). Эсседе сын есімдерді дұрыс қолданыңыздар.

Бейқамдық сәтсіздікке бастайды.

Әл-Фараби

1-2-сабақ Экологиялық апат**1-тапсырма. Ойгүрткі.**

- Елімізде қандай экологиялық мәселелер бар?
- Оның зардабы қандай?

2-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (13-аудио). Негізгі мәселелерді тезис түрінде жазып алыңыздар.

Қазіргі экологиялық апат біздің елімізге қауіп төндіріп тұрғаны бәрімізге белгілі. Уақыт өткен сайын адамның табиғатқа әсері артып отыр. Яғни, адам баласы өзін табиғаттың қожасы, билеушісі ретінде сезініп, одан өзіне керектің барлығын алды. Бірақ келтірілген зиянның орнын толтыруға, дер кезінде қамқорлық жасауға әдеттенбеді.

Қоршаған ортаның өнеркәсіп пен ауылшаруашылық қалдықтарымен ластануы, озон қабатының жұқаруы, қышқылды жаңбыр, мұздақтардың еруі, Жер шары климатының жылына бастауы, мұхиттың топырақ қабатында улы заттардың шоғырлануы, тұрмыстық қалдықтар көлемінің артуы Жер-Анаға зардабын тигізіп отыр. Мәселен, әскери полигонда органикалық отынды жағу кезінде атмосфераға күкірттің қос тотығынан басқа азоттың қос тотығы да шығарылады. Күкірт пен азоттың қос тотықтары «қышқылды жаңбырдың» пайда болуына ықпал етеді. Осындай жауыншашын түскен топырақтың қышқылдылығы артып, нәтижесінде ауылшаруашылық дақылдарының өнімділігіне нұқсан келтіреді.

Елімізде экологиялық апат аймақтары бар болғандықтан, экологиялық тәрбие беру – өзекті мәселе. Экологиялық тәрбие беру дегеніміз – адамзат баласының әрбір іс-әрекетіне шек қоя отырып, экологиялық жағдайды жақсартудың бірден-бір тиімді жолы.

Тірек сөздер

- экологиялық апат
- қышқылды жаңбыр
- улы заттар
- Жер-Ана
- зардабын тигізу
- экологиялық мәдениет

«Зерде» журналынан

3-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. Экологиялық мәселелер неліктен ғаламдық сипат алуда?
2. Қоршаған ортаның ластануы қандай экологиялық апаттарға әкеледі?
3. Қышқылды жаңбыр қандай жағдайда пайда болады?
4. Оның Жер-Анаға тигізер әсері қандай?
5. Экологиялық тәрбие не үшін керек?

4-тапсырма. «Экологиялық апатты тудыратын себептер» деген тақырыпта пікірталас ұйымдастырыңыздар.

5-тапсырма. Әл-Фарабидің «Бейқамдық сәтсіздікке бастайды» деген нақыл сөзін тақырыппен байланыстырып, баспасөз парағына хабарлама жазыңыздар.

6-тапсырма. Мәтінді оқып, әрбір азатжолдағы ойды жинақтаңыздар. Негізгі мәселелерді тірексызба арқылы көрсетіңіздер.

Адам өмірі табиғаттың қолдауына байланысты. Адам денсаулығы су, ауа, күн көзінің қуаты, тағам және т.б. қажеттіліктерге мұқтаж. Денсаулықты сақтау, табиғатпен санасу, қоғам тұтынушыларының құндылығын ескеру деген мәселелер экологиялық мәдениет жүйесін құрайды.

Экологиялық мәдениет ресурстағы бар табиғат мүмкіншілігі мен оның талаптарын өлшеп ескеруді қалыптастырады. Қоршаған орта мүмкіншілігі жеке адамдардың тұтынушылық жүйесін экологиялық тұрғыдан негіздеуді қажет етеді. Жеке мәдениеттің ең бір маңызды белгісі – ғылыми және этикалық негіз нормативінің болуы, ал тәртіпсіздік мәдениетсіздіктің белгісі болып табылады.

Адам – табиғаттың бір бөлігі. Сондықтан табиғатқа қарсы жасалған барлық іс-әрекет адам табиғатына, оның психикасына, ойлау қабілетіне, әлеуметтік белсенділігіне ықпал етеді. Осыған байланысты білім стратегиясын өзгерту, жалпы білім беру жүйесінде тұлғаның дамуы, адамдардың қызметінде табиғатты қорғау, жаңа педагогикалық құндылықтар мен технологияларды пайдалану маңызды.

Тұлға өзінің қоғамдағы қарым-қатынасын экологиялық мәдениетке негіздеп, табиғатпен және қоршаған ортамен бірлікте жолға қоюы қажет.

Ж. Жатқанбаев. «Экология негіздері»

7-тапсырма. Экологиялық мәдениетке қатысты тұлғалық қасиеттерді санамалап, тезис түрінде жазыңыздар.

8-тапсырма. Қосымша ақпарат көздерін пайдаланып, «Табиғат пен адам – бірлікте» деген тақырыпта шағын эссе жазыңыздар (көлемі – 200–250 сөз).

9-тапсырма. Ойтаразы. Берілген сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Бүгін сабақта мен не білдім?
- Бүгін қандай тәжірибе алдым?
- Ғаламда қоршаған ортаға байланысты қандай мәселе орын алып отыр?
- Кешегі күнмен салыстырғанда білімім толықты ма?

3-4-сабақ Арал теңізінің жай-күйі

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Суреттерден не байқадыңыздар? Арал теңізі туралы ой бөлісіңіздер.

- 2-тапсырма.** Өлеңді түсініп оқыңыздар. Ақын қандай мәселені көтеріп отыр? Әр шумақтағы ойды жеткізіп тұрған тіркестерді анықтаңыздар.

Арал

Құла түздің, құлкын шөлдің дауасы –
 Көк теңізден таппасыңды табасың.
 Қазақ бірақ атапты оны Арал деп,
 Мұхитым деп санаған соң даласын!

Жазирада желмаямен желгелі,
 Жағасына жайғасыпты ел келіп.
 Жеңіп алған теңіз деген атақты ол,
 Жаралғанмен о басында көл болып.

Туған жерде мен ештеңе талғаман,
 Тұзды сордың ащысы да бал маған.
 Талай ғасыр емгенменен Аралды,
 Татыр шөлдің өзі қактай алмаған.

Сырды теңіз сімірудей сімірді,
 Теңізді құм сімірудей сінірді.
 Бүгін Арал армандайды құшсам деп,
 Бұрандаған өзендерін Сібірдің.

Көңіл шөлін қалай ғана жеңбейін,
Теніз жанын ұққандаймын мен кейін...
Осал болса, жатар ма еді бұл теңіз
Мұхиттан да жоғары ұстап деңгейін!
Қос дария құшағына толғанда,
Ұлан-асыр дәулет деген ол маңда.
Мақтанасың,
Мақтанбайсың қалайша,
Тауың түгіл, теңіз биік болғанда!

Арал теңізі
мұхит
деңгейінен
53 метр жоғары

Қ. Мырза Әлі

3-тапсырма. Ақынның мақтанышы өлеңнің қай шумағында айтылған? Немен мақтана-мыз? Өз ойларыңызды нақты деректер келтіріп дәлелдеңіздер.

4-тапсырма. Өлеңдегі мына сөздер мен сөз тіркестерін қандай сөздермен ауыстыруға болады? Сәйкестендіріп жазыңыздар.

кұла тұз	көл-көсір
Көк теңіз	байлық
дауа	әлсіз
желмая	айдала
осал	теңіз
дария	ем
ұлан-асыр	Арал
дәулет	түйе

5-тапсырма. Қарамен берілген өлең шумағының экологияға қатысы бар ма? Бар болса, берілген сөздерді қолданып түсіндіріңіз.

Өзгеріс, тапшылық, қуаңшылық, нұқсан келтіру, арту.

6-тапсырма. Қосымша ақпарат көздерін пайдаланып, еліміздегі экологиялық апат аймақтары жөнінде ізденіс жұмыстарын жүргізіңіздер. Ақын өлеңіндегі ойды қазіргі экологиялық жағдаймен байланыстырып айтыңыздар. Өз ойларын негіздеп айтқан топ жеңіске жетеді.

7-тапсырма. Суреттен қандай ой түйдіңіздер? Еліміздегі зиянды өндірістердің қоршаған ортаға тигізетін зардабы қандай? Олардың зиянды әсерін азайту үшін қандай шаралар жасау керек? Таныстырылым жасаңыздар.

Үлгі .

Үлкен қалаларда орналасқан зауыттардың зиянды әсері орасан. Біріншіден, атмосфераға түтін шығаратын үлкен мұржалардан адам денсаулығына зиян улы заттар шығады...

8-тапсырма. Ойтаразы. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Сабақта берілген тапсырмаларды орындай алдыңыздар ма?
- Топта бірлесіп жұмыс істеу қиын болды ма? Неліктен?
- Не нәрселер қиындық келтірді?
- Қай оқушыға жоғары баға беруге болады?

5-6-сабақ

Қ. Мырза Әлі. «Аралым» өлеңі

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Қазақстанның экологиясы дегенде неліктен алдымен Арал теңізін айтамыз?
- Арал өңірінің экологиясы не себепті бүкіл ғаламды алаңдатып отыр?

2-тапсырма. Ақын Қадыр Мырза Әлінің Арал тақырыбына арнаған тағы бір өлеңін тыңдайық (14-аудио).

Аралым

Сөзі Қ. Мырза Әлінікі
Әні М. Омаровтікі

1. Шалқыған теңіз,
Толқыған теңіз,
Көгілдір көк айдыным, көк айдыным.
Биікте жүрген,
Бұлттарды сүзген,
Бұрынғы жок айбының, жок айбының.

Қайырмасы :

Аққу арман,
Күтемін алдан,

Сағынып қанат қаға ма?
Толқыны тулап,
Шағала шулап,
Толар ма ауыл жағаға?
Арал, сен туралы айтам ән,
Арал, ақ айдыным аңсаған.
Арал, оралсаншы қайтадан!
Арал!

2. Қарайған жерге,
Қуанған шөлге
Телміріп күн қарайды, күн қарайды.
Көк дауыл жеккен,
Кемелер шөккен
Жағада құм борады, құм борады.

Қайырмасы .

3-тапсырма. Қадыр Мырза Әлінің «Арал» және «Аралым» өлеңін салыстырып, олардың мазмұнындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтаңыздар.

4-тапсырма. Өлең мәтініндегі табиғатқа қатысты атауларды тіркескен сөзімен теріп жазып, сөйлем құраңыздар.

5-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Мәтін не туралы? Әрбір азатжолда көтерілген мәселені талдау арқылы негізгі ойды анықтаңыздар.

Тірек сөздер

- Арал қасіреті
- алаңдату
- қалпына келтіру
- суқоймасы
- өршу

Арал өңірінің экологиясы, Арал қасіреті республика аумағынан асып, бүкіл әлемді алаңдатып отыр. Оны сауықтыру бағытында Орталық Азиядағы бес мемлекет – Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Өзбекстан және Түрікменстанның президенттері бірнеше рет кездесті. Мемлекет басшыларының шешімімен Арал алабын қалпына келтіру жобаларына қолдау білдіру туралы шаралар айқындалды.

Орта ғасырда Сейхун деп аталған Сыр өзенінің Фархад тауын жарып өтетін бір тармағына 1948 жылы Фархад ГЭС-і салынса, 60-жылдары Шардара ГЭС-і, мұнан басқа Тоқтағұл, Әндіжан, Шарбақ суқоймалары пайдалануға берілді. Бұл іс-әрекеттер көптеген суару-суландыру жүйелерін іске қосуға мүмкіндік берді.

Сырдың суын жол-жөнекей әр мемлекет жырып алып, сонын нәтижесінде Арал теңізіне бір кездері кемерінен асып, төгіле аққан Сырдария өзенінің жұрнағы ғана жетіп жатты. Әмудария өзені де дәл осындай күйде болды. Арал теңізіне негізгі суды әкеліп жатқан Сырдария мен Әмудария өзендері 60-жылдардың басында 60 текше шақырым су берсе, 1980 жылдан бастап жылына орта есеппен 4 текше

шақырым ғана су беріп келді. Ал теңізге қажетті ылғал беру үшін жылына кемінде 40–45 текше шақырым су керек. Аралдың бұрынғы 66 мың шаршы шақырым су айдынынан қазір шамамен 25 шаршы шақырымға жуық су айдыны қалып отыр. Бір кездері арнасынан асып-тасып жатқан алып теңіздің халі бүгінде мүшкіл. Теңіз түбінен ұшқан тұзды шаң әлемнің түкпір-түкпіріне жетіп жатыр. Сонымен қатар өңірде өкпе-тыныс жолдары, қатерлі ісік және т.б. ауру түрлері өршіп тұр. Бұл мәселе Біріккен Ұлттар Ұйымы мен басқа да мәртебелі мінбелерден қайта-қайта көтерілуде.

«Экология – ел тағдыры» жинағынан

6-тапсырма. Екі топқа бөлініп, мәтін мазмұны бойынша өзара диалог құрыңыздар. Төмендегі сұрақтарды пайдаланыңыздар.

1-топ.

1. Арал экологиясы мәселесі тек Қазақстанға қатысты ма?
2. Оны сауықтыру бағытында қандай мемлекеттер бірікті?
3. Мемлекет басшылары қандай шараларды жоспарлады?
4. Бұл шаралар қандай жүйелерді іске қосты?

2-топ.

1. Сырдария өзенінің Арал теңізіне құюына не кедергі болды?
2. Арал теңізіне құятын екі өзеннің суы қай жылдары азайып кетті?
3. Теңіз түбінен ұшқан тұздың зардабы қандай?
4. Бұл мәселе қандай ұйымда көтерілді?

Сан есім

Заттың санын, қатарын, мөлшерін, бөлшегін білдіретін сөздер тобын **сан есім** дейміз. Сан есім мағынасына қарай 6 түрге бөлінеді: *есептік*, *реттік*, *жинақтау*, *болжалдық*, *топтау*, *бөлшектік*.

№	Сан есімдер	Сұрақтары	Жасалу жолдары	Мысалдар
1	2	3	4	5
1	Есептік сан есім заттың дәл санын білдіреді.	<i>Неше?</i> <i>Қанша?</i>	–	<i>он, отыз, алты, елу бес, жүз, алты жүз қырық бес</i> т.б.
2	Реттік сан есімдер заттың рет санын білдіреді.	<i>Нешінші?</i>	<i>-ыншы,</i> <i>-інші,</i> <i>-нишы,</i> <i>-нші</i>	<i>оныншы, жетінші, алтыншы, бесінші</i> т.б.
3	Жинақтау сан есімдері заттың жинақталған санын білдіреді.	<i>Нешеу?</i>	<i>-ау,</i> <i>-еу</i>	<i>біреу, екеу, үшеу, төртеу, бесеу, алтау, жетеу</i>

Жалғасы

1	2	3	4	5
4	Болжалдық сан есімдер заттын санын шамамен, болжалдап қана білдіреді.	<i>Қанша ? Неше ? Қай шамалы ? Қаншадан ?</i>	1) <i>-даған (-деген), -таған (-теген), -лаған (-леген), -дап (-деп), -тап (-теп), -лап (-леп), -дай (-дей), -тай (-тей)</i> 2) Есептік санға <i>шақты, шамалы, тарта, таяу, жуық, жақын</i> деген шылаулардың тіркесуі арқылы жасалады.	<i>мыңдаған, жүздеген, бестен, жиырмадан, жүздеп, мыңдай, алтыстай, қырықтай</i> т.б. <i>он шақты, жүз шамалы, мыңға тарта, отызға жуық, алтысқа таман, қырыққа тарта</i> т.б.
5	Топтау сан есімдері заттын санын жекелеп емес, топтап көрсетеді.	<i>Қаншадан ? Нешеден ?</i>	Есептік санның қосарланып, соңғы санына шығыс септік жалғауы қосылу арқылы жасалады.	<i>он-оннан, екі-екіден, бес-бестен</i>
6	Бөлшектік сан есімдер заттын бөлшегін білдіреді.		Есептік сандардың <i>шығыс, ілік септігі мен тәуелдік жапауларында тұрып және жарым, жарты, ширек</i> сөздерінің тіркесіп келуінен жасалады.	<i>оннан бірі, жүзден екісі, бес жарым, үш ширек, екінің бірі</i> т.б.

7-тапсырма. Оқылым мәтінінен заттың санын, мөлшерін, ретін білдіретін сан есімдерді тауып, қандай затты сан-мөлшер жағынан анықтап тұрғанын айтыңыздар.

8-тапсырма. Төмендегі есептік сан есімдерге мағыналық түрлеріне қарай жұрнақтар жалғап, сөйлем құраңыздар.

Үш, жеті, тоғыз, он бір, отыз үш, алпыс алты, мың.

9-тапсырма. Ойтаразы. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Сабақта берілген тапсырмаларды орындауда не нәрселер қиындық келтірді?
- Пікірталасқа белсенді қатыса алдыңыздар ма?
- Сан есімдердің мағыналық түрлерін ажыратып, дұрыс қолдана алдыңыздар ма?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге назар аудару керек?

7-8-сабақ**Арал экологиясын жақсарту****1-тапсырма. Ойтүрткі.**

- Табиғаттың тепе-теңдігі ненің әсерінен бұзылды?
- Қалай ойлайсыздар, бұған ғылымның әсері бар ма?

2-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (15-аудио). Мәтіндегі негізгі мәселелерге байланысты тірек сөздерді есте сақтаңыздар.

Тірек сөздер

- хал-ахуалды жақсарту
- жерасты суы
- бөгеттер құрылысы
- өркениет
- жігерлендіру

Кейінге қалдыруға болмайтын нақты шаралар – Арал өңірі тұрғындарының хал-ахуалын жақсарту, жерасты суларын кеңінен пайдалану арқылы тұщы ауызсу жіберу, суқұбырлар құрылысын жүргізу, «Көкарал» бөгеті құрылысын аяқтап, Кіші Аралды сумен толтыру. Теңіздің тартылуы салдарынан ауаның орташа ылғалдылығы 18 пайызға төмендесе, ауа райының жылы кезеңі бір айға дейін қысқарды.

Бұл өлкедегі бұрынғы 3000-дай көлден қазіргі таңда 85-і қалды. Аралдықтардың қазіргі жоспары – Кіші теңізді суға толтырып, оны бұрынғы қалпына келтіру, «Көкарал» бөгетінің құрылыс жұмыстарын аяқтау. Егер «Көкарал» бөгеті болмаса, Сырдария суы Үлкен теңіз тереңдіктеріне барып, айдыңға жайылып, бостан-босқа буланып, ауаға ұшатын еді. Кіші теңіз тола бастағаннан бері оның табиғи байлықтары да көбейе бастады. Оның болашағы баянды болу үшін Кіші теңізге Сырдарияның суын көбірек жеткізу мәселесін шешу қажет. Табиғат – ата-бабамыздан қалған қасиетті мұра. Арал өңірін экологиялық апаттан құтқару үшін көпшіліктің күші, күресі қажет. Адамдарды өркениет жолында атсалысуға жігерлендіру керек.

«Экология – ел тағдыры» жинағынан

3-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. Арал экологиясын жақсартуға байланысты қандай шаралар жоспарланған?
2. Кіші теңіз суының молаюы қандай он өзгерістер алып келеді?
3. Мәтіндегі соңғы сөйлемді қалай түсінесіздер? Өз ойларыңызды білдіріңіздер.

4-тапсырма. Төмендегі сан есімдерді болжалдық сан есімге айналдырып, сөйлем құраңыздар.

18 пайыз, 1 ай, 3000 көл, 85 су қоры, 10 суқұбыры, 2 бөгет.

5-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Мәтіннің құрылымын, жанры мен стилін анықтаңыздар.

Түсіндірме сөздік

Ілтипат – ықылас
жойқын – орасан, үлкен
ашкөздікпен тонау – араны ашылып, тойымсыздықпен тонау
азып-тоза бастау – бұл жерде: бүліну деген мағынада

Қазақ халқы – тумысынан табиғатты сүйіп өскен, қоршаған ортаға үлкен ілтипатпен қараған халық. Бұған күні кешеге дейін туған өңіріміздің табиғатының таза болғандығы дәлел.

Кейін ғылыми-техникалық революция болды, көптеген ірі өнеркәсіптер іске қосылды. Өкінішке қарай, ғылым мен техниканың ғаламат жетістіктері, оның жойқын күшпен дамуы және адамзаттың барған сайын

ашкөздікпен табиғатты тонауы биосферадағы жаратылыстың тепе-теңдік заңдарын бұзды. Нәтижесінде жеріміздің ауасы тарылып, өзен-көлі бүлініп, жайылымдардың топырағы тілініп, қоршаған ортамыз – Жер-анамыз көз алдымызда азып-тоза бастады. Мұның соны азынаған желге, қышқылды жаңбырға, ормандардың мезгілсіз қурауына, ауа райының бұзылуына, қоршаған ортаның әртүрлі улы қосылыстармен ластануына әкеліп соқтырды. Қоршаған ортадағы тепе-теңдік бұзылды. Адамдардың денсаулығы нашарлап, ауру түрлері көбейді.

Ж. Жатқанбаев. «Экология негіздері»

6-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттарды INSERT оқыту стратегиясы бойынша талдаңыздар. Төмендегі белгілермен әр азатжолды немесе сөйлемдерді белгілеңіздер. Өз ойларыңызды қорытындылап жазыңыздар.

«V»	«-»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін	Менің ойлағанымға қайшы, қарама-қарсы	Мен үшін жана ақпарат	Келісе алмаймын, білгім келеді

7-тапсырма. Екі топқа бөлініп, «Ғылым мен техниканың жетістіктері» деген тақырыпта пікірталас ұйымдастырыңыздар. Бір топ жақтаушы, екінші топ даттаушы болсын.

8-тапсырма. Табиғат туралы мақал-мәтелдер тауып, олардың мәнін түсіндіріңіздер.

9-тапсырма. Төмендегі қанатты сөздердің бірін тақырып етіп алып әрі сілтеме жасап, баспасөз парағына мақала жазыңыздар.

Қыстағы қар – жерге ырыс,
 Жердегі ылғал – елге ырыс.

* * *

Адамзаттың табиғатсыз күні жоқ,
 Табиғаттың оны айтуға тілі жоқ.

10-тапсырма. Ойтаразы. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Бүгінгі сабақтың басты мәселесі не болды?
- Топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?
- Бүгін қандай білім мен тәжірибе алдым?
- Сабақ маған қандай әсер қалдырды?

9-10-сабақ Дала экожүйесі

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Сабақтың тақырыбын қалай түсіндіңіздер?
- «Бетпақдала» дегенді естігенде көз алдарыңызға қандай дала елестейді?

2-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Тақырыбына мән беріп, ондағы негізгі ойды анықтаңыздар.

Ақбөкен – киелі жануар

Тұяқты жануар жайылмаса, өзінен-өзі азып кететін «Бетпақ» аталып кеткен ұлан-байтақ даламызды келер ұрпаққа қалай жеткіземіз? Оның әзірге бір ғана шешімі бар. Алдымен қазақ үшін киелі жануар атанған ақбөкен санын қалпына келтіруіміз қажет.

Ақбөкен шөпті таңдап-талғап жейді, қой сияқты түбінен үзбейді, жоғары жағынан кертіп алып қана жайылады. Көбіне әр жердегі шөпті үзіп, жүре жайылады. Сондықтан өсімдіктердің өсуі тоқтамайды, керісінше тұқымын шаштырып, оны үшкір, аша тұяқтарымен жерге енгізеді. Ақбөкендер құрамында ылғалы мол шырынды өсімдіктермен қоректенетін болғандықтан, сулы жерлерден алыс аймақтарда да тіршілік ете береді.

1990 жылдардың аяғы мен 2000 жылдардың басында кнiк саны күрт азайып, жойылып кету шегіне жеткен. Зооинститут мәліметтеріне сүйенсек, 2003 жылы Бетпақдала таралымындағы кнiктердің 1,8 мың дарасы ғана қалған. ҚР-ның Үкіметі шешім қабылдап, кнiктерді аулауға тыйым салды және ол шешімді 2020 жылға дейін ұзартты. 2007 жылы Ақтөбе облысынан Ырғыз-Торғай мемлекеттік табиғи резерватын құрып, 763 549 гектар жерді ерекше қорғалатын

Түсіндірме сөздік

Бетпақдала – сусыз мидай дала, шөл дала

кертiп жеу – аз-аздан жеу

табиғи резерват – қорық секiлдi қорғалатын аумақ

экологиялық дәлiз –

жануарлардың қоныс аударуын қамтамасыз ету

табиғи аумаққа бөлді. Өткен жылы көршілес Қостанай облысының Амангелді және Жангелдин аудандарында да «Алтын дала» табиғи резерваты ашылды. Қазіргі таңда Ырғыз-Торғай табиғи резерватының жер көлемін 409 мың гектарға ұлғайту, екі резерват аралығынан экологиялық дәліз ашуға арналған құжаттар әзірленуде. Қазақстанның орталығында ерекше қорғалатын табиғи аумақ кешені пайда болғалы тұр. Бұл экожүйені қалпына келтіруге көмектеседі.

Ақтөбе облыстық қоғамдық-саяси газетінен

3-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. «Бе тақдала» деп қандай жерді атаған?
2. Осындай ұлан-байтақ жерді сақтап қалу үшін қандай шара ойластырылған?
3. Қазақ халқы үшін қандай жануар киелі болып саналады?
4. Қазақ халқы ақбөкенді тағы қалай атаған?
5. ҚР-ның Үкіметі ақбөкендерді қорғау мақсатында қандай шешімге келді? Оны қашан қабылдады?
6. Қанша гектар жерді ерекше қорғалатын табиғи аумаққа бөлді?

4-тапсырма. Сөздікті пайдаланып, мәтіндегі терминдердің мағынасын ашып жазыңыздар.

5-тапсырма. Мәтін бойынша менталды картаны толтырыңыздар.

6-тапсырма. Топтық жұмыс. «Сөз жарысы».

Шарты.

1-топ. «Қанша? Қаншадан? Нешеу? Неініші? Қай шамалы?» деген сұрақтар қояды.

2-топ. Қойылған сұрақтарға жауап береді.

Қай топ мысалды көбірек келтірсе, сол топ жеңеді.

7-тапсырма. «Киікті қорғаудың пайдасы» деген тақырыпта екеуара диалог құрыңыздар. Сұрақтарды өздеріңіз дайындаңыздар.

8-тапсырма. Берілген болжалдық, топтау және бөлшектік сан есімдерді оқылым мәтініндегі қажетті сөздермен тіркестіріп, сөйлем құраңыздар.

Үлгі : Әр өңірде екі-үштен табиғи резерват құрылды.

Жиырмадан-отыздан, 1,8 мың, екі жарым, шамамен 2000 жылдар, үштен бірі.

9-тапсырма. Ойтаразы. Берілген сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Бүгінгі сабақтан не білдіңіздер?
- Сөйлемде сан есімді дұрыс қолдана алдыңыздар ма?
- Қандай тапсырма қиындық келтірді? Неліктен?

11-12-сабақ

Адам мен табиғат – егіз ұғым

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Табиғат адамға не береді?
- Табиғаттың адам өміріндегі маңызына мысал келтіріңіздер.

2-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Жоспар құрып, мазмұнын өз сөздеріңізбен жеткізіңіздер.

Адам – табиғаттың ажырамас бөлігі. Адамсыз табиғат, табиғатсыз адам өмір сүруі мүмкін емес. Адам табиғатты қасиет тұтады. Табиғат – тіршіліктің құт-берекесі, біздің асыраушымыз, байлығымыз, күнделікті тынығатын сарайымыз. Табиғат адам үшін – асыл ана. Өйткені адам баласы табиғатта, тіршілікте өсіп-өніп, жетілген.

Қажетін алып, өз пайдасына жаратқан. Табиғат – ырыс пен мол қазынаның, адам денсаулығының кайнар көзі. Табиғаттағы жануарлардың мүйізінен немесе өсімдіктерден, олардың тамырларынан халық емшілері дәрі-дәрмектер жасаған. Біз киетін киімді, оқитын кітапты, жейтін тағамды – бәрін табиғаттан аламыз.

Сонғы жылдары табиғаттың ластануы дүниежүзінде үлкен мәселеге айналды. Өйткені экологияның бұзылуынан, қоршаған ортаның ластануынан адам өміріне қауіп төніп тұр. Біз табиғаттағы әрбір жайқалып тұрған гүлге, мәуелеп өсіп тұрған ағашқа қамқорлық

танытуымыз қажет. «Бір тал кессен, он тал ек» деген халқымыздың қағидасын басшылыққа алуымыз керек.

Біздің әрбір басқан кадамымыз, әрбір істеген ісіміз табиғатқа байланысты болғандықтан, оның өмірімізде ерекше орын алатынын ұмытпауымыз керек. Табиғатты сақтау, экологияны қорғау – әр адамның міндеті. Үлкен-кіші әрдайым оны таза ұстап, құрмет тұтуы қажет.

«Зерде» журналынан

3-тапсырма. «ПОПС» формуласын қолданып, «Адам табиғатқа тәуелді» деген тұжырымға өз ойларыңызды білдіріңіздер.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша,

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім.

4-тапсырма. Екі топқа бөлініп, мәтіндегі көптік және тәуелдік жалғауында тұрған зат есімдерді теріп жазып, мәтіндегі қызметін талдаңыздар. 1-топ зат есімнің көптік жалғауын, 2-топ зат есімнің тәуелдік жалғауын түсіндіреді.

5-тапсырма. Қосымша ресурсты пайдаланып, Сәкен Сейфуллиннің «Көкшетау» әнін тыңдаңыздар.

Арканың кербез сұлу Көкшетауы,
Дамылсыз сұлу бетін жуған жауын.
Жан-жақтан ертелі-кеш бұлттар келіп,
Жүреді біліп кетіп есен-сауын.

Сексен көл Көкшетаудың саясында,
Әрқайсысы алтын кесе аясында.
Ауасы – дертке дауа, жұпар пісі
Көкірек қанша жұтса, тоясың ба?

Ырғалған көкке бойлап қарағайы,
Қасында көк желекті аппақ қайың.
Жібектей желмен шарпып төңіректі,
Балқытып мас қылады пісмайың.

Көкпеңбек құз басынан мұнар кетпес,
Басына атсаң дағы оғың жетпес.
Бір жұтсаң Көкшетаудың жұпарынан,
Өлгенше көкірегіннен құмар кетпес.

6-тапсырма. Өлеңде *Көкшетау*, *көл*, *қарағай*, *қайың* мен *шыңды* суреттеген айшықты, бейнелі сөздерді тауып, тіркескен сөзімен жазыңыздар.

7-тапсырма. Қосымша ақпарат көздерін пайдаланып, баспасөз парағына Көкшетау туралы шағын мәтін жазыңыздар.

Шарты

- Ақын суреттеген сексен көл сақталды ма? Нақты мәлімет беріңіз.
- Көкшетауға қандай күтім керек? Нақты жолдарын ұсыныңыз.
- Көкшенің табиғаты адамдардың сауығуына қалай әсер етеді? Демалыс орындарын таныстырыңыз.
- Реттік, есептік және жинақтау сан есімдерін орнымен пайдаланыңыз.

8-тапсырма. Кім көп табады? Экология, табиғатқа қатысты мақал-мәтелдер, нақыл сөздер айтып, жарысқа түсіңіздер. Өлең жолдарын да пайдалануға болады.

9-тапсырма. «Экологиялық мәдениет – табиғат пен адам өмірін сақтау» деген тақырыптағы мақаланы жалғастырыңыздар.

Қазақ халқының табиғат құбылыстарын терең білуі арқасында экологиялық мәдениет қалыптасты. Ырым-тыйым, мақал-мәтел арқылы осы дәстүр ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отыр. «Атадан мал қалғанша, тал қалсын», «Бұлақ көрсен, көзін аш» секілді сөздер халықтың табиғатқа деген шынайы ықыласынан туған. Бүгінде біз...

10-тапсырма. Ойтаразы. Берілген сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Тақырып бойынша не үйрендіңіздер?
- Тапсырманы өздеріңіз қанағаттанарлық деңгейде орындай алдыңыздар ма?
- Сан есімнің түрлерін қолдана алдыңыздар ма?
- Өзіңіздің және достарыңыздың білімін бағалаңыздар. (Өз жұмысыңызға, достарыңыздың топ ішіндегі әрекеттеріне көңілдеріңіз тола ма?)

МҰХИТ – ТІРШІЛІК МЕКЕНІ

Теңіздің қасиеті тамшыдан танылады.

Нақыл сөз

1-2-сабақ Әлемдік мұхиттың маңызы

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- «Мұхит – тіршілік мекені» дегенді қалай түсінесіздер?
- Мұхиттағы тіршілік дүниесінің адам өміріндегі маңызы неде?

2-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (16-аудио). Негізгі ақпаратты тезис түрінде дәптерлеріңізге жазыңыздар.

Тірек сөздер

- тіршілік иелері
- ғаламшар халқы
- ақуыз мөлшері
- балдыр
- тыйым салу

Мұхит суы ғаламшардағы су қорының 97 пайызын құрайды. Мұхитта Жер шарындағы тіршілік иелерінің бестен төрті мекендейді. Сондай-ақ әлемдік мұхит ғаламшар халқын тағам ретінде пайдаланатын барлық жануар нәруыздарының алтыдан бір бөлігімен қамтамасыз етеді.

Мұхиттарда өсімдіктер мен жануарлар түрі өте көп. Онда 150 мыңнан астам жануар түрі мен 10 мыңдай балдыр түрі кездеседі. Мұхит – құрамында ақуыз мөлшері көп өнімдердің көзі. Мысалы, балық, моллюскілер, балдырлар т.б. Олар адамдарға қажетті ақуыздың 20 пайызын береді. Теңіз жағасында мекендейтін халық балық аулаумен айналысады. Балықтың кәсіптік маңызы өте зор. Көптеген елде тамаққа теңіз балдырлары пайдаланылады. Мұхиттағы жануарлар саны азайып кетпеуі үшін, оларды шектен тыс аулауға тыйым салынады.

Әлемдік мұхит биосферадағы тепе-теңдікті сақтауда үлкен рөл атқарады. Мұхиттың зиянды, улы заттармен, мұнай өнімдерімен және радиоактивті заттармен ластануы үлкен алаңдаушылық тудырып отыр. Сондықтан оны қорғау – халықаралық экологиялық өзекті мәселелердің бірі.

«Ғлан» газетінен

3-тапсырма. Сандарды сөйлетіңіз. Сан есімдерді қатыстырып, сыныптасыңызға мұхиттың маңызы туралы ақпарат беріңіз.

4-тапсырма. Мәтінді INSERT оқыту стратегиясы бойынша талдаңыздар. Төмендегі белгілермен әр азатжолды немесе сөйлемдерді белгілеңіздер. Өз ойларыңызды қорытындылап жазыңыздар.

«V»	«—»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін	Менің ойлағанымға қайшы, кереғар	Мен үшін жана ақпарат	Келісе алмаймын, білгім келеді

5-тапсырма. Мәтінді оқып, негізгі мәселені анықтаңыздар. Бұл мәселе қай мәтіндегі оймен сәйкес келеді?

Мұхиттар шектен тыс балық аулаудың, ластанудың және жылдан-жылға күшейіп бара жатқан климат өзгерісінің әсерінен зиян шегуде. Осыған байланысты мұхит мамандары мен табиғат қорғаушылары бірігіп, Америка теңіз суларының соңғы таза жерлерін сақтап қалу жолдарын іздестіруде. Олар Ұлыбританиядағы Кашестен Алясканың Алеут аралдарының батысындағы суық судағы коралл тоғайларына дейін, одан Сан-Диегоның Кортес және Таннер жағалауларына дейін АҚШ теңіз қорығын құруды көздейді. Бұл мұхиттарды сақтап қалу және қалпына келтіруге арналған дүниежүзілік жүйеге ұласады.

«Теодор Рузвельт заманынан бері 1200-ден астам теңіз қорығы құрылды, қазір ол АҚШ суларының төрттен біріне жетті. Алайда олар теңіз және мұхит тіршілігінің күрт төмендеуін тоқтата алған жоқ», – дейді мұхит маманы. Қорғалатын сулардың басым бөлігінде балық аулауға немесе басқа бір пайдалы заттар алуға рұқсат етілген.

Барак Обама тарихи немесе ғылыми маңызы бар қоғамдық орындарды қорғауға мүмкіндік беретін «Көнелік актісі» бойынша бұл мәселені екі жерде іске асыруға талпыныс жасады. Біріншіден, Гавайдың солтүстік-батысындағы Папаханаумокуакеа ұлттық теңіз монументі ауданын 4 есе ұлғайтып, 1,5 миллион шаршы шақырымнан астам ауқымға жеткізді. Бұл – жойылуға айналған көк киттер мен итбалықтар, тунештер мен акулалар секілді ең мықты жыртқыштар, сонымен қатар ғаламдық жылыну кезінде сақталып қалу ықтималдылығы жоғары, Қыыр солтүстікке ең жақын орналасқан әрі ең таза коралл рифтері қорғалатын қауіпсіз жер.

«National Geographic» журналынан

6-тапсырма. Берілген сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. Мұхит мамандары мен табиғат қорғаушылары нені сақтап қалудың шараларын іздестіруде?
2. Табиғат қорғаушылары не құруды көздейді?
3. АҚШ-та қанша теңіз қорығы құрылған?
4. Барак Обаманың «Көнелік актісі» нені іске асырды?
5. Папаханаумокуакеа ұлттық теңіз монументі қанша шақырымды алып жатыр?

7-тапсырма. Мәтіннен күрделі сөздерді тауып, олардың жасалу жолын анықтаңыздар.

8-тапсырма. Ойтаразы. Берілген сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Бүгін не үйрендіңіздер?
- Сабақ бойынша қандай сұрақтарыңыз бар?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?

3-4-сабақ

Орталық Азия су аймағы

1-тапсырма. Қазақстандағы өзен, көл, теңіз атауларын жазып шығыңыздар. Бұлар тіршілік мекені бола ала ма? Үш топқа бөлініп, өз ойларыңызды дәлелдеңіздер.

2-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (17-аудио). Мәтіннен тірек сөздерді теріп жазып, мағынасын анықтаңыздар.

Орталық Азия су аймағының табиғаты өте нәзік. Орталық Азияның 60 пайыздан астам шөлейт жерлері шөл далаға айналып кетуі мүмкін. Адам үшін маңызды болып табылатын су ресурстарын зерттеу және қорғау мәселесін шешуде көптеген дәрекі қателіктер жіберілуде. Соның бастысы – өзендер мен көлдердің ірі көлемде ластануы. Су ресурстарының жоқ болуының негізгі қаупі дәл осында деуге болады. Өзендер мен көлдерге ағызылатын ағынды сулардың әрбір текше метрі таза өзен мен көл суларының ондаған текше метрін ластайды. Су, мүмкін, көп шығар, бірақ ол ластанған жағдайда, мұндай судың пайдасы жоқ, оны адам игілігіне пайдалануға болмайды. Өйткені ол адам денсаулығына қауіп төндіреді.

«Экология және ұлт денсаулығы» жинағынан

3-тапсырма. Мәтіндегі көтерілген мәселені анықтап, сыныптасыңызға түсіндіріңіз.

Есімдік

Басқа есім сөз таптарының орнына қолданылатын сөздерді **есімдіктер** дейміз. Есімдік мағынасына қарай жетіге бөлінеді:

№	Есімдіктер	Түрленуі	Мысалдар
1	2	3	4
1	Жіктеу есімдігі үш жақта – жекеше, көпше, анайы, сыпайы түрде қолданылады. Жіктеу есімдіктері мыналар: <i>мен, біз, біздер, сен, сіз, сендер, сіздер, ол, олар</i> . Сұрақтары: <i>кім? не?</i>	Жіктеу есімдіктері көптеледі, септеледі, тәуелденеді. Жіктеу есімдіктері тәуелденгенде <i>-ікі, -дікі, -тікі</i> жұрнақтары арқылы жасалады. Есте сақта! Мен есімдігінің көптік түрі болмайды.	<i>сен – сендер; мен – менің – маған – мені – менде – менен – менімен; біз – біздікі</i>
2	Сілтеу есімдіктері нәрсені, құбылысты нұсқайды. Сілтеу есімдіктері мыналар: <i>бұл, осы, ол, сол, ана,</i>	1. Түбір және туынды тұлғада кездеседі. 2. Сілтеу есімдіктері зат есім орнына жұмсалғанда,	<i>осы – осынау осы – осылар; ана – аналар; мынау –</i>

1	2	3	4
	<i>анау, мынау, сонау, осынау, әне, міне. Сұрағы: қай?</i>	көптеледі, тәуелденеді, септеледі. 3. Есте сақта! <i>Анау, мынау, осынау, сонау</i> есімдіктері септелмейді. <i>Бұл, сол, ол</i> сілтеу есімдіктері (<i>мен, сен, ол</i> жіктеу есімдіктері сияқты) септеледі.	<i>мынауың; осы – осыныңыз;</i> <i>ол – оның –</i> <i>оган – оны –</i> <i>онда – одан –</i> <i>онымен</i>
3	Сұрау есімдігі – жауап алу мақсатында қойылған сұрақтар. Сұрақтары: <i>кім? не? кімдер? нелер? неше? қанша? қай? қайда? қайдан? қалай? қашан? қандай? нешеу? нешінші ?</i>	Сұрау есімдіктері көптік, септік, жіктік, тәуелдік жалғауларын қабылдайды.	<i>кімдер? нелер? кімі? несі? кімге? неге? –</i> Кімге берді? – <i>Асанға .</i>
4	Өздік есімдігіне бір ғана өз сөзі жатады. Бұл сөзге тәуелдік жалғауы жалғанып, заттық мағынада жұмсалады: <i>өзім, өзің, өзіңіз, өзі, өзіміз, өздеріңіз, өздері .</i>	Өз есімдігі қосарланып та жұмсалады. Өз есімдігі тәуелденгенде заттанып барып септеледі, жіктеледі.	<i>өз-өзінен, өзімен-өзі</i> Мен қазір өзімдемін (<i>өз бөлмедө отырмын</i>). Өзімдемін – тәуелдік жалғауы+жатыс септігі+жіктік жалғауының I-жағы
5	Белгісіздік есімдігі – белгісіз мәнде айтылатын сөздер. Белгісіздік есімдіктері мыналар: <i>әркім, әрқалай, әрқашан, әрбір, біреу, әрқайсысы, әлдекім, әлдеқашан, әлденеше, кейбір, кейбіреу, бірнеше.</i>	1. Түбір және туынды тұлғада кездеседі. 2. Белгісіздік есімдіктері көптік, тәуелдік, септік жалғауларын қабылдайды. 3. <i>Әлде, әр, кей, қай, бір</i> есімдіктері зат есіммен тіркескенде бөлек жазылады.	<i>әр – әркім, кей – кейбіреу;</i> <i>кейбіреу-лер, әлдекім-нің, біреу-ге;</i> <i>әр оқушы, кей баға</i>
6	Болымсыздық есімдігі болымсыздық мағынаны білдіреді. Болымсыздық есімдіктері мыналар: <i>ешкім, ештеңе, ешбір, ешқандай, ешқашан, еш нәрсе, ешқайда, ешқайсысы .</i>	1. Түбір және туынды тұлғада кездеседі. 2. Зат есім орнына қолданылатын болымсыздық есімдіктері септеледі, тәуелденеді, кейде көптеледі. 3. Зат есіммен тіркескенде бөлек жазылады. 4. Болымсыздық есімдігі жіктелмейді.	<i>еш – ешбір, ешкім</i> <i>ештеңелері; ештеңесіне</i> <i>еш уақыт</i>

1	2	3	4
7	Жалпылау есімдігі жалпылау, жинақтау мағыналарын білдіреді: <i>бәрі, барлық, барша, күллі, бүкіл, бүтін.</i>	1. Түбір және туынды тұлғада кездеседі. 2. <i>Бар, барлық, барша</i> есімдіктері тәуелденсе, <i>бүкіл, бүтін, күллі</i> есім- діктеріне тәуелдік жалғауы жалғанбайды. 3. Жалпылау есімдігі жіктелмейді.	<i>бар, бүкіл, күллі, барша, барлық</i> <i>барлығың, бәрің</i>

4-тапсырма. *Біз, өз, сол, алдыне, бәрі* есімдіктерін септеңіздер. Қандай ерекшелікті байқадыңыздар?

5-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Тілдік ерекшеліктері арқылы стилін анықтаңыздар.

Трансшегаралық өзендер проблемасы – Қазақстан мен Қытай қарым-қатынасындағы ең өткір проблемалардың бірі. Екі ірі өзен – Ертіс және Іле Қытай жерінен басталып, Қазақстан аумағы арқылы өтеді. Ертіс Ресей жері арқылы да өтеді. Қазақстанның оңтүстік-шығысы үшін бұл өзендер су пайдалану жүйесінің негізі, игіліктің көзі болып есептеледі. Себебі бұл өзендердің су көлемі азайса, ауылшаруашылық, су энергетикасы, өндіріс, экология салаларындағы мәселелер күрделене түседі. Бірінші кезеңде трансшегаралық су ресурстарын бірігіп пайдалану саласы бойынша Қытаймен екіжақты келісімшартқа қол қойылу керек. Болашақта ортақ су комиссиясын қалыптастыру, Ертіс өзені ресурстарын пайдалану және оны қорғау жөнінде үшжақты (Қазақстан, Ресей, Қытай) келісімшартқа қол қою, судың көлемі, сапасы жағынан көрсеткіштерінің, өзгеру үрдісінің біріккен мониторинг жүйесін құру және шұғыл түрде ақпарат алмасу қарастырылады.

«Егемен Қазақстан» газетінен

6-тапсырма. Мына сұрақтар бойынша ой бөлісіңіздер.

1. Қазақстан аумағындағы қандай өзендер трансшегаралық өзендерге жатады (олардың таралу аймағын картаға сызып көрсетіңіздер)?
2. Трансшегаралық өзендер проблемасы немен байланысты?
3. Қазақстанның оңтүстік-шығысы үшін бұл өзендердің маңызы қандай?
4. Қандай мемлекеттер тарапынан үшжақты келісім жасалды?

7-тапсырма. Судың азаюы қандай салаларға кері әсерін тигізуде? Өз ойыңызды жазыңыз. Жазбаңызда жіктеу есімдіктері болсын.

8-тапсырма. Екі топқа бөлініп, «Болашақта ортақ су комиссиясын қалыптастыру, Ертіс өзені ресурстарын пайдалану және қорғау жөнінде үшжақты (Қазақстан, Ресей, Қытай) келісімшартқа қол қою» деген сөйлемге түсінік беріңіздер. Ортақ су комиссиясы қандай мәселелерді қамтиды? Болжам жасаңыздар.

9-тапсырма. Ойтаразы. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Сабакта қандай маңызды ақпараттарды білдіңіздер?
- Мәтіндерде көтерілген мәселелерді анықтай алдыңыздар ма?
- Жүппен бірлесіп жұмыс істеу қиын болды ма?
- Не нәрселер қиындық келтірді?
- Қай оқушыға жоғары баға беруге болады?

5-6-сабақ Каспий теңізі

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Су тіршілік пелеріне не береді?
- Неліктен адам баласының тағдыры суға байланысты?

2-тапсырма. Мәтінді оқыңыз. Каспий теңізі туралы қосымша тағы қандай мәліметтер білесіз? Толықтырыңыз.

Каспий теңізі – Еуропа мен Азия аралығында орналасқан Жер шарындағы ғаламат тұйық көл. Үлкендігіне қарап, оны теңіз деп атайды.

Теңізге құятын өзендер мен коректік заттын мол тасымалдануына байланысты Каспий теңізі балыққа бай, итбалық та көп кездеседі. Балықтар мен итбалықтың үлкен кәсіптік маңызы бар. Ең бағалы балықтарға бекіре тұқымдастары жатады. Дүниежүзінде жыл сайын ауланатын бекіре тұқымдас балықтың 80 пайызынан астамы

Каспий теңізінің үлесіне тиеді. Каспийде өсімдіктердің 500 түрі кездессе, балық пен жануарлардың 769 түрі мекендейді.

Қазіргі кезде онда құстардың 260 түрі бар. Тек Каспийдің шығыс жағалауында жыл сайын 2 миллион құс қонақтайды. Кей жылдары суда жүзетін 3 миллиондай құс қыстап шығады.

Қайраннан мұнай мен газ өндірілетіндіктен, теңіз айдынын қорғау үшін ерекше экологиялық шараларды жүзеге асыру қажет.

Ә. Бейсенова

3-тапсырма. Сұрау есімдіктерін пайдаланып, мәтін мазмұны бойынша сұрақтар дайындаңыздар.

Тірек сөздер

- ғаламат
- тұйық көл
- итбалық
- кәсіптік маңыз
- су айдыны
- экологиялық шаралар

4-тапсырма. Төмендегі сөздерді қатыстырып, Каспий теңізін суреттейтін шағын мәтін жазыңыздар.

Ғаламат, айдын, бұғаз, мүйіс, құрлық.

5-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Қандай тақырыпқа арналған?

Каспий теңізі арқылы 3 миллионнан астам құс ұшып өтсе, оның экожүйесі планктон, бентос пен балықтың жүздеген түрінен тұрады. Бес мемлекет пен миллиондаған адамның тағдыры осы теңізге тікелей байланысты. Бүгінде теңіздің экологиялық жүйесіне тұрақсыздық қаупі төніп тұр. Мәселен, осы теңізге ғана тән итбалықтың қырылуы,

уылдырық шашатын көксерке балықтарының азаюы – соның дәлелі. Сондықтан 1996 жылы IUCN (Халықаралық табиғатты қорғау одағы) Каспий итбалығын «қорғалмаған» санатымен тізімге алған. Алайда 2008 жылы оған «жойылу қаупі төнген» деген мәртебе берілді. Өйткені 2006 жылдан бері 5 рет итбалықтың жаппай қырылу фактісі тіркеліпті.

Мамандар итбалықтардың қырылуына әсер ететін бірнеше себепті атап көрсетті: кеме қатынасының жиілеуі, Каспий теңізінде мұнай-газ ісінің қарқынды дамуы, су астында қалған ұнғымалар, ауыр тұрмыстық қалдықтардың тасталуы, балықшаруашылығының жедел дамуы т.б. Аталған ұнғымалар Каспий теңізінің ластануына әкеліп, итбалық иммунитетінің төмендеуіне әсер етіп отыр. Каспийдің қарқынды игерілуі кеме қатынасының да жандануына ықпалын тигізеді. Кеме қатынасының дамуы үшін мұзжарғыштар жүріп өтуі тиіс. Бірақ сол мұзжарғыштар итбалық күшіктерінің кіндігі катып, бұғанасы бекуіне қажетті мұздарды қырық бөледі. Бұл бірнеше жыл қатарынан қыстың жылы болуынан ба, әлде жаһандық жылыну құбылысының әсері ме, белгісіз. Бірақ мұз болмаса, итбалық та болмайтыны анық.

К. Әбдірайым

6-тапсырма. Итбалықтардың қырылу себептерін диаграммаға түсіріңіздер. Өз ойларыңызды дәлелдеңіздер.

7-тапсырма. Мәтіндегі түсіндіруді қажет ететін термин сөздерді іріктеп алып, сыныптасыңызға түсіндіріңіз.

Үлгі . Ластану – адамға және табиғи ортаға зиянды әсері бар химиялық, физикалық, биологиялық заттардың қоршаған ортаға залал келтіруі.

8-тапсырма. Оқылым мәтіндерінен жіктеу есімдіктерін теріп жазып, сұрақ қою арқылы олардың қай септікте тұрғанын анықтаңыздар.

9-тапсырма. Ойтаразы. «Әңгімелесетін әріптестер». Сабақ мазмұны бойынша жұпта талқылаңыздар.

- Жаңа оқыған 3 факті;
- жеңіл болған ақпарат;
- қиын болған ақпарат;
- алдағы уақытта оқығым келетін ақпарат.

7-8-сабақ

Ә.Нұрпейісов. «Қан мен тер» романы

1-тапсырма. Ойгүрткі.

- Төменгі сыныпта оқыған Әбдіжәмил Нұрпейісовтің теңіз туралы шығармасын еске түсіріңіздер. Шығармадағы оқиға қай жерде өтеді?

2-тапсырма. Шығармадан алынған үзіндіні тыңдаңыздар (18-аудио). Үзінді не туралы? Мәселені анықтап, ат қойыңыздар.

Райдың үйіне жиналған балықшылар бүгін де теңіз жайын, балық жайын, ауа райын әңгімелеп, әр сакка жүгіртіп жатыр еді. Аттылы біреу кеп есік алдына тоқтады. Дүр етіп аттан түсті. Шылбырын босағаға байлай салды да, сәлем беріп кіріп келді.

- Шаруанды айт, – деді Еламан.
- Саған кісі керек дейді ғой.
- Иә, керек.
- Өзіңе мұз оятын адам керек пе?
- Ал, керек.
- Ендеше, мені ал!

...Теңіз үстінің дауылы тіпті әлемет. Толқындар ірілене бастаған. Қаптай сокқан кара дауыл Аралдың айқай желіне ұласты да, теңіз үсті уылдап-шуылдап, үйдей-үйдей толқындар су бетіне ереуілдеп ойнап шығады. Үйдей толқындар енді ес жиғызбады. Бірінен кейін бірі гүрілдеп келіп, онсыз да бір батып, бір шығып малтығып келе

жатқан қайықты сүзеген бұқадай қағып өтеді. Қайық төңкеріле жаздап, екі қапталымен су сабалай бастады...

Балықшылар қараңғыда қайдан шыққандарын білмесе де, қара дауыл қуған үй аумағындай мұздың ілгері жағы бір тұйыққа тірелгенін іштері сезген-ді. Түнде тоқымдай-тоқымдай мұздың бірінен-біріне секіріп жүргенде, Ітжемес аяғы тайып суға кетті. Қолы, аяғы үсіген Құлтуманың қозғалуға шамасы жоқ, мұздың ығында анадай жерде дір-дір қағып қалшылдап жатыр. Бұл екеуінен басқа тағы да үш кісі суға кетті ме, әлде ыққан мұзбен ұлы теңізге кетті ме, өлі ме, тірі ме, белгісіз...

Ә. Нұрпейісов. «Қан мен тер» романынан

3-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. Кейіпкерлердің әңгімесі не туралы болды?
2. Әңгімені кім бұзды?
3. Теңізге шыққан балықшылар неге тап болды?
4. Теңіз үстінде қандай жағдай орын алды?

4-тапсырма. Теңіз үстіндегі дауылды өз сөздеріңізбен суреттеп жазыңыздар.

5-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Оқиғаны тыңдалым мәтініндегі оқиғамен салыстырыңыздар. Тірек сөздер арқылы ондағы ортақ ойды дәлелдеңіздер.

Сонан бір кезде дауыл басылып, бозарып таң атты да, төңірек көріне бастады.

- Қаратүп!..
- Әй, мынау Қаратүп қой!
- Біз Қаратүптен шығыппыз.
- Әй, ана қарайған не?
- Қайсы?

– Әне, әнекей! – деді де, Кәлен сонан артық тілге келмей жүгіре жөнелді. Оның соңын ала Мәнке мен Еламан, Рай, тағы бірнеше кісі жүгірді. Бұлар жақындағанда, әлгі қарайғанның үстінен дүрк көтеріліп қарғалар ұшты. Кәлен жеделірек басып қасына келсе, әлгі қарайғанның бірі түйеші Жалмұрат та, ал онан қолсозымдай әрегіректе жатқан Сары бала екен.

– Еламан, сен тезірек елге жет, – деді Кәлен, – біз кісі-қараға бас-көз боп осында қала тұрайық.

Еламан тілге келмей жөнеле берді.

Сол түні балықшы ауылда бір тірі жан көз ілмеді...

Бір топ атты ауылдың тұсынан тасырлатып шауып өтті. Кіл қара шекпенді. Ішінде Федоров пен Курнос Иван бар.

...Күтпеген жерден құла ат оскырынып, жолдан шыға жалт берді. Ерден ұшып түсе жаздаған Шодыр тізгінді тез тартып, ат үріккен

жаққа карап еді, қарсы алдында жолын кеселеп біреу тұр екен. Федоров аттан қарғып түсті.

– Сен бе?

– Иә, мен.

– Ау-құралдарын қайда?

Еламан үнсіз. Тымақ астынан атып жіберердей қадала қараған көзді орыс байы енді байқады.

– Ау-құралдарын қайда?

– Сен... иттің баласы! Адамдарын қайда деп неге сұрамайсың? – деді Еламан ақырып темір сүйменді құлаштай сермеп. Шодыр тізгін ұстаған қолымен басын қорғап, бұғып қалды. Пығының басына тиген сокқыдан есенгіреп кетті. Басын шайқап жіберді. Қалың киімді бойымен Еламанды астына баса қалмақ болғанда, Еламан артына қарай ытқып, орыс байының құшағынан сытылып шықты да, қайта ұмтылды. Бұл жолы сүймен Федоровтың дәл қарағұсына тиді. Құлақшын астынан қан сау етіп, бет-аузын жуып кетті. Қалың киімді, батыр тұлғалы ірі кісі гүрс етіп етпеттей құлады. Еламан сүйменді лақтырып жіберді...

Ә. Нұрпейісов. «Қан мен тер» романынан

Түсіндірме сөздік

тілге келмеу – үндемеу

көз ілмеу – көз шырымын алмау, ұйықтамау

жолын кеселеу – жолында кесе-көлденең тұру, жолын бөгеу

қарағұс (анатомиялық атау) – шүйде

6-тапсырма. Мәтіндегі қарамен берілген сөйлем нені білдіреді? Болжам жасаңыздар.

7-тапсырма. Шығармадағы кейіпкерлерді атап, оларға мінездеме беріңіздер. Олар қандай жағдайға тап болғанын бірлесіп әңгімелеңіздер. Оқиға немен аяқталды?

8-тапсырма. Мәтін үзіндісіндегі есімдіктердің қандай мағынада қолданылып тұрғанын анықтаңыздар.

9-тапсырма. Ойтаразы. Берілген сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Көркем шығарма үзінділерін кім жақсы түсінді?
- Романның кейіпкерлері кімдер?
- Сөйлемнің мағынасы бойынша жасаған болжамдарыңыз дұрыс келді ме?

9-10-сабақ Ебейсін қыстауы

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Қалай ойлайсыздар, оқиға әрі қарай қалай өрбиді? Еламанның тағдыры не болмақ?

2-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (19-аудио). Оқиғаға арқау болған негізгі мәселені анықтаңыздар.

Кешкі астан кейін көңіл бірлеген Ебейсін мал қыстатуға қырда емес, теңіз жақтың тиімді екенін айтты. «Тіпті бар-ау, – деді ол, – қайсыбір қақаған қарлы боранды суықта қыруар малды ит тұмсығы батпайтын қалың қамысқа айдап жіберсең, ығы да жетеді, қорегі де табылады».

– Қиындық көріп бара жатсаң, тура өзіме кел, «мал-жаныңа пана беретін, шүкір, жағдайым бар», – деп еді, Төлеу:

– Ракмет, Ебейсін аға. Апыр-ай, теңіз жаны мал ұстаған шаруаның нағыз керегі болды ғой. Көшем, барам.

– Кел. Қырды тастап тура өзіме кел.

Жасағанберген мыналардың әнгімесіне араласқан жоқ. Ұйқы қысып, көзі құм түскендей түйіліп отыр. Ондайда ана екеуінің дауысы алыстан, әлдеқайдан күнгірлеп естіледі. Кейде қара қазанда қайнап жатқан сүр иісі танауын қытықтап, асқа аңсары ауып, ауық-ауық басын шыдамсыздана көтеріп алады.

– Апыр-ай, Ебейсін аға... сонымен мал ұстаған кісіге қыс айларында қырдан теңіз жағасы тиімді дейсің, ә? – деді Төлеу.

– Айттым ғой, сұрай беріп қайтесің. Көшіп кел. Көмектесем.

Сөйдеді де, Ебейсін Жасағанбергенді оятып тысқа шықты. Қора шетінен иттер үрді. Қасқыр ма деп, иттер үрген жаққа жүре түсті де тоқтады. Ай жарық еді.

Қос атты парлап жеккен жеңіл шаналы біреулер бұлардың жанынан жез қонырауы шылдырап, ағызып өте шықты да, үйге жете бере ат басын бір-ақ тартты.

Шанада отырған төрт кісінің бірі – ат айдаушы, екіншісі – кім екені белгісіз, тонға оранып алған. Қолында мылтық. Қалған екі кісінің қол-аяғында темір кісен...

Ә. Нұрпейісов. «Қан мен тер» романынан

3-тапсырма. Мәтінді құрылымына қарай неше бөлікке бөлуге болады? Әр бөліктегі мәселені анықтаңыздар. Мәтіннің соңғы азатжолында суреттелген екі кісі кім деп ойлайсыздар? Диалог құрыңыздар.

4-тапсырма. Мәтіндегі есімдіктерді мағыналық түрлеріне қарай ажыратып, кестені толтырыңыздар.

Есімдіктер	Мағыналық түрлері

5-тапсырма. Мәтінді рөлге бөліп оқыңыздар.

Жасағанберген иығынан сыпырылып түсіп бара жатқан пальтоны жағасынан жоғары тартты да, үйге беттеді. Төлеу мен Ебейсін үйге онан сәл кейінірек кіріп еді, іле-шала есік қайта ашылды да, ішке екі жас кірді...

– Оу, Жасанжан!.. Ой, айналайын... Ал аман-сау барсың ба? Дені-карның сау ма? – деп, әлгі екеу екі жақтан жалпылай бастады.

Ебейсін өзінің қасына кеп тақымдаса отырып алған қаба сақалды жуан қараны бүйіріне түртіп:

– Қастарында тағы біреулер бар емес пе еді? – деп еді.

– Ой, балықшы ғой. Шалқарға айдап апара жатырмыз.

– Олар қайда?

– Түйе қораға қамап тастадық.

– Оларды ішке алса қайтеді? Тоңады ғой, – деді Жасағанберген.

– Жасанжан-ау, олар қылмысты, кісі өлтірген, – деді қаба сақал.

– Солай шығар. Бірақ олар да адам баласы ғой...

Ебейсін мен қаба сақал екі кісіні қол-аяғындағы темір кісенді шылдыратып, ішке алып кірді. Екеуі де қатты жаураған. Әсіресе бала жігіт қалшылдап ұшып барады екен. Айғанша жүгіріп барды да, пеш түбіндегі жылы орынға төсек жайды.

– Отқа жақындандар! – деді кемпір. – «Жүздің түсін білгенше, бірдің атын біл» деген. Шырағым, есімің кім?

– Ел-а-ман...

– Мына бала ше?

– Менің інім. Аты – Рай.

– Қадірлі ана, біз теңіз жағасында тұратын балықшылар ауылы-нанбыз.

– Е-е! «Адамның басы – Алланың добы». Не боларына кімнің көзі жеткен? Мыналар сені кісі өлтірді дейді. Қайдан білейін, адам аласы ішінде ғой, түріңе қарасам, иманмен қаптап қойғандай екен, – деді кемпір.

Еламанның үсік шалған беті сұрланып, біраз отырып барып:

– Кісі өлтіру кәсібім емес еді, қадірлі ана. Құдіреті жүріп тұрғандар оған қойды ма? – деп, ол демі дірілдеп тоқтады да, – қысқа күнде қырық өле бергесін, қайтейін, тым құрыса, бірін өлтіріп, жастығымды алып жатқым келді. Қадірлі ана, біздің жайымыз осы, – деді.

Үй іші жым-жырт. Еламанның еңтігіп, ауырлау дем алған тынысы ғана естіліп тұр.

– Әй, Төлеу, – деді қария үлкен баласына, – тұр, мына балаға малыңды сой да, жақсылап қонақасы беріп жөнелт...

Ә. Нұрпеісов. «Қан мен тер» романынан

Түсіндірме сөздік

қалшылдап ұшып барады – дірілдеп қатты тоңды иманмен қаптап қойғандай – иманды, ар-ұяты мол жастығымды алып жатқым келді – есемді жібермедім, кегімді алдым

6-тапсырма. Қаба сақал мен қарияның әрекеттеріне баға беріп, монолог құрыңыз.

7-тапсырма. Қарамен берілген сөйлемде баяндалған жағдаятқа өз көзқарастарыңызды білдіріңіздер. Қазақ халқының салт-дәстүрімен байланыстырыңыздар.

8-тапсырма. Екі бағандағы сөздерді сәйкестендіріп, бірінің орнына бірін ауыстырып қолдануға болатынын анықтаңыздар.

көңіл бірлеген	адам өте алмайтын
қыруар мал	сүрленген етгін пісі
ит тұмсығы батпайтын	сансыз көп мал
сүр пісі	ызаланғанын көрген
аңсары ауып	ар-ұяты мол
күйіп-піскенін көрген	тәбеті ауып
иманмен қаптап қойғандай	көңілі жайланған

9-тапсырма. Ойтаразы. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?
- Бүгін қандай білім мен тәжірибе алдым?
- Сабақ маған қандай әсер қалдырды?
- Сабақта өзімді қалай сезіндім?

11-12-сабақ Әкеден қалған байлық

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Шығармада қай кезең суреттелген?
- Арал теңізіндегі балықшаруашылығы қандай күйде болған? Болжам жасаңыздар.

2-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (20-аудио). Мәтін не туралы? Парталас досыңыздың түсінген, түсінбегенін білу үшін оған сұрақтар қойыңыз.

- Шодырдың баласы Аралға келіпті ғой, – деді Тәңірберген.
- Сондай сыбыс бар.
- Жок, анық көрінеді.
- Болса болар. Әкесінің құнын қуып келе жатқан шығар.

Түсіндірме сөздік

заманына қарай амалы – заманыңа қарай әрекет қыл, заманыңа лайық алғыр бол
промсол – 1) балықтың түрі; 2) балық аулайтын және консервілейтін жер
уысынан шығармау – билігінен, өкімінен, қарауынан шығармау

– Ол құнды қайтсін. Рас болса, әкесінің промсолын сататын сияқты. Дәмелі кісілер осында жиналатын көрінеді.

– Апыр-ай, ә! Малға айырбастай ма екен, әлде тазалай ақшаға сата ма екен?

– Ақшаға сатады ғой. Жөн білетін кісілер «заманына қарай амалы» демеуші ме еді? Шодырдың промсолын сатып алсақ қайтеді?

– Жокты соғасың. Тәйірі, орыстың кәсібі қазақтың қолынан келуші ме еді?..

– Е, несі бар? Орыс та өзіміздей адам емес пе?.. Промсол қолыңа тисе, осы өңірдің Құдайдан кейінгі қожасы сен боласың. Ол кезде кедей-кепшікке барар жер, басар тау қалмай, бәрі саған тығылады.

Құдайменде інісінің ар жақ ойын енді аңғарды. Промсолды өз қолына алса, сонда балықшыларды уысынан шығармай ұстап отырар еді ғой. Алғашқыда бұған Құдайменде қызығып қалса да, уәде байлар жерде қолын бір сілтеді:

– Қой, шырағым, ата-бабаң әуестенбеген кәсіп, соңыра халық алдында күлкі боп жүрерміз...

Ә. Нұрпейісов. «Қан мен тер» романынан

3-тапсырма. Сұрақтарға жазбаша жауап беріңіздер.

1. Шодырдың баласы Аралға не үшін келді?
2. Тәңірберген ағасына қандай ұсыныс жасады?
3. «Промсол қолына тисе, осы өңірдің Құдайдан кейінгі қожасы сен боласың» дегенді қалай түсінесіздер?
4. Шодырдың промсолын сатып алуға Құдайменде неліктен қарсы болды?

4-тапсырма. Мәтін үзіндісінде қандай қоғамдық-әлеуметтік мәселе көтерілген? Пікірталас-диалог құрып, анықтаңыздар.

5-тапсырма. Мәтінді рөлге бөліп оқыңыздар. Мәтінді оқуда интонациясына мән бере отырып, кейіпкерлердің көңіл күйін жеткізіңіздер.

Ебейсін ішке сүріне-қабына кірді.

– Мырза... мырза, көз ұшынан бір қара көрінді.

– Сол болар...

– Басқа кім дейсің, әрине, сол!

– Иә, Алла, қолдай гөр. Ал!.. Ал, жүріндер!

Жай ғана шіреніп, сыздап отырған ығайлар мен сығайлар жапырыла қозғалды. Бәрі есікке ұмтылды. Бұлардың бірі – Құдайменде, бірі – Темірке, бірі – Тәңірберген. Ақсақ Жагор, Курнос Иван...

Бұлар көп күткен жоқ. Соңында бес-алты салт атты нөкері бар, жеңіл шанаға мінген жас офицер аттарын ағызып кеп, өзін күтіп тұрған жиын алдына кілт тоқтады. Құдайменде, Темірке, Ақсақ Жагор бас боп, сол арада тұрған кісілердің бәрі жас Федоровтың алдында жел соққан қамыстай жапырылып, піліп-бүгіліп жатыр. Тілі жеткені орысша, жетпегені қазақша, татарша амандасып:

– Аман, тақсыр!

– Здрассти, тақсыр!

– Ассалаумағалайкүм!

– Добро пожаловать, ваше высококоро дне! – деп шулап жатты.

Тенте к Шодырды жақсы білетін Тәңірберген бір көргеннен-ақ жас офишердің әкесіне қатты ұқсайтынын байқады. Бұл да әкесі сияқты ірі, кесек екен. Бұл да әкесі сияқты сырын сактап, бірде-біреуге рай бермей, суық томсарып алды.

Тәңірберген тұрған орнынан қозғалмады. Басқалардай кекірейген неменің алдына барып, піліп-бүгілген де жоқ. Көп шуылдақтың қылығы ерсі көрінді ме, бетіне мысқыл шауып, бір шетте жалғыз өзі окшау тұрған-ды...

Федоров ас ішіп, біразырақ тыныққан соң сыртқа шығып еді. Атқосшы оған ере шықты.

– Марқұм әкенізден қалған ... промсол осы, – деді ол теңіз жағалауындағы екі-үш үй мен лабазды көрсетіп.

Федоров төбеге ұрғандай тоқтай қалды:

– Ты что?.. Шутить изволишь?

– Не дегеніңіз, мырза! Промсолдың кемі жоқ.

Федоров сенбеді. Жас Федоров промсолдың іргесіндегі үлкен төбенің басына шықты да, әкесінен қалған промсолға тұнжыраған кабақ астынан тағы бір көз жүгіртті. Бұл баяғы бала кезде Волга жағасында балық зауытын ұстаған ірі бай көпестерді көрген еді. Әкеден қалған мұра солардай ірі өндіріс болмаса да, бұның өміріне жететін біраз байлық алдында күтіп тұрғандай, өкпесін қолына алып келген-ді. Сөйтсе, о, Құдай... әкеден қалған байлықтың сиқы...

Ә. Нұрпейісов. «Қан мен тер» романынан

6-тапсырма. Амандық-саулық сұрауда қолданылған сөздер неліктен түрлі-түрлі болды? Өз ойыңызды дәлелдеңіз.

7-тапсырма. Федоров не нәрсеге таңғалды? Оның бұл жерге келгендегі мақсаты не? Диалог құрыңыздар.

8-тапсырма. Мәтіннің соңындағы аяқталмаған ойды әрі қарай толықтырып жазыңыздар.

9-тапсырма. Ойтаразы. «ПОПС» формуласын қолданып, мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңізді дәлелдеңіздер.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша,

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген түйін жасадым.

13-14-сабақ Райдың оралуы

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Тұтқынға түскен кейіпкерлердің тағдыры қалай болады деп ойлайсыздар?
- «Әділдік орнайды» деп айта алар ма едіңіздер?

2-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (21-аудио). Негізгі мәселелерді тезис түрінде жазыңыздар.

Сәске түс еді. Қаладан қайтқан кірешілерге ілесіп Рай келді. Әбден жүдеген. Үсті-басы ебіл-себіл. Қылмысы болмағасын біраз ұстапты да, босатыпты. Қарт әже оны даусынан таныды.

– Қоңыр қозым, ботам, келші! Келші бермен! – деді құшағын ашып.

Рай шайдан кейін Ақбалаға барды. Бала туғаннан кейін әлі де өзіне келе алмай жатыр екен. Ақбала орнынан ақырын тұрды.

Ақбала шай демдегенше Рай пеш түбінде құндақта жатқан баланы қолына алды. Құрақ көрпе арасынан шарананың біршөкім беті әзер көрінеді.

– Мырзамыздың түрі осы, – деді Ақбала.

Тағы да тамағына тас тіреліп, пығының басы бүлк етті де, Рай бауырына қысқан құндаққа бетін баса қалды. Есіне Еламан түскен еді. Бұны босатты. Оны Сібірге айдады.

...Мен мұны, ендеше, әнмен оятайын, – деп, Рай күле түсті де, бір қолымен ұйықтап жатқан баланы бауырына қысып отырып, домбыраға даусын қосып ақырын ынырси бергенде, ішке Кәлен, Мөнке, Дос кірді. Төрге шыққан бойда Мөнке мен Дос Ақбалаға қосарлана тіл қатып:

– Келін қарағым, қалайсың?

– Бөпең өсіп келе ме? – деп амандық-саулық сұрады.

Кәленнің көз қиығы Райда. Ағасының үйіне келгесін жас жігіттің есіне әр нәрсе түсіп, көңілі бұзылып отырған үстінен шығам ба деп ойлап еді. Райдың жарқын жүзін көргенде, Кәленнің өзі де жадырап сала берді. Төрге шыққасын пығындағы шидем күпіні шынтағымен бір серпіді де:

– Бала, бері әкел, – деп, Райдың қолынан домбыраны алды. Әуелі тпегін дұрыстады. Сосын құлағын келтірді. Сонан соң домбыраны құшырланып, қаттырақ қағып-қағып жіберді де, салған жерден Сарының әнін шырқай жөнелді...

Түсіндірме сөздік

кіреші – жүк тасушы
тамағына тас тірелу –

1) қақалып қалу, өңешінде тұрып қалу; 2) өксік, өкініш

құндақ – жөргекке оралған нәресте

көңілі бұзылу – қамығу, қобалжып толқу

шидем күпі – жүннен жасалған жылы сырткіім

Ә. Нұрпейісов. «Қан мен тер» романынан.

3-тапсырма. Сұрақтарға жазбаша жауап беріңіздер. Жауаптарыңызда жіктеу, сілтеу, өздік, болымсыздық, жалпылау есімдіктері болсын.

1. Қаладан кірешілерге ілесіп кім келді?
2. Райдың көңілі неліктен бұзылды?
3. Үйге кімдер келді?
4. Кәлен жұрттың көңілін немен көтерді?

4-тапсырма. Басты кейіпкердің көңіл күйін суреттеп жазыңыздар.

5-тапсырма. Мәтінді рөлге бөліп оқыңыздар. Дауыс ырғағын сақтай отырып, кейіпкерлердің көңіл күйін жеткізіңіздер.

Болыс аулына белгілі бай Темірке келді. Ол – қазір осындағы промсолдың қожасы. Аңада Федоровтың промсолынан айырылып қалғандарына Тәңірберген әлі күнге өкінетін. Ағалары тап бір тәуекелге бел буатын сәтте тартыншақтады да, тегін байлықты татар байы қағып әкетті.

Тәңірберген болыс ағасы мен татар байы екеуін іштей салыстырады да отырады. Ағасы қазір төрт құбыласы түгел, өрісі – мыңғырған мал, ішкі қалтасында өзінен басқа тірі жанға ұстатпайтын Қабырға болысының сары жез мөрі. Оны өз қарсыласына қыр көрсеткенде, қолына ұстап отырып сөйлеседі. Сөйте тұрса да, мына ілмiген қалқан құлақ татар байының қойнына кіріп кете жаздап, қас-қабағына карап, жас баладай жаутаңдап отырғаны.

– Курнос Иван сыралғы екен. Есіткен шығарсың, тағы да майлатып салды, – деді Тәңірберген.

– Көп пе?

– Бес мың пұттан асады.

Аңдаусызда үстіне мұздай су құйып жібергендей, Темірке қол-аяғын бауырына жнып бүрісе қалды.

Тәңірберген оған көзінің қыңғымен жымия карап:

– Сенің промсолыңа жұмыс табылды. Бес мың пұт балықты қабылдау саған да оңай болмас. Тек, қайдам, тұзың жетсе... – деп еді.

– Иок, иок! – деді Темірке қолын сілкілеп. – Мен Иваннан бір қалақ та балық алмаймын. Өз балығымды солит итәргә тұзым иок.

– Сонда ол сорлы кайтеді?

– Онда менің шаруам қанша? Маған десе балығын суға ағызсын.

Тәңірбергеннің Курнос Иванда ала алмай жүрген өші жоқ. Болыс ағасына берген сыралғы балықты бұл кеше екі түйемен Шалқарға жөнелтіп жіберген-ді.

Үй іші үнсіз. Темірке әлі де болса, күйген терідей бүріскен күйі...

Ә. Нұрпейісов. «Қан мен тер» романынан

6-тапсырма. Төмендегі сөз тіркестерінің мағынасын өз сөзіңізбен түсіндіріңіз.

Қожасы, безбеннің екі басы, төрт құбыласы түгел, қыр көрсеткенде, қойнына кіріп кете жаздап, қас-қабағына карап, үстіне мұздай су құйып жібергендей.

7-тапсырма. Мәтіндегі негізгі мәселе мен авторлық көзқарасты ажыратыңыздар.

8-тапсырма. Мәтін бойынша менталды картаны толтырыңыздар.

9-тапсырма. Мәтіннен жіктеу есімдіктерін тауып, қай септікте тұрғанын анықтаңыздар. Ол үшін есімдікке сұрақ қойыңыздар.

15-16-сабақ Нәтиже сабақ

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Бай ауылы мен кедей балықшылар ауылын салыстыра суреттеу арқылы автор нені көрсетуді мақсат еткен?

2-тапсырма. Шығармадағы Еламан мен Тәңірберген бейнелеріне баға беріңіздер. Қандай айырмашылықтарды байқадыңыздар? Тірексызба арқылы түсіндіріңіздер.

3-тапсырма. Шығармадағы балық аулау кәсібін қазіргі кездегі балық аулау кәсібімен салыстырып, шағын мәтін құраңыздар. Қосымша ақпарат көздерін пайдаланыңыздар.

4-тапсырма. Төмендегі есімдіктердің қай сөздермен тіркесетінін тауып жазыңыз.

Менің, сенің, оның	... «Қан мен тер» романын оқу керек.
Мені, сені, оны	... Ө.Нұрпейісов туралы сұрады.
Маған, саған, оған	... балық аулау кәсібі қызықтырады.
Менен, сенен, одан	... мұхит жайында әңгімелесті.
Менімен, сенімен, онымен	... аулыма (аулына, аулына) келді.

5-тапсырма. Мұхит, өзен, көл байлықтарын тірексызба арқылы көрсетіп, оның пайдасын түсіндіріңіздер.

6-тапсырма. «Мұхит – игіліктің көзі» деген тақырыпта эссе жазыңыздар (эссенің көлемі – 200–250 сөз). Эсседе оқылған материалдар қамтылсын.

7-тапсырма. Ойтаразы. «Шығу парағын» пайдаланып, сұрақтарға жауап беріңіздер.

- «Мұхит – тіршілік мекені» тақырыбы бойынша не үйрендіңіздер?
- Сөздерді үндестік заңына сәйкес оқи және айта алдыңыздар ма?
- Есімдіктердің түрлерін қызметіне сай қолдана алдыңыздар ма?
- Өзіңіздің және достарыңыздың білімін бағалаңыздар. (Өз жұмысыңызға, достарыңыздың топ ішіндегі әрекеттеріне көңілдеріңіз тола ма?)

Жүзі басқа – жүрегі бір.

Тілі басқа – тілегі бір.

Нақыл сөз

1-2-сабақ Ұлттық таным

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- «Ұлттық таным» деген тіркесті қалай түсінесіздер?
- Қазақстандағы ұлттық және діни мерекелердің рөлі қандай?

2-тапсырма. Мәтінді екі рет тыңдап (22-аудио), негізгі ақпараттарды дәптерлеріңізге жазып алыңыздар.

Әрбір ұлттың сан ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық танымы болады. Ұлттық таным дегеніміз – халықтың қоршаған дүниені танып білуі, ғасырлар бойы дәріптеген рухани құндылықтары. Ұлттық бірегейлікті сақтап тұрған салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, тіл, дін, наным-сенім, музыка, әдебиет, ұлттық ойындар, бабалар сөзі, ғасырдан ғасырға жалғасып келе жатқан мәдениет ұлттық құндылықтар болып саналады. Ұлттық таным – ұлттың коды.

Кез келген халық ұлттық идеясыз, дінсіз және салт-дәстүрсіз өмір сүре алмайды. Сондықтан әрбір адам баласы өзіне «Мен кімін?», «Не үшін өмір сүріп жүрмін?» деген сұрақтар қоя отырып, жауапты өзі өмір сүріп отырған ортаның мәдениетінен, әдебиетінен, тілі мен ділінен, діни танымынан табады. Әр халықтың ұлттық мейрамдарында олардың наным-сенімі, әдет-ғұрыптары, өмір сүру салты, мәдениеті көрініс табады. Мұнда адам баласының бәріне ортақ құндылықтармен қатар, әр ұлттың дүниетанымына негізделген рухани құндылықтары жатады.

Г. Қосымова

3-тапсырма. Мәтін мазмұны негізінде берілген мәліметтердің дұрыс-бұрыстығын анықтаңыздар.

Сөйлемдер	Дұрыс	Бұрыс
Кез келген елді өзге ұлтта и ерекшелеп тұратын, оның ұлттық танымын айқындайтын – салт-дәстүрі, әдет-ғұрыпы.		
Ұлттық құндылық дегеніміз – шытырманды фильмдер, әлеуметтік желілер.		
Кез келген халық ұлттық идеясыз, дінсіз өмір сүре алады.		

4-тапсырма. Өзіңізді блогермін деп есептеңіз. Шетелдік қонақтарды қазақтың салт-дәстүрімен, ұлттық ойындарымен, тағамдарымен таныстырыңыз.

5-тапсырма. Мәтінді оқып, оған ат қойыңыздар.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін рухани және мәдени даму жолында көптеген іс-шаралар қолға алынды. Солардың ішінде ел өмірінде ерекше орын алатын ұлттық мерекелерді айтуға болады.

Ұлттық мейрам – Наурыз мерекесі халықтың салт-дәстүрімен, өмір салтымен тығыз байланысты. Мереке күнінде наурызкөже дайындалады, адамдар бір-біріне амандық, молшылық тілейді, түрлі салт-жоралғылар (көрісу, ұйқыашар, саумалық айту т.б.) жасалады.

Қазақ елінің ұлттық деңгейде аталып жүрген мейрамының бірі – Тәуелсіздік күні. Бұл мереке жыл сайын еліміздің барлық аймағында аталып өтеді. Еліміздің әрбір азаматы Қазақстанның туын, елтаңбасын, әнұранын тұмардай қасиет тұтуы қажет.

Діни мейрамдар, яғни Ораза айт, Құрбан айт сынды мейрамдардың өзіндік ерекшеліктерімен қатар, ұлттық дәстүр мен салт-сананы қалыптастырудағы қызметі ерекше. Діни мейрамдар жастардың жүрегіне имандылықты ұялатады. Айт күндері көмекке мұқтаждарға, жетім-жесірлерге жәрдем беріліп, ерекше құрмет көрсетіледі.

Қ. Маметқазыұлы

6-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша мерекенің түрлерін тірексызбаға түсіріңіздер. Әр мерекені айшықтайтын белгілерді анықтап жазыңыздар.

7-тапсырма. Өздеріңіз қалаған мереке жайында ақпараттар жинап, шағын мәтін жазыңыздар. Жазбаңызда есімдіктің түрлері болсын.

8-тапсырма. Өзіңізді және сыныптастарыңызды бағалаңыз. Кім мерекелерді қатесіз әрі толық баяндады?

3-4-сабақ

Ж. Аймауытов. «Әнші» әңгімесі

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Төменгі сыныпта Жүсіпбек Аймауытовтың қандай шығармаларын оқыдыңыздар? Ой бөлісіңіздер.

2-тапсырма. Жүсіпбек Аймауытовтың «Әнші» әңгімесінен алынған үзіндіні тыңдаңыздар (23-аудио). Мәтін кімдер және не туралы?

Жетішатыр – жақсы қала. Қаптап жатқан қазақ. Жазы-қысы – кымыз, ойын-сауық. Айт, той, құдалық, атжарыс, күрес... Жаз шықса, паракот, паром, жолқайық, жасыл арал, қалың орман... Көкке шыққан, гуләйт соққан, масайраған шат көңіл... Сырнай-керней... Қызық думан... Қайткенмен сергек қала.

Стипендиядан жырмалаған азды-көпті тынның қызығын көрмек болып, жексенбі күні арғы жаққа тарттық. Осы жылы келдік. Қаланың жай-жапсарына қанық емеспіз.

Он минутта арғы жаққа шықтық. Арғы жақ – қазақ даласы. Өзен өрлей салынған екі мешіті, бір шіркеуі бар, ығы-жығы, тайпақ қала.

– Балалар, қайда апарайын?

– Қай үй жақын болса, соған апар.

Бержабайшы қос терезелі тапал үйдің алдына тұра қалды. Көптен күткен женешемдей, ауыз үйдегі алтын сырғалы, ақ құба, бидай өңді кербез женгей: «Балалар, жоғары шығындар!» – деп, төргі үйге қарай сілтеді.

Төсек-орны, дөңгелек үстелі, тегенесі, кесесі біріне бірі сай, шапшағын бөлмеде екі-үш жігіт қымыз ішіп отыр. Бұл қаланың жақсы жері қазақтың оқыған балаларын сыйлайды. Балалары үлкендерін сыйлайды...

Түсіндірме сөздік

сергек – бұл жерде: үнемі қозғалыста деген мағынада
жырмалау – бұл жерде: үнемдеу деген мағынада
бержабайшы – арбакеш

3-тапсырма. Мәтінді әрі қарай жалғастырып айтыңыз. Оқиға қалай өрбуі мүмкін?

4-тапсырма. Әңгімедегі ойын-сауық түрлерін атаңыздар. Бұлар қалай жүзеге асады? Бір-біріңізбен диалог құрыңыздар. Диалогтің сұрақтарын өздеріңіз дайындаңыздар.

5-тапсырма. Мәтіндегі әдеби нормаға сай жазылмаған сөздерді тауып, дұрысын жазыңыздар.

6-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Қандай оқиға әңгімеленген? Жоспар құрыңыздар.

Наурызда қазақ шәкірттері сауық жа-сауға даярландық. Жастардың талабы, өнері, жігері, қызметке жарамдылығы сыналатын жер де сауық...

Бір перделік спектакль, хор, ән, домбыра, оркестрмен сауықты өткізбек болдық. Әмірқанды да шақырып, ән салғызбақ болдық. Өз рөлдерімізді бір ыңғайлап, даярлап алған соң Әмірқанға кісі жібердік.

Халық мұнша жиылады деген есте жоқ. Жұрт уда-шу, мәз-мейрам. Сауықты Наурыз мейрамына арнаған соң, қазақтың ескі ырымын да істегенбіз. Құрт көжені тайқазанға жүздіріп, бұқтырып қойғанбыз. Ішіне жылқының басын салып, екі-үш табақ ет асып, үлкендердің алдына тартпақ болғанбыз.

Ойын басталмай-ақ, жұрт қымызға бас қойып жатыр. Жәлен секілді мұғалімдер Наурызды түсіндіріп, жастардың талабын құттықтап,

Түсіндірме сөздік

көрісіп жатыр – бір-бірімен құшақтасып, жақсылық тілеп жатыр
домбыра күйлеу – домбыраның бұрауын келтіру
кимелеу – баса-көктеп алға ұмтылу

мінбеге шығып сөз сөйлеп жатыр. Біреулер: «Ата-бабамыздың жоралғысын істейік деп» төс соғысып, көрісіп жатыр.

Қоңырау екі соғылды. Біз сахна жақта домбырамызды күйлеп, тамағымызды кенеп, кісілерімізді жинап, жағамызды түзеп, шашымызды тарап, нәрселерімізді құрып, жанталасып жатырмыз.

Қоңырау үш қағылды. Шымылдық ашылды. Зал у-шу. Айқайласып, кимелесіп, орынға таласып, «дауыстама!», «отырындар!» десіп, күңкілдесіп жатыр. Әлден уақытта саябырлайын деді.

Өзімізше жақсы шығардық деп ойладық. Шымылдық жабылды, шапалақ соғылды. Хорымыз жамырап жақсы шықпады. Скрипкаға ән қосқан он екі жасар Мәржімге тамаша қол соқты. Әсіресе жұртты сүйсіндірген Әмірқан болды.

Әмірқан сахнаға шығысымен, шапалақ шартылдады. Өзге шығушылардан Әмірқанның киімі де, түрі де, жүріс-тұрысы да өзгеше еді: қазақтың еркіндігін еске түсіруші еді...

Ж. Аймауытов. «Әнші» әңгімесінен

7-тапсырма. Мәтінді қайталап оқып, әңгіменің «Әнші» деп аталу себебін түсіндіріңіздер.

8-тапсырма. Рөлдік ойын. Әмірқанның сахнаға шыққан бейнесін сомдаңыз. Ән айтқан сәтін өз болжамыңызбен бейнелеңіз.

9-тапсырма. Наурыз мейрамы қалай аяқталды деп ойлайсыздар? Жұрттың ризашылығын суреттеп жеткізіңіздер.

5-6-сабақ

Наурыз – ұлттық мейрам

1-тапсырма. Ойтүрткі. Төменгі сыныптарда оқыған ақпараттарды еске түсіріңіздер. Наурыз мейрамы қай елдерде тойланады?

2-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Әр азатжолда не туралы айтылған? Парталас досыңызға түсіндіріңіз.

Тірек сөздер

- көне мейрам
- Ұлыс күні
- Наурызкөже
- сүр ет
- салт-дәстүрлер
- ұлттық ойындар

Наурыз – көне мейрам. Наурыз мерекесін тойлау дәстүрі дүниежүзі халықтарының көпшілігінің тұрмыс-салтында бағзы замандардан орын алған. Бұл мейрамды ежелгі гректер «патрих», бирмалықтар «су мейрамы», тәжіктер «бәйшешек», «гүлнаурыз», татарлар «нардуган», буряттар «сагаан сара», армяндар «нарасарди» деп түрліше атаған.

Парсы тілдес халықтар Наурызды бірнеше күн тойлаған. Олар бұл күндерде әр жерге үлкен от жағып, отқа май құяды. Жаңа өнген жеті дәнге қарап, болашақты болжайды; жеті ақ кесе мен дәстүрлі

ұлттық көже «сумалак» ұсынады. Ескі киімдерін тастайды, ескірген шыныаяқты сындырады. Бір-біріне гүл сыйлап, үйлерінің қабырғасына дөнгелек ою – «күн» символын салады. Үйдегі тіреу ағашқа гүл іледі, түрлі жарыстар ұйымдастырады.

Дәстүрлі қазақ қоғамында Ұлыс күні жыл басы саналады. Халық таза, жаңа киімдерін киіеді. Ауылдың ер адамдары бір-бірімен қос қолдасып, төс қағыстырады. Әйелдер құшақтасып, бір-біріне игі тілектер айтады. Бірін-бірі мерекеге арнап дайындалған наурызкөже ішуге шақырады. Оған қойдың басы мен сүр ет салып пісірілуі – қыс тағамымен қоштасуды, құрамына ақтың қосылуы – жаз тағамымен қауышуды білдіреді.

Ауыл ақсақалдары араларына жік түскен бауырлас ел, руларды, ағайын, дос-жарандарды бір дастарқаннан дәм таттырып, татуластырады. Жұтқа ұшырап қиналғандарға жылу жинап береді. Алтыбақан басында ән айтылып, күй тартылады. Дәстүрлі ұлттық ойындар (көкпар, аударыспақ, күрес, қыз қуу, алтыбақан т.б.) ойналады. Таң ата көпшілік биік төбенің басына шығып, атқан танды қарсы алады.

Қазақстан ғылымы энциклопедиясынан

- **3-тапсырма.** Оқылым мәтінін Жүсіпбек Аймауытовтың «Әнші» әңгімесімен салыстырыңыздар. Қандай іс-әрекеттер, дәстүрлер ортақ екен?
- **4-тапсырма.** Наурызды тойлауда халықтың қандай ұлттық танымын байқадыңыздар? Топ болып талқылаңыздар.
- **5-тапсырма.** Мәтінде қандай әлеуметтік мәселе орын алған? Ойыңызды мәтіндегі нақты дерекпен дәлелдеп, өз көзқарасыңызды жазыңыз.
- **6-тапсырма.** Мәтінді оқушының оқуынан тыңдаңыздар. Қатесіз оқи алды ма? Бағалаңыздар.

2017 жылы 18 мамырда елордада дінбасылардың кезекті басқосуы өтті. Отырыс барысында Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының кезекті съезіне дайындық шаралары пысықталды. Сондай-ақ отырыста дінаралық диалогке қосқан үлесі үшін «Астана» халықаралық сыйлығы мен Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшылары съезінің Құрмет

медаліне ұсынылған үміткерлер мәселесі талқыланды. Отырысқа әл-Азхар Жоғарғы имамының сыртқы байланыстар жөніндегі кеңесшісі Әбділрахман Мұса, Дүниежүзілік Ислам лигасы Бас хатшысының кеңесшісі Мункиз Махмуд Ас-Сакар, Сауд Арабиясы Корольдігі Ислам, вакуфтер және үндеу істері

жөніндегі министрінің кеңесшісі Абдулла ибн Фахд әл-Лхидан, Франция метрополиті Эммануил Адамакис, Армян Апостол шіркеуінің украиндық епархиясының жетекшісі Марго Оганесян, Бедфорд епископы Ричард Аткинсон, сондай-ақ Қазақстандағы дінбасшылар мен осы саладағы шенеуніктер қатысты.

«Қазақпарат» халықаралық ақпарат агенттігінен

7-тапсырма. Отырыс қайда өтті және қандай ұйымдар қатысты? Отырыста қандай мәселе қаралды? Бір-біріңізбен диалог құрыңыз.

8-тапсырма. Хабарлама қандай стильде жазылған? Құрылымына және баяндау стиліне назар аударыңыздар.

9-тапсырма. Осы мәтіннің стиліне ұқсас хабарлама дайындаңыздар. Хабарламада өзекті мәселе қамтылсын.

7-8-сабақ

Дінаралық келісім – қоғам тұрақтылығының кепілі

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Әлемде қандай діндер бар?
- Еліміздегі бір діннің екінші діннен артықшылығы бар ма?

2-тапсырма. Елбасының сөзін оқып, ондағы мәселелерді талдау арқылы негізгі ойды анықтаңыздар.

Құрметті рухани лидерлер!

...Gallup институтының деректеріне сәйкес, Жер тұрғындарының жартысынан көбі, шамамен 60 пайызы, өздерін діндар адамдармыз деп есептейді. Әрбір бесінші адам өзінің діндар емес екенін атап көрсетеді.

XX ғасырдағы итальян жазушысы Чезаре Павезе: «Дін – бұл сенім. Сондықтан ол әр кез бізбен бірге болады», – деп жазды.

Махатма Ганди атап өткендей, «Құдайда дін жоқ»...

Екіншіден, әлемдегі барлық дін сабырлылық пен төзімділікке, күш қолданбау мен келісімге үндеп келеді. Қасиетті Құранда мынадай сөздер бар: «Бүкіл адамдар алдындағы ізгілік туралы ойланындар... Барлық адамдармен бейбітшілікте болындар». Осы үндеу христиандық Жана өсиетте де бар. Адамдарды қылығы үшін жауапкершілікке шақыру сөзі көне үнді Упанишадында айтылады: «Бір шөп жұлынған кезде бүкіл дүние дірілдейді». Адамның бойында тек махаббат, жанашырлық және

ізгілік сезімдерін оята алатын сенім ғана нағыз сенім. Бұл ақиқат – өткінші емес, мәңгілік.

Әлемдік діндердің әрқайсысы түрлі ағымдар мен конфессияларға бөлінеді. Мысалы, ислам дінінің сүнниттік, шииттік ағымдары, христиан дінінің католиктік, православия және протестанттық конфессиялары бар. Дүниежүзі халықтары, негізінен, үш дінді (ислам, христиан, будда) ұстанады.

Біз Қазақстанда бейбітшілікте, келісімде және бір-бірімен өзара түсіністікте өмір сүріп келе жатқан 18 конфессияның табысты моделін құрдық. Біздің діни бірлестіктер туралы заңнамамыз теңдік пен ождан бостандығы қағидатына негізделген.

Қазір елімізде 3312 мешіт, шіркеулер, құлшылық үйлері, синагогалар мен басқа да ғибадат ету орындары жұмыс істейді. Бізде діни бағыттағы 47 бұқаралық ақпарат құралы басып шығарылады. Ислам мен христианның басты күнтізбелік даталары – барлық қазақстандықтың ортақ мерекесі. Елімізде жұмыс істейтін барлық діннің паствалары – бір үлкен қазақстандық отбасының мүшелері. Біз бәріміз бірлесіп, дұрдараздық пен ұрыс-керіске орын жоқ жаңа ел құрудамыз.

Н. Назарбаев

3-тапсырма. Мәтіннен тірек сөздерді теріп жазып, мағынасын ашыңыздар.

4-тапсырма. Екі топқа бөлініп, Елбасының сөзіндегі мәселелерді топтап, пікірталас-полилог ұйымдастырыңыздар.

5-тапсырма. Мәтіннен адам баласына ортақ идеяны білдіретін сөйлемдерді табыңыздар. Онда қандай құндылықтар айтылған?

Есімше

Есімше мына жұрнақтар арқылы жасалады:

1	-ған, -ген, -қан, -кен	<i>алған, көрген, айтқан, кеткен</i>
2	-ар, -ер, -р, -с	<i>барар, келер, оқыр, айтпас, көрмес</i>
3	-атын, -етін, -йтын, -йтін	<i>айтатын, келетін, сөйлейтін</i>
4	-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек	<i>бармақ, келмек, жазбақ, төкпек</i>

Есімше сөйлемде екі түрлі мәнде, екі түрлі қызметте жұмсалады. Ол бірде жіктеліп, етістік қызметін атқарса, енді бірде есім сөздерше түрленіп (септеліп, тәуелденіп, көптеліп), есім қызметін атқарады. Мысалы: 1. *Айт күні адамдардың бәрі жақсы киінген . Мен біраз қарап тұратынмын , сонан соң жылдам басып үйге келетінмін .*

2. *Жызылган* (кім?) *күреске тоймайды* (заттың атауы). *Далада жауған* (қандай?) *қар қалың* (құбылыстың сыны). *Көрінген* (қандай?) *жердің алыстығы жоқ* (заттың сыны).

6-тапсырма. Берілген етістіктерді есімшеге айналдырып, сөйлем құраңыздар.

Сену, табыну, ұстану, құттықтау, айттау.

7-тапсырма. Оқылым мәтініндегі сан есімдер мен есімшелерді тауып, олардың қолданылу мақсатын түсіндіріңіздер.

8-тапсырма. Ойтаразы. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Бүгінгі сабақтан не білдіңіздер?
- Қандай тапсырманы орындауға қиналдығыңыздар? Кім көмектесті?
- Есімшелі сөздердің қызметін анықтай алдыңыздар ма?

9-10-сабақ Айт – құтты мереке

1-тапсырма. Ойтүрткі. «Діни мерекелер – тәуелсіздіктің тартуы» дегенді қалай түсінесіз? Өз ойыңызды монолог арқылы нақты деректермен дәлелдеңіз.

2-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (24-аудио). Мәтінді өздеріңіз сөйлеген монологпен салыстырыңыздар. Ортақ ой айтылды ма?

Кез келген әлем халқы үшін тәуелсіздік – ең басты құндылық.

Міне, осындай көптеген халыққа бұйырмаған баға жетпес байлық қазақ елінің бағына жазылыпты. Қазақстан ширек ғасырда шегарасын нықтап, әлем елдерімен байланысын күшейтті. Ішкі тұрақтылыққа қол жеткізіп, қоғамның барлық салаларының дамуына жол ашылды. Соның ішінде рухани сала да ілгеріледі. Халық Кеңес өкіметі кезінде ұмытып бара жатқан руханиятымен қайта қауышып, діни мерекелерді ашық атап өтуді әдетке айналдырды.

2006 жылы Қазақстан халқы Ассамблеясының II сессиясында Елбасы Н.Назарбаев Құрбан айт пен Рождествоның алғашқы күндерін мерекелік демалыс күндері етіп бекітуді ұсынды. Елбасының бұл ұсынысын Қазақстан халқы және Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаттары қолдады.

Кейін бұл ұсыныс Парламентте каралып, ҚР-ның «Мерекелер туралы» Заңына өзгертулер мен толықтырулар енгізу жайындағы мәселе талқыланды. Соның нәтижесінде Құрбан айт пен Рождествоның алғашқы күндері мерекелік демалыс күндері болып жарияланды.

Р. Рашимбаев

3-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. Автор «көптеген халыққа бұйырмаған баға жетпес байлық» деп нені айтып отыр?
2. 25 жылда Қазақстан қандай жетістіктерге қол жеткізді?
3. Елбасы Құрбан айт пен Рождествоның алғашқы күндерін мереке етіп бекітуді қашан және қайда ұсынды?
4. Елбасының ұсынысы қайда талқыланды? Қандай Заңға өзгерістер енгізілді?

4-тапсырма. Мақал-мәтелдерді мағынасына қарай сәйкестендіріп жазыңыздар. Мақал-мәтелдерден есімшелерді тауып, олардың қызметін анықтаңыздар.

Ерінген қалар ұятқа, ...	Ер атағын ел сақтар.
Өсер елдің баласы ...	талмас қанат.
Адам болатын бала ...	Жауластырмақ – жаушыдан.
Талап – ...	Ізденген жетер мұратқа.
Ел үмітін ер ақтар, ...	алысқа қарайшы.
Елдестірмек – елшіден, ...	бірін-бірі «батыр» дер.

5-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Әр азатжолда айтылған мәселелерді анықтаңыздар.

Айт – мұсылмандардың ең үлкен мерекесі

Елімізде ұлттық мейрамдардың қатарында діни мейрамдардың алатын орны ерекше. Мұсылман қауымында шаттық пен мейірімге бөленетін қос мереке – Ораза айты және Құрбан айт.

1. *Ораза айт*. Ауыз бекітіп, құлшылық жасаған адамның ниеті қабыл болып, күнәларынан арылады. 30 күндік ораза айы біткен соң, шәууал деп аталатын айдың бірінші күні Ораза айт басталып, үш күнге созылады. Айттың бірінші күні таңертеңгісін бүкіл мұсылман қауымы өз үйінің маңындағы мешіттерге жиналады. Сол жерде айт намазын оқиды. Бұл – оразаның соңғы өтетін шарты. Намаз оқылып болғаннан кейін Айт мейрамы басталмақ. Адамдар бір-біріне: «Ораза қабыл болсын, айтың мүбәрак болсын!» – деп қол алысып, төс қағыстырып құттықтасады. Ең алдымен өз үйіне келіп дұға оқиды да, айтқа арналған тағамнан дәм татады. Содан кейін көршілердің үйіне кіріп дәм татып, ықылас-пейілін білдіреді. Бұл күні әр мұсылман кез келген мұсылманның үйіне кіріп құттықтауына болады. Айт мейрамында әр үй бауырсақ, шелпек пісіреді. Айтшылағандар сол үйдің ата-бабасының аруағына бағыштап құран оқиды.

Тірек сөздер

- айт мерекесі
- құлшылық ету
- мешіт
- күнә
- қажылық
- құрбандық
- қайырымдылық

Қазақта айттаудың өзі бір салтанат. Кәрі-жасы түгел сәнді киініп атқа мінеді де, ауыл-ауылды аралайды. Қыз-келіншектер мен жігіттер өз сәнімен жүріп, ән салып, өлең айтады. Мұның бәрі осы айт жоралғысынан аспаған. Бүкіл мұсылман қауымы бұл мейрамды зор салтанатпен өткізеді.

2. *Құрбан айт*. Құрбан шалу мейрамы жыл сайын зұль-хиджа айының 10-ынан бастап үш күн болады. Яғни, дүниежүзіндегі мұсылмандардың қажыға барғандарының Меккеде қажылық парызын өтеуі кезінде болады. Бұл күні жер бетіндегі барлық мұсылман қауымы құрбан шалып, айт мейрамын мерекелейді. Құрбан айт басталатын күні де мұсылман қауымы таңертенгісін мешіттерге жиналып, айт намазын оқиды. Намаздан кейін бірін-бірі құттықтайды. Жетім-жесірлерге садақа береді. Намаздан қайтқан соң әр үйдің иесі құрбандық шалады. Құрбан айтқа мол дастарқан жайылады. Сойылған малдың еті асылып, айтшылап келгендерге беріледі. Барлық үйдің есігі ашық тұрады. Мұсылман баласы қай үйге кірсе де ерікті. Айтпен құттықтап, дәм ауыз тиеді.

Уақыт өте келе Ораза айт пен Құрбан айт ұлттық мейрам санатына қосылып, мейірімділік, қайырымдылық, ынтымақ көріністеріне айналды.

К. Толыбаев. «Ислам» энциклопедиялық анықтамасынан

6-тапсырма. «Қыз қуу» ойыны. 1-қатардан 1 қыз бала, 2-қатардан ұл бала шығады. Қыз бала мәтін мазмұны бойынша сұрақ қояды, ал ұл бала жауап береді. Қайсысы кідіріп қалса, сол жеңілген болып саналады.

7-тапсырма. Екі топқа бөлініп, бір топ Ораза айтты, екінші топ Құрбан айтты дәріптесін.

8-тапсырма. Мәтіннен есімшелерді тауып, қызметіне көңіл бөліңіздер. Сөйлемді аяқтап тұр ма, әлде заттың атауын не сынын білдіріп тұр ма? «Қос жазба» кестесін толтырыңыздар.

Есімшелі сөз	Қызметі

9-тапсырма. Ойтаразы. 3–2–1 критерийі бойынша анықтаңыздар.

- 3 маңызды ақпарат;
- қиындық келтірген 2 мәселе;
- тапсырмадағы ұнаған 1 мәселе.

11-12-сабақ **Еліміздегі діни мерекелер**

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Айт мерекесінен басқа қандай діни мейрамдарды білесіздер? Қазақстанда олар тойлана ма?

2-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (25-аудио). Қандай ақпарат алдыңыздар? Тезис түрінде дәптерлеріңізге жазып алыңыздар.

Жыл сайын Құрбан айт пен Рождество діни мерекелері қарсаңында Елбасы дәстүрлі түрде мұсылмандар мен христиандарға құттықтау, тілек сөздерін айтуды әдетке айналдырған. Бүгінде аталған діни мерекелер Қазақстан халқының дәстүрлі түрде атап өтетін мерекесіне айналып, жылдан-жылға республикадағы ауқымы артып келеді. Бұл – Елбасының саликалы саясатының нәтижесі, мемлекет пен діни бірлестіктердің арақатынасының тұрақтылығының көрінісі, 25 жылға толып отырған тәуелсіздіктің жемісі. Сондықтан тәуелсіз Қазақстанның тұғыры бәрібір болып, абыройы асқақтай берсін!

Р. Рашимбаев

3-тапсырма. Діни мерекелердің мақсаты не? Бұл мерекені отбасында қалай атап өтесіз? Өз сөзіңізбен жеткізіңіз.

4-тапсырма. Айтта айтылатын тілек сөздерді қатыстырып, мұсылман бауырларға құттықтауат жазыңыздар.

5-тапсырма. Мәтінді түсініп оқыңыздар. Қандай жанрда жазылған? Тілдік ерекшелігін анықтаңыздар.

Рождество мерекесін барлық христиандар атап өтеді, католиктер оны 25 желтоқсанда, ал православтар 7 қаңтарда тойлайды. Православтар мен католиктердің діни мейрамы әлемнің 145 мемлекетінде тойланады. Бұл күні барша христиандар шіркеулер мен ғибадатханаларға барып құлшылық етеді, мерекені өзіндік сән-салтанатпен атап өтеді. Батыс елдері бұл мерекені отбасы мерекесі деп есептейді.

Рождество тарихы осыдан екі мың жыл бұрын Мария ананың Иисус-Ғайса пайғамбарды өмірге әкелген күнінен басталған. Міне, содан бері христиандар 20 ғасыр бойы тойлап келеді.

Рождество мерекесінде әсем безендірілген шырша әр үйдің төрінде орын алады, сыйлықтар мен халықтық серуендер, шыршаны айнала ән салып, би билеу мен карнавалдар да мереке сәні саналады.

Рождество түнінде шырағандар жарқыратып жағылады, шырша безендіріліп, рождестволық халық әндері айтылады.

Қазір елімізде 7 қаңтар – мемлекеттік мереке мәртебесіне ие болған Рождество мерекесі. Бұл күні Қазақстан халқы демалады.

Ақтөбе облыстық қоғамдық-саяси газетінен

6-тапсырма. Рождество мейрамында қандай дәстүрлі шаралар орындалады? Суреттеп жазыңыздар.

7-тапсырма. Есімшелердің жұрнақтары мен қызметін дұрыс қолданып, өздеріңіз орындайтын жоралғыларды тезис түрінде жазыңыздар.

8-тапсырма. Барлық діни мерекелерде орындалатын жоралғылар туралы пікірталас өткізіңіздер.

Қамтылатын мәселелер :

- Жоралғылар не мақсатпен орындалады?
- Дінге сенушілердің басты сенімі кімге арналған?
- Адамдардың діни сеніміне күмәнмен қарауға бола ма?

9-тапсырма. Үш топқа бөлініп, тақырып бойынша өткен әрбір діни мейрамға сипаттама беріңіздер. Төрелік етуші оқушылар топтың сөйлеу мәнерін бағалайды.

10-тапсырма. Ойтаразы. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. «Ұлттық таным және мерекелер» тақырыбы бойынша не үйрендіңіздер?
2. Сөздерді үндестік заңына сәйкес оқып, айтылым заңына сәйкес айта алдыңыздар ма?
3. Есімшенің түрлерін қызметіне сай қолдана алдыңыздар ма?
4. Өзіңіздің және достарыңыздың білімін бағаланыңыздар. (Өз жұмысыңызға, достарыңыздың топ ішіндегі әрекеттеріне көңілдеріңіз тола ма?)

САУДА МЕН КӨМЕК: ЕКІЖАҚТЫ КЕЛІСІМДІ САУДА

Экономика мемлекеттің ішкі өнімі жақсы өскен уақытта және сыртқы сауда байланысы өте жоғары деңгейде болса ғана тиімді болады.

Оразәлі Сәбден

1-2-сабақ **Ы. Алтынсарин. «Дүние қалай етсең табылады?»**

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Төменгі сыныпта Ыбырай Алтынсариннің қандай шығармаларын оқыдыңыздар? Еске түсіріңіздер.
- Әңгіме тақырыбын қалай түсіндіңіздер?

2-тапсырма. Әңгіме үзіндісін түсініп оқыңыздар. Әңгіме нешінші жақта баяндалып тұр? Кейіпкерлері кімдер?

Француз жұртының бір білімді адамы жазады:

– 1791 жылы университетте оқып жүрген жігіт күнімде, әр жеті сайын Версаль қаласындағы шешеме жаяу барып-қайтып тұрушы едім. Сонда әрдайым жолымда Антон деген тіленші отырып, қайыр сұрап жүруші еді. Бір күні тағы сол жолмен келе жатып, бір орта бойлы арықтау кісіге ұшырастым. Жөніміз бір болған соң, бірге келе жатқанымызда, манағы Антон алдымыздан шығып қайыр сұрады. Қасымдағы кісі тоқтап, Антонның бетіне қарап тұрды да айтты:

– Сен қарауға еп-есті кісі секілді көрінесің және жұмыс істеуге қуатың да бардай көрінеді. Сөйте тұра мұндай жаман іспен өзінді кемшілікке салып жүрсін...

Ы. Алтынсарин. «Дүние қалай етсең табылады?»

3-тапсырма. Берілген сұрақтар бойынша диалог құрыңыздар.

1. Оқиға қай жерде өтеді? (Картадан көрсетіңіз.)
2. Бейтаныс адам Антонға қандай баға береді?
3. Сіздің ойыңызша, Антон қандай адам?
4. Тіленшілік неліктен жаман іс?
5. Мұндай жағдай қазіргі кезде кездесе ме? Өмірден мысалдар келтіріңіз.

4-тапсырма. Жалқаулық, еңбекқорлық туралы қандай мақал-мәтелдер білесіздер? Кластерге салып, мәнін түсіндіріңіздер.

5-тапсырма. Әңгіме үзіндісін тыңдаңыздар (26-аудио). Алдыңғы мәтінмен байланыстырып, ортақ ойды жеткізіп тұрған сөздер мен тіркестерді анықтаңыздар.

Түсіндірме сөздік

боқтық – қоқыс
салам – шөп-шалам
франк – француз ақшасы
әйдік (диалект сөз) – үлкен тас жұрт
тас жұрт – тастан салынған үй
машақаттану – қиындығы көп жұмыс

Бай болғың келсе, мен саған ақыл айтайын: мен өзім де сендей кедей едім, бірақ сендей тіленшілік қылғаным жоқ. Қала-каладан қыдырып жүріп, әуелі боқтық, салам, не болмаса жай кісілерден ескі шүберек сұрап жиып жүрдім. Ол шүберектерді апарып қағаз істейтін фабрикаларға сатып, сонымен азды-көпті ақша болған соң бір есек, бір арба алдым. Мұнан соң әуелі аз-аздап, бара-бара көбірек, әр үйден ескі-құсқы, тұтынуға жарамайтын шүберектерді сатып алып, арбамен жүріп сауда ете бастадым. Осындай іспен жеті жылда он мың франк ақша тауып, енді бір қағаз фабрикасына кірістім. Жасым жас, ісіме нық, жинақты және еріншектікті білмегеннен соң, осы күнде екі әйдік тас жұрттым бар. Фабрикамды балама бердім, үмітім бар, балам да аштық көре қалмас деген. Себебі баламды да жасынан бос жүруге, еріншектікке, киналмай мал табуға үйретпедім. Осы айтқанымша машақаттанудан қашпасаң, сен де бай боласын, Антон, – деді де жөніне жүріп кетті.

Антон бұл сөздерді есіткен соң терең ойға қалып, қайыр сұрауын да ұмытып тұрып қалды...

Ы. Алтынсарин. «Дүние қалай етсең табылады?»

6-тапсырма. Бейтаныс адам Антонға қандай ақыл айтты? Ол қандай кәсіппен айналысқан? Мәтін мазмұнын өз сөзіңізбен әңгімелеп беріңіз.

7-тапсырма. Сауда жасау, ақша жинау, фабрика ашу, баю туралы әрекеттерді қазіргі өмірмен байланыстырып, шағын мәтін жазыңыздар.

8-тапсырма. Мәтін бойынша берілген тапсырмаларды орындаңыздар.

9-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Сабақтан қандай ой түйдіңіздер?
- Қандай тапсырма қиындық келтірді?
- Оған не себеп болды?

3-4-сабақ «Еңбек – бәрін жеңбек»

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Оқиға одан әрі қалай өрбиді деп ойлайсыздар?
- Антон айтылған сөзден қорытынды шығара ма, әлде қайыр сұрап жүре бере ме? Болжам жасаныздар.

2-тапсырма. Әңгіме үзіндісінің жалғасын түсініп оқып, оған ат қойыңыздар. Неліктен олай атағандарыңызды түсіндіріңіздер.

1815 жылы Брюссель деген қаладан өтіп бара жатып, бір кітап сататын үлкен дүкенге кірдім. Дүкеннің ішінде бірнеше приказчиктерге «олай-бұлай етіңіз» деп, бұйырып тұрған бір көпестің кескіні көңіліме таныс көрінді. Сөйтіп тұрғанымда әлгі кісі мені көріп, бетіме қарап тұрды-тұрды да, қасыма келіп айтты:

– Айып етпесеңіз сұрайын, мұнан жиырма бес жыл бұрын сіз оқып жүріп, жұма сайын Версальдағы үйіңізге барып жүрген жеріңіз бар ма еді?

Сонда ойыма түсіп, таңғалып:

– Сен Антонбысың? – дедім.

– Иә, – деді Антон, – мен сондағы көрген тіленші Антонның өзімін. Сол бір күн қасыңызда бірге жолыққан кісінің айтқандары көңіліме кіріп, тіленшілікті тастап, жұмысқа кірістім. Ісіме нық, малыма күтімді болдым. Ақырында сол кісінің айтқаны келіп, мінекей, осы зор дүкеннің иесі болдым, – деді.

Ы. Алтынсарин. «Дүние қалай етсең табылады?»

3-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. Автор не себепті таңғалды?
2. Қалай ойлайсыз, егер Антонға бейтаныс адам ақыл айтпағанда, ол осындай жетістікке жетер ме еді?
3. Дүние қалай етсек табылады екен?
4. Әңгімені қандай мақалмен түйіндер едіңіз?

4-тапсырма. «Төрт сөйлем» арқылы әңгіменің мазмұны бойынша өз пікіріңізді жазыңыз.

1. *Пікір.* Әңгіме бойынша пікіріңізді бір сөйлеммен жазыңыз.
2. *Дәлел.* Пікіріңізді бір сөйлеммен дәлелденіз.
3. *Мысал.* Пікіріңізді өмірмен байланыстырып, мысал келтіріңіз.
4. *Қорытынды.* Тақырып бойынша қорытынды шығарыңыз.

5-тапсырма. Суреттерде не бейнеленген? Тірек сөздерді пайдаланып, ой бөлісіңіздер.

Тірек сөздер: әріптес, тараптар, екіжақты, сауда қатынасы, көмек.

6-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Қандай ой түйдіңіздер?

Тірек сөздер

- сыртқы сауда
- экспортқа шығару
- айырбас жасау
- шикізат
- мәміле

Сауда қазіргі кезде кез келген ел экономикасының ажырамас бөлігіне айналған. Оның ішінде сыртқы сауда тауарларды басқа елдерге шығарудан – экспорттан және тауарды басқа елдерден әкелуден – импорттан тұрады.

Сыртқы сауданың пайда болуына әсер етуші фактордың бірі – табиғат. Себебі табиғи қорлар әртүрлі елдер арасында тең бөлінбеген. Мысалы, бір елде мұнай көзі болса, екінші елде хром көзі бар. Осы екі елге машина жасау үшін хромдалған болат және бензин болу үшін жанармай құятын стансы керек. Бұл елдер мұнайды хромға айырбастап, бірімен-бірі сауда жасайды. Қазақстан болса, шетелге мұнай, газ, астық т.б. шикізаттар шығарып, басқа елдерден құрал-жабдықтармен бірге өзіне қажеттерді алады. Осы мақсатта еліміз әлемнің көптеген елдерімен мәмілелер жасап, сауда-экономикалық байланыс орнатуда.

«Халықаралық экономикалық қатынастар» кітабынан

7-тапсырма. Өздеріңіз таңдаған екі ел өкілі арасындағы тауар айналымы туралы диалог құрыңыздар. Диалог сұрақтарын өздеріңіз құрастырыңыздар.

Үстеу туралы түсінік

Заттың қимылы мен іс-әрекетінің мезгілін, жай-күйін, мекенін және сынның белгілерін күшейтіп көрсететін сөз табын **үстеу** деп атайды.

Үстеулер, ең алдымен, етістіктің алуан түрлі белгілерін білдіреді. Мысалы: *Әлі әрең тұрды. Анар өте жақсы оқиды.*

Үстеулер – тұлғасы жағынан көнеленген, мағынасы жағынан әуелгі шығу тегінен (зат есімнен, сан есімнен, есімдіктен) алшақтаған сөздер. Тұлғасы жағынан да үстеулер бұл күнде өзгеріске ұшыраған. Мысалы, *арт, алд* сияқты сөздерді алсақ, тек көлемдік мағына беретін барыс, жатыс, шығыс септіктерде болмаса (*артқа, артта, арттан, алдан, алда*), басқа септікпен түрленбейді. Осы тәріздес *бірден, кенеттен, кейде, жүресінен, зорға, босқа, алға, мұнда* деген сөздер де әрі мағыналық, әрі тұлғалық жақтан о бастағы шығу тегінен алшақтап кетіп, үстеуге айналған.

Етістіктің көсемше түрінде де көнеленіп барып шыққан үстеулер кездеседі. Мысалы: *Ол өзінен-өзі сөйлей кірді. Ол орнында сөйлеп отыр.* Мұндағы *сөйлей, сөйлеп* сөздері – үстеу емес, көсемшелер. Өйткені біз оларды жіктей аламыз (*сөйлеттін, сөйленсің, сөйлетті, сөйлеймін, сөйлейсің, сөйлейді*). Бұларда етістікке тән шақтық, амалдық т.б. қасиеттер бар. Ал сыртқы тұлғасы көсемше сияқты болғанмен, мына сөздерде ондай қасиеттер байқалмайды. Мысалы, *аз-аздан, аздан* дегендерді жіктей алмаймыз.

Екінші, көсемшелерге *-ба, -бе, -па, -пе, -ма, -ме* жұрнақтарының бірін қосып, болымсыздық мағынасын алуға болады: *сөйлемеймін, сөйлеметтін*. Ал *аз-аздан, аздан* сөздеріне болымсыздық жұрнақтарын қосуға болмайды.

8-тапсырма. Берілген үстеу сөздерді қатыстырып, сөйлем құрастырыңыздар.

Алда, аз-аздап, әлі, тікелей, бірте-бірте.

9-тапсырма. Ойтаразы. Сабақ бойынша өз ойыңызды қорытып, сөйлемдерді толықтырыңыз.

- қызықты болды.
- қиын болды.
- тапсырманы орындадым.
- екенін түсіндім.

5-6-сабақ

Екіжақты сауданың маңызы

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Қазақстанның сауда қатынасындағы ең ірі әріптес елдерді атай аласыздар ма?
- Елдер үшін сауда жасау неліктен тиімді?

2-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (27-аудио). Ондағы негізгі ақпаратты тезис түрінде жазыңыздар.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев: «Екіжақты байланыс саласында Қазақстан алдындағы басым бағыт – Ресей Федерациясымен қарым-қатынасты дамыту. Бұл әлем қауымдастығы алдындағы Ресей Федерациясының саяси-экономикалық рөлімен және ұзаққа созылған ортақ шегарамен шартталады. Ресей – республикамыздың ең ірі сауда серіктесі. Көптеген халықаралық мәселе бойынша біздің ұстанымымыз ортақ. Оның үстіне, екі ел азаматтары арасындағы достық, туыстық қатынастар бар. Бұл Ресейді Қазақстанның табиғи әрі заңды одақтасы етеді», – деп атап өтті. Бүгінде Қазақстан мен Ресей – стратегиялық әріптестер.

Қазақстан мен Ресей арасындағы өзара тиімді экономикалық қатынастар дамуының жандана түсуі, біріншіден, екі ел экономикасының құрылымдық ұқсастығы мен өзара тәуелділігі. Екіншіден, Қазақстан мен Ресейдің мол табиғи ресурстары мен қазба байлығы. Үшіншіден, екі ел арасындағы ауқымды сауда көлемі. Және тағы бір атап өтерілігі – әлемдік экономикалық жүйеге ену шарттарының ұқсастығы.

«Экономика» газетінен

3-тапсырма. Мәтіндегі екі ел ынтымақтастығының негізгі себептерін тірексызба арқылы түсіндіріңіздер.

4-тапсырма. Мәтін бойынша менталды картаны толтырыңыздар.

5-тапсырма. Мәтінді түсініп оқып, жоспар құрыңыздар.

Қазақстан мен Қытай арасындағы қарым-қатынастар екіжақты, көпжақты және көпсалалы жүйемен дамып келеді. Екі ел арасындағы ұзақ тарихи байланыстар, географиялық орналасуы мен өзара ортақ мүдделер байланысты дамытып тереңдетуде.

Тірек сөздер

- екіжақты
- көпсалалы жүйе
- ортақ мүдде
- әріптес
- тауар айналымы

Қазақстан мен Қытай арасындағы қарым-қатынастар экономикалық мүддеге негізделген. Қытай компаниялары Қазақстан экономикасының әртүрлі салаларына қатысып келеді, әсіресе олар мұнай-газ саласына зор көлемде инвестиция салып отыр. Өйткені энергетиканың екі елге де стратегиялық маңызы зор.

Қазіргі кезде Қазақстан – ТМД елдері ішінде Ресейден кейінгі Қытайдың екінші сауда әріптесі. Ал Қытай өткен жылдан бастап Қазақстанның саудадағы бірінші әріптесі атанды. Қазақстанның экспорт-импорт тауар айналымында Қытай ең мол үлесті құрап отыр.

«ҚазҰУ хабаршысы» журналынан

6-тапсырма. Екі топқа бөлініп, «Қазақстан мен Қытай арасындағы сауданың тиімді және тиімсіз тұстары» тақырыбына пікірталас ұйымдастырыңыздар. Кестені толтырыңыздар.

1-топ	2-топ
тиімді жағы	тиімсіз жағы

7-тапсырма. Сіз сұхбат алу үшін Мемлекет басшысымен кездестіңіз. Еліміздің басқа елдермен сауда қарым-қатынасы туралы қандай сұрақтар қояр едіңіз?

8-тапсырма. Екі топқа бөлініп, Қазақ елінің басқа тараптармен (елдермен) сауда ынтымақтастығы туралы SWOT-талдау жасаңыздар.

9-тапсырма. Қосымша ақпарат көздерін пайдаланып, «Қазақстан қандай елдермен сауда-экономикалық байланыс орнатып отыр? Олардың ішінде басты серіктестері кімдер? Олардың ортақ нарықтағы үлесі қанша?» деген сұрақтар бойынша шағын мақала жазыңыздар.

7-8-сабақ

Дүниежүзілік сауда ұйымы және Қазақстан

1-тапсырма. Ойтүрткі. Суреттерден қандай болжам жасауға болады?

2-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (28-аудио). Ондағы тірек сөздерді жазып алып, мағынасын анықтаңыздар.

2015 жылдың Қазақстан үшін басты жаңалықтарының бірі Дүниежүзілік сауда ұйымына (ДСҰ) мүшелікке қабылдануы болды. Яғни, 2016 жылдан бастап Қазақстан жаңа құқықтық-сауда режиміне көшті. 19 жылға жалғасқан келіссөзден соң, Қазақстан әлемдік сауданың көрігін қыздыратын алпауыт ұйымның толыққанды 162-мүшесі ретінде ресми қабылданды. 1996 жылы айқындалған сыртқы саясаттағы басымдыққа 20 жылдан соң, яғни 2016 жылдың 1 қаңтарында қол жеткізілді. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев келіссөздердің сәтті аяқталғанын тарихи маңызды оқиға ретінде бағалап: «Еліміз аса маңызды тағы бір тарихи оқиға қарсаңында тұр. Біз Дүниежүзілік сауда ұйымына кіру жөніндегі келіссөздерді табысты аяқтадық. ДСҰ-ға мүше болу – күллі Қазақстанның жемісі. Бұл – еліміздің жаһандық экономиканың бөлінбес бөлшегі ретінде мойындалуының айғағы» деген болатын.

К. Мәметқазыұлы

3-тапсырма. Сан есімдерді қатыстырып, мәтіндегі ойды жинақтап айтыңыз.

4-тапсырма. Мәтінде кездесетін мына тіркестерді қандай сөздермен ауыстыруға болады? Сәйкестендіріңіздер.

көрігін қыздыру	танылуының көрінісі
алпауыт ұйым	келісімді сәтті шешу
тарихи оқиға қарсаңында	жоғары деңгейде өткізу
келіссөздерді табысты аяқтау	ірі бірлестік
мойындалуының айғағы	маңызды оқиға алдында

Үстеудің тұлғалық түрлері

Үстеулер морфологиялық құрамы жағынан екі топқа бөлінеді: *негізгі үстеулер және туынды үстеулер*.

Құрамындағы негіз бен қосымшалардың жігі бөлінбейтін, яғни бөлшектеуге келмейтін үстеулерді негізгі үстеулер дейміз. Мысалы: *әрең, тым, тіпті, әдейі, жоғары, ілгері, төмен, әрі, ерте, кеш, нақ, дәл, нағыз, ұдайы, дереу, төтенше, ерекше* т.б.

Туынды үстеу жұрнақ, жалғау жалғану арқылы жасалады.

1. Туынды үстеу жасайтын негізгі жұрнақтар мыналар:

а) *-ша, -ше*: *жаңа-ша, ескі-ше, мұн-ша-лық, осын-ша, орыс-ша* т.б.;

ә) *-лай, -лей, -дай, -дей, -тай, -тей*: *со-лай, тіке-лей, жаз-дай, бұлақ-тай, қаржы-лай, ақша-лай* т.б.;

б) *-сыз, -сіз*: *есеп-сіз, үздік-сіз, дау-сыз, найда-сыз, өтемақы-сыз, делдал-сыз, көмек-сіз, кіріс-сіз, ақша-сыз* т.б.

2. Септік жалғаулары арқылы жасалған үстеулер:

Септіктер	Үстеулер
Барыс септік	алға, артқа, босқа, бекерге, күніге, кешке, жөніне т.б.
Жатыс септік	лезде, күнде, баяғыда, артта т.б.
Шығыс септік	шетінен, шалқасынан, ежелден, етпетінен т.б.
Көмектес септік	ретімен, бетімен, күнімен, түнімен т.б.

3. Сөздердің бірігуінен жасалған үстеулер: *бүгін, биыл, таңертең, жаздығүні, ешқашан* т.б.

4. Сөздердің қосарлануынан жасалған үстеулер: *айта-айта, бостан-босқа, оп-оңай, анда-санда* т.б.

5. Тұрақты тіркес түрінде жасалған үстеулер: *құр босқа, жай әншейін, ала жаздай, ертеден қара кешке дейін, қас пен көздің арасында* т.б.

5-тапсырма. Берілген үстеулерді құрамына қарай топтастырыңыз. Өзіңіздің толтырған кестеңізді сыныптасыңыздың жазғанымен салыстырыңыз. Сыныптасыңыз қатесіз жазды ма?

Негізгі үстеулер	Туынды үстеулер	Күрделі үстеулер

Үстеулер : шапшаң, қазір, таңсәріде, тектен-текке, әзірше, ертең, қыранша, ерекше, қасақана, ақшалай, күні бойы, кеше, қазақша, кешке дейін, зорға, беделсіз, бірте-бірте, қаржылай, амалсыздан, қыстай, үнемі, соншалық, емін-еркін, түнеугүні, бірқатар, құр босқа, қолма-қол, әуел баста, екіталай.

6-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Тілдік құралдар арқылы жанрлық ерекшелігін анықтаңыздар.

Дүниежүзілік сауда ұйымы, ең алдымен, тауарлар және қызметтердің саудасын реттейтін ережелер жиынтығы.

БҰҰ-ға мүше 193 мемлекеттің 161-і экономикалық және сауда саясатын жүзеге асыруда осы ережелерді басшылыққа алады. Олардың арасында дамыған елдер де, дамушы мемлекеттер де бар.

Бұл ұйымға кіру Қазақстан экономикасына тікелей шетелдік инвестиция тартуға, бүкіл әлеммен сауда-экономикалық байланысын нығайтуға және ел ішінде бәсекеге қабілетті бизнесті дамытуға мүмкіндік береді. Сарапшылардың айтуынша, Қазақстанның Дүниежүзілік сауда ұйымына кіруі қарапайым тұтынушылар үшін де тиімді. Нарықта сапалы тауарлар пайда болады, олардың түрлері кеңейеді. Отандық өндірістің екінші тынысын аша түседі. Өйткені елімізде шығарылатын өнімдерге көбіне отандық шикізат қолданылады. Сондықтан бұл бізге басымдық береді.

Ақтөбе облыстық қоғамдық-саяси газетінен

7-тапсырма. Мәтінге сүйеніп, «Дүниежүзілік сауда ұйымына кірудің пайдасы бар ма? Қазақстан үшін қандай мүмкіншіліктер береді?» деген сұрақтар бойынша бір-біріңізбен диалог құрыңыздар.

8-тапсырма. Үш топқа бөлініп (1-топ – экономика ғалымдары; 2-топ – саясаткерлер; 3-топ – журналистер), бір-біріңізден сұхбат алыңыздар. Сұхбат сұрақтарын өздеріңіз дайындаңыздар.

Шарты. Журналистер екі топтың ғалымдарынан сұхбат алады. Сұрақ қай топқа тиесілі деп саналса, сол топ жауап береді. Журналистер «Екіжақты келісімді сауданың елімізге қандай пайдасы бар? Ел экономикасының дамуына әсері бар ма?» деген сұрақтар қойып, сұхбатты дамытып отыруы тиіс. Қалған топтар сауалға «Болжау» стратегиясы арқылы жауап береді.

9-тапсырма. Ойтаразы. 3–2–1 критерийі бойынша анықтаңыздар.

- 3 маңызды ақпарат;
- қиындық келтірген 2 мәселе;
- тапсырмадағы ұнаған 1 мәселе.

9-10-сабақ Экспортқа шығарылатын өнімдер

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Еліміздің экспортқа шығаратын өнімдері туралы не білесіздер?
- Қалай ойлайсыздар. Қазақстанда жасалған отандық өнімдердің ел экономикасын дамытуға әсері бар ма?

2-тапсырма. Мәтінді түсініп оқыңыздар. Мәтіндегі деректі ақпаратты анықтаңыздар.

Ауылшаруашылық өндірісі калпына келтіріліп, олардың өнімдеріне деген сұраныстар өнімді қайта өңдеу саласына оң ықпал етті. Еліміздің қайта өңдеу өнеркәсібі саласында 2002 жылдан бері қарай дамып келе жатқан саланың бірі – тамақ өнімдерін өндіру. Қазір ауылшаруашылық саласы елдің негізгі тамақ өнімдері түрлері бойынша өз-өзімізді қамтамасыз етеді. Өткен жылдың қорытындысы бойынша Қазақстан өнімдерін экспортқа шығару жөнінен дүниежүзі бойынша бірінші орынға шықты.

Тірек сөздер

- ауылшаруашылық өндірісі
- мақта кластері
- элиталық тұқым
- өнімділікті арттыру

«ҚазАгро» Ұлттық басқару холдингі» АҚ Оңтүстік Қазақстан облысында мақта кластерін дамыту бағытындағы жұмыстарын толыққанды атқарып жатыр. Мақтаарал ауданында жылына 60 мың тонна мақта өңдей алатын зауыт құрылысы аяқталып, 27,9 мың тонна шикізат сатып алынды. Быыл жылына 5000, келешекте 10 000 тонна элиталық тұқым материалдарын дайындауға басталады. Осы арқылы өнімділікті арттырып, кіріс үшін көршілес мемлекеттерге де сату жоспарланған.

Жалпы мақта кластері бағытындағы өңдеу кәсіпорындары, мата шығаруға дейінгі өндірістік желі кезең-кезеңімен жүзеге асырылады.

*Г. Жұмабайқызы. «Ел тірегі – экономика» кітабынан.
А. Күрішбаевпен сұхбаттан*

3-тапсырма. Мәтінді бөліктерге бөліп, әр бөліктегі негізгі ақпаратты бір-екі сөйлеммен тезис түрінде жазыңыздар.

4-тапсырма. Мәтіннен күрделі сөздерді тауып, «Екі түрлі түсініктеме күнделігі» арқылы түсіндіріңіздер.

Күрделі сөздер	Жасалу жолы

5-тапсырма. Екі топқа бөлініп, «Қазақстанда өндірілген өнімдерді экспортқа көптеп шығару үшін не істеу керек?» деген сұрақ бойынша пікірталас ұйымдастырыңыздар. Үстеулерді дұрыс қолданыңыздар.

6-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (29-аудио). Автордың көзқарасына өз ойыңызды білдіріңіз. Автордың ойымен келісесіз бе?

Қазір экспортқа шығарылатын тауарлардың ішінде Қазақстанды айшықтайтын, брендке айналған өнім жоқ. Бірақ ондай ерекше өнім деңгейіне көтерілетін, брендке айналатындай мүмкіндікке не ұжымдық және сертификатталған белгісі бар жобалар баршылық. Еттен дайындалатын өнімдердің қатарында өзіміздің қазы-қарта, жал-жаямыз әлі күнге сыртқы нарықта қазақстандық өнім ретінде сұранысқа ие бола алмай отыр. Бірақ халықаралық талаптарға сәйкестендіру арқылы келешекте ұлттық тағамдарды әлемге танытуға болады. Ол үшін сол өнімді шығаратын компаниялар сыртқы нарықта өзіндік орнын иемденіп, олардың өніміне деген сенімді, сұранысты туғызуы керек. Экологиялық таза тауар ретінде біздің ұлттық тағамдарымыздың талай адамның тілін үйіретініне күмән жоқ. Қазір Қазақстан ұны мен макарон өнімдерінің бренді насихатталып жатыр.

*Г. Жұмабайқызы. «Ел тірегі – экономика» кітабынан.
А. Күрішбаевпен сұхбаттан*

7-тапсырма. Мәтін бойынша берілген тапсырмаларды орындаңыздар.

1. Мәтінге қысқа да нұсқа тақырып қойыңыз.
2. Автордың пікірін білдіретін ақпаратты табыңыз.
3. Мәтін мазмұнын нақтылайтын қорытынды сөйлемді табыңыз.
4. Мәтіндегі себеп-салдарлық байланысты анықтаңыз.
5. Тақырыпқа қатысты қосымша ақпаратты анықтаңыз.

8-тапсырма. Үстеулерді қатыстырып, шетелдік достарыңызға «Қазақстанда жасалған» деген таңбамен шығарылған кез келген өнімге жарнама жасаңыздар.

Қажетті үстеулер : бүгінде, ұдайы, нағыз, жаңаша, ерекше.

9-тапсырма. Ойтаразы. «Сен – маған, мен – саған» карточкасын қалаған сыныптасыңызға беріңіз. Жаңа сабақты қаншалықты түсінгенін бағамдап, бір-біріңізді бағалаңыз.

11-12-сабақ Сапалы өнім

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Елімізде қандай шаруашылық саласы дамыған?
- Азық-түлік, киімнен басқа қандай сауда айналымдарын білесіздер?

2-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Қандай мәселе көтерілген? Бір-біріңізге сұрақтар қойып, анықтаңыздар.

Үн өндірісі мен макарон өндірісі тығыз байланысты болғанмен, жұмсақ бидай дәнінен нан өндірісінде пайдаланатын жоғары сапалы

ұн өндіру бір бағыт та, макарон өндірісін шикізатпен қамтамасыз ету – басқа бір бағыт. Бидайдың дәнін сатпай, ұнын сату әлдеқайда пайдалы екені белгілі. Бұл сала қарқынды дамып келе жатыр деуге әбден болады. Макарон өндірісінде қатты бидай түрінің сұрыптары пайдаланылады. Макарон өндірісіне түпкілікті бет бұрамыз деу дұрыс болмас, өйткені ол астық өндіру және өнімін өндеудің бір бағыты ғана.

Бізге неше түрлі технологиялар әкелініп, макарондар шығарылып жатыр. Жұмсақ бидай дәніне неше түрлі коспаларды қосып, еріп, езіліп кетпейтіндей етіп жасайды, бірақ ол нағыз табиғи дүние емес. Қатты бидайдан өндірілген өнімнің сапасы бөлек. Сондықтан біз, ең алдымен, қатты бидай астығын өндіру алжабын кеңейтуіміз керек. Солтүстік, Орталық Қазақстанда қатты бидай өсіруге қолайлы, дүниежүзінде еш пара-пар келмейтін аймақтар бар. Өндірісті сапалы шикізатпен қамтамасыз еткенде ғана өндіріс дамиды.

*Г. Жұмабайқызы. «Ел тірегі – экономика» кітабынан.
Профессор А. Анушевпен сұхбатынан*

 3-тапсырма. Екі топқа бөлініп, берілген мәселелерге қатысты өз ойларыңызды білдіріңіздер. Менталды карта сызып, қорғаңыздар.

1-топ. Елімізде ұн өндірісін дамытудың маңыздылығы және экспорт.

2-топ. Ұн өндірісін дамыту үшін не істеу керек? (Өзіндік ұсыныс-болжамдарыңыз.)

Үстеудің мағыналық түрлері

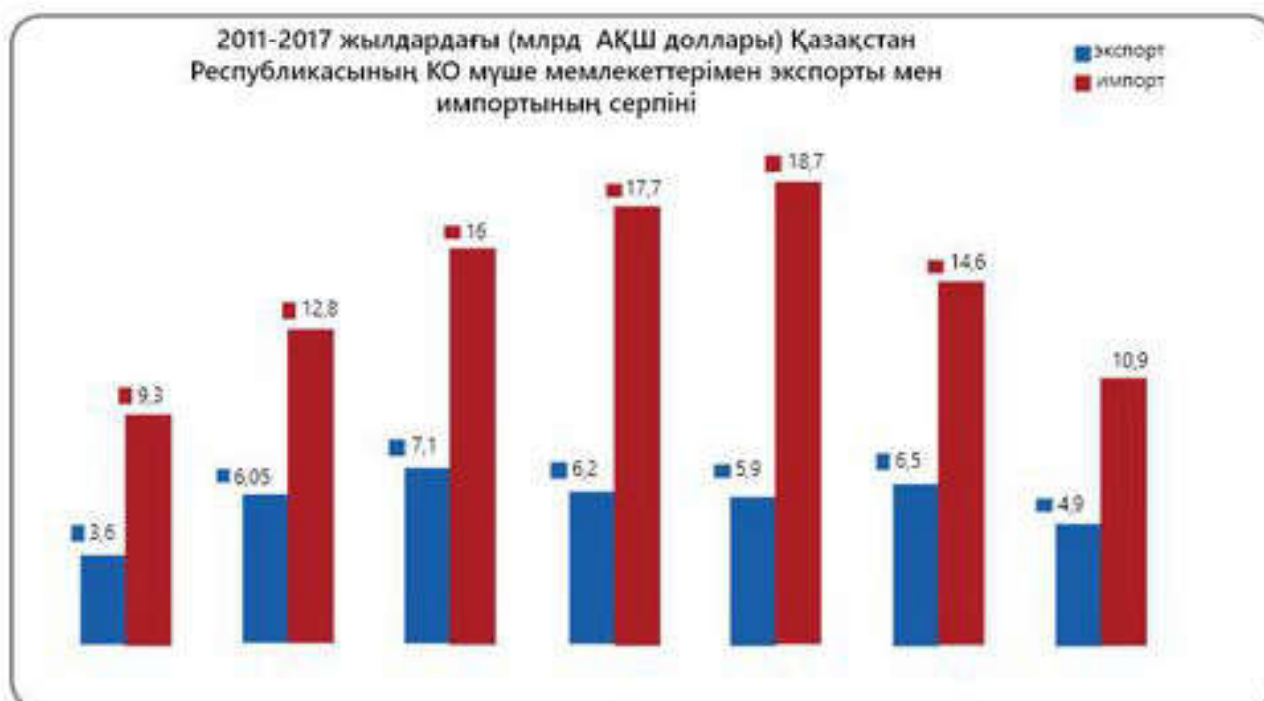
Үстеулер мағынасына қарай *мезгіл үстеуі, мекен үстеуі, бейне (сын-қимыл) үстеуі, мөлшер үстеуі, күшейткіш үстеуі* болып бес түрге бөлінеді.

Мезгіл үстеуі	Бейне (сын-қимыл) үстеуі	Мекен үстеуі	Мөлшер үстеуі	Күшейткіш үстеуі
1	2	3	4	5
Қимылдың жалпы мерзімін, уақытын білдіреді. Мысалы: <i>бүгін, ертең, кеше, жазды-гүні, биыл, таңертең</i> т.б.	Қимыл, іс-әрекеттің алуан түрлі сапасын білдіреді, істің жолын, тәсілін көрсетеді. Мысалы: <i>тез, шатшаң, баяу, қазақша, лезде, әзер</i> т.б.	Қимыл, іс-әрекеттің орнын (мекенін), бағытын білдіреді. Мысалы: <i>алдынан, жанынан, осында, астында, артта, төменде</i> т.б.	Түрлі қатынастарды жалпылап я шамалап немесе қимылдың және сынның кемдік я теңдік дәрежесін көрсетеді. Мысалы: <i>неғұрлым, соншалықты, соғұрлым, аздап, молынан, едәуір</i> т.б.	Заттың сынның, қимылдың өзін немесе түрлі мөлшерді, көлемді аса күшейтіп немесе аса солғындатып көрсетеді. Мысалы: <i>тым, аса, өте, ең, сәл</i> т.б.

1	2	3	4	5
<i>Бүгін сабаққа қатыспаған тек Әли ғана.</i>	<i>Ол мысықна өрмелеп ағашқа шықты .</i>	<i>Артынан Назым келді. Олар алға лап қойды.</i>	<i>Неғұрлым ерте тұрсаң, соғұрлым жұмысың өнеді.</i>	<i>Раушан шайды тым асықпай ішетін .</i>

4-тапсырма. Үстеудің мағыналық түрлерін қолдана отырып, күнделікті өмірдегі сауда туралы әңгімелеңіз.

5-тапсырма. Қазақстанның 2011-2017 жылдардағы басқа елдермен импорт, экспорт құрамының үлестік көрсеткіштерін салыстырыңыз.

6-тапсырма. «Әңгімелесетін әріптер» ойыны. Қалаған сыныптасыңызбен бірге әріптерді бөлісіп алып, әр әріптен басталатын сөзден сөйлем құраңыздар. Сөйлемде үстеу сөздерді орынды қолданыңыздар. Кезектесе отырып сөйлемдерді оқыңыздар. Сұрақ қоя отырып, жалпы қорытынды жасаңыздар. Бір-біріңізді бағалаңыздар.

Ә	Ж	С	Ұ	А
К	Қ	Т	Д	О

7-тапсырма. Екі топқа бөлініп, «Ел экономикасы» тақырыбына ойларыңызды жинақтап, менталды карта сызыңыздар. Оны алдымен топ, содан соң сынып алдында қорғаңыздар.

8-тапсырма. Ойтаразы. Берілген сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Сабақта нені білдіңіздер? Қандай жаңа нәрсе үйрендіңіздер?
- Не себепті қиын, не себепті оңай болды?
- Болжамдарыңыз сәйкес келді ме?
- Сабақ қандай ой салды?

13-14-сабақ Ұлттық тауар биржасы

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Биржа дегеніміз не?
- Мұнай саудасының маңыздылығын қалай түсіндіресіздер?

2-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Сіздер үшін қандай ақпарат тың болды?

Тірек сөздер

- тауар биржасы
- сауда-саттық
- мұнай саудасы

Өткен жылы Елбасымыз Агенттікке Қазақстанда тауар биржасын дамыту жөнінде міндет жүктеген болатын. Соған байланысты біз елімізде алғашқы «Еуразия сауда жүйесі» Ұлттық тауар биржасын құрдық. Бүгінде осы тауар биржасында тұрақты түрде сауда жүргізілуде. Біздің алғашқы жоспарымыз бойынша аталған тауар биржасында тек бидаймен сауда-саттық өтуі тиіс болатын. Үстіміздегі жылдың екінші жартыжылдығынан бастап мұнда мұнай саудаға шығарылмақ. Ал жыл соңына таман осы тауар биржасы арқылы алтын саудасын жүргізу жоспарымыз бар. Ал қазіргі жағдайды айтар болсақ, «Еуразия сауда жүйесі» тауар биржасы құрылғаннан бері 347,8 миллион теңгеге астық саудасы өтті. Алдымызға қойған жоспар бойынша «Еуразия сауда жүйесі» арқылы жыл соңына дейін 200 миллион АҚШ долларына тең сауда жасау көзделуде.

*Г. Жұмабайқызы. «Ел тірегі – экономика» кітабынан.
Д. Нұрпейісовпен болған сұхбаттан*

3-тапсырма. Мәтін мазмұны негізінде болжам жасаңыздар.

1. Мәтінге тақырып қойыңыз.
2. Ақпараттың шынайылығына өз көзқарасыңызды білдіріңіз.

3. Ақпараттың маңызды екінші тұсына болжам жазыңыз.

4. Үстеудің мағыналық түрлерін қолданып, өз ойыңызды жүйелі жеткізіңіз.

4-тапсырма. Көп нүктенің орнына мағынасына қарай тиісті үстеулерді қойып, сөйлемдерді кеңейтіп құраңыздар.

... міндет жүктеген болатын; алтын саудасы ... кеңейді; тауар айналымы ... өсті; өнім сапасы ... жоғары болды; өндіріс ... дамыды; ... экспортқа шығарыла бастады; бидай ... көп өндірілді; ... мұнай саудаға шығарылмақ.

Қажетті үстеулер : бныл, тез, баяу, осында, былтыр, едәуір, тым, өте.

Үстеудің сөйлемдегі қызметі мен емлесі

Үстеу сөйлемде көбінесе баяндауышқа қатысты болғандықтан, пысықтауыш қызметінде жұмсалады. Мысалы: *Әуелі тамақтанып алуды ұйғарды*.

Үстеулер сөйлемнің басқа мүшелерінің де қызметін атқарады. Мысалы: *Әрең, әдейі – қимыл-сын үстеулері* (бастауыш). *Елдің бәрі – осында* (баяндауыш). *Үйге қайтатын күнім – ертең* (баяндауыш).

Үстеулердің жазылу емлесі үш салаға бөлінеді:

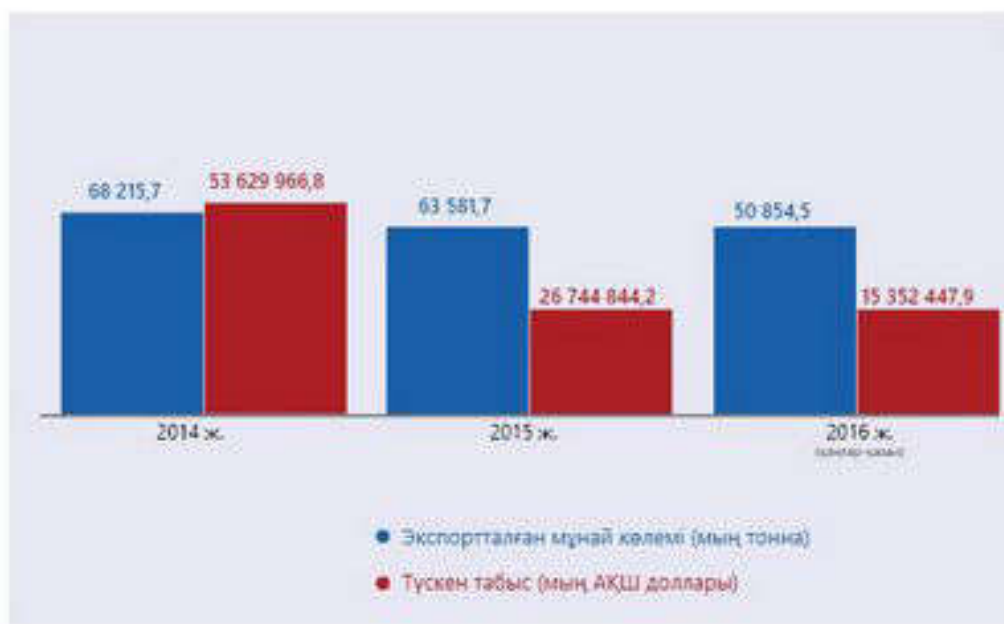

5-тапсырма. Кестеде көрсетілген үстеу түрлерін қатыстырып, сөйлем құрап жазыңыздар. Үстеулердің сөйлемдегі қызметін анықтаңыздар.

Үстеу түрлері	Сөйлемдер
Жұрнақ жалғану және сөздердің бірігуі арқылы жасалған үстеулер	
Қосарлану арқылы жасалған үстеулер	
Тіркес арқылы жасалған үстеулер	

6-тапсырма. Графикалық ақпарат пен оқылым мәтініндегі ақпаратты байланыстыра отырып, ой қорытыңыздар.

7-тапсырма. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауынан алынған үзіндіні тыңдаңыздар (30-аудио). Мәтіннен тірек сөздерді теріп жазып, мағынасын анықтаңыздар.

...Бірінші басымдық – экономиканың жеделдетілген технологиялық жаңғыртылуы. Біз цифрлық технологияны қолдану арқылы құрылатын жаңа индустрияларды өркендетуге тиіспіз. Бұл – маңызды кешенді міндет. Елде 3D-принтинг, онлайн-сауда, мобильді банкинг, цифрлық қызмет көрсету секілді денсаулық сақтау, білім беру ісінде қолданылатын және басқа да әлеуеті бар салаларды дамыту керек. Бұл индустриялар қазірдің өзінде дамыған елдердің экономикаларының құрылымын өзгертіп, дәстүрлі салаларға жаңа сапа дарытты.

Коммуникацияның дамуы мен оптикалық-талшықты инфра құрылымға жаппай қолжетімділікті де қамтамасыз ету керек. Цифрлық индустрияны дамыту басқа барлық салаларға серпін береді. Сондықтан Үкімет ІТ саласын дамыту мәселесін ерекше бақылауда ұстауға тиіс...

Екінші кешенді міндет – жаңа индустриялар құрумен қатар, дәстүрлі базалық салаларды дамытуға серпін беруіміз керек. Бұл – өнеркәсіп,

агроөнеркәсіптік кешен, көлік пен логистика, құрылыс секторы және басқа салалар.

Еңбек өнімділігін айтарлықтай арттыру керек. Бұл жердегі негізгі фактор Төртінші өнеркәсіптік революция элементтерін жаппай енгізу болуға тиіс. Бұл – автоматтандыру, роботтандыру, жасанды интеллект, «ауқымды мәліметтер» алмасу т.б. міндеттер.

«Егемен Қазақстан» газетінен

8-тапсырма. Берілген сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасының жүзеге асырылуына қаншалықты сенімді ой қосар едіңіз?
2. Болашақта қандай саланың маманы болу маңызды?

9-тапсырма. Берілген үстеулердің сыңарын тауып, орфографиялық нормаға сай жазыңыздар.

Ертелі ... , қолма ... , күні ... , таң... , әлде... , ала ..., ілгері ... , күндіз ... , жазды ...

10-тапсырма. «Ел экономикасы саудамен өркендейді» тақырыбындағы мақаланың тезисін жоспарлаңыздар.

Жоспар құрудың үлгі сызбасы

I. Кіріспе бөлім.

II. Негізгі бөлім.

1. Тезис:

а) сөйлем;

ә) сөйлем.

III. Қорытынды бөлім.

БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК БЕЙНЕ

Қоғамның өркендеттік деңгейі оның әйелдерге деген қарым-қатынасымен анықталады.

Н.Ә. Назарбаев

1-2-сабақ Қоғамдағы әйел-аналардың рөлі

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- *Гендер* ұғымын жні естисіздер ме? Ол нені білдіреді?
- Қазіргі қоғамдағы әйелдердің рөлі қандай?

2-тапсырма. Мәтінді түсініп оқыңыздар. Тірек сөздер арқылы мәтіндегі негізгі ойды анықтаңыздар.

Әлемдегі кез келген халықтың өз алдына ұлт болып ұйысуына, егемен ел, дербес мемлекет болып қалыптасуына әйел-аналардың сіңірген еңбегі зор. Тарихта есімдері алтын әріптермен өрнектелген Тұмар ханым, Ұмай ана, Гүлбаршын мен Құртқа, Ақжүніс пен Назым, Айша бибі, Абайдың әжесі Зере мен анасы Ұлжан, ел билеген Айғаным мен Ұлпан секілді аналарымыз ұлт тәрбиелеп, мемлекетімізді баянды етуге мол үлес қосты.

Бүгінде қазақ әйелдері ұрпақ тәрбиесімен қатар, қоғамның бүкіл тыныс-тіршілігіне (саясат, экономика, бизнес, білім беру, денсаулық сақтау және т.б.) белсене араласып отыр. Мәліметтерге жүтінсек, еліміз бойынша мемлекеттік қызметтегі әйелдердің үлесі 58 пайыз болса, солардың ішінде жоғары лауазымдағы әйелдер 10 пайызды құрайды екен.

Гендерлік және отбасылық-демографиялық саясатты жүргізуге қатысты жұмысты Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Әйелдер істері және отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі ұлттық комиссия үйлестіреді. Оның негізгі міндеті – отбасына, әйелдер мен ерлердің теңдігіне қатысты кешенді мемлекеттік саясатты іске асыру.

Қазақстанда Үкімет қаулысымен республикадағы әйелдердің жағдайын жақсарту бойынша іс-шаралардың ұлттық жоспары әзірленіп, бекітілді.

И. Байқоныс

Тірек сөздер

- әйел-аналар
- тыныс-тіршілік
- баянды ету
- отбасылық саясат
- ұлттық жоспар

3-тапсырма. Сөздіктің көмегімен мәтінде кездескен тірек сөздер мен термин сөздердің мағынасын ашып, «Қос жазба күнделігіне» толтырыңыздар.

Тірек сөздер мен термин сөздер	Түсіндірмесі

4-тапсырма. «Топтау» әдісі арқылы бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ) туралы ойларыңызды топтаңыздар.

БАҚ жүйесі :

- радио – ақпарат таратады, құлақтандырады, ... ,
- телевизия – оқиғаны көрсетеді, ... ,
- газет-журнал – деректі оқиғаны талдап, түсіндіреді, ... ,

5-тапсырма. Танымал диктор Сауық Жақановамен жүргізілген сұхбатты тыңдаңыздар (31-аудио). Төмендегі «Төрт сөйлем» тәсілі арқылы мәтінге өз ойыңызды білдіріңіз.

Сауық Жақанова

«1921 жылы Қазақ КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің 29 қыркүйектегі қаулысымен Орынбордағы радиостансыдан күніне 1600 сөзден тұратын хабарлар дайындауға шешім қабылданды.

Міне, сол алғашқы кездегі төрт сағаттық эфирден бастау алған, бүгінде 85 жылдық тарихы бар «Қазақ» радиосы қазақ жұртымен, қазақ қоғамымен бірге жасап келеді. Мұнда кешегі өткен ұлы

тұлғалардың он мындай дауыс-үні сақталған. Тіпті Алтын қорда Дина Нұрпейісова бастаған қазақ өнері қарлығаштарының шерткен күйлері мен тарихқа айналып кеткен ағалар мен апалардың дауыстары сақталған. Бұл деген – үлкен рухани байлық», – дейді бүгінгі біздің қонағымыз, Қазақстанның еңбек сіңірген мәдениет қызметкері, танымал диктор Сауық Жақанова. «Радио – халыққа жылдам тарайтын, жедел жететін ақпарат көзі. Әсіресе қазақ жұртына теледидардың күні кеше ғана келгенін ескерсек, «Қазақ» радиосы қаншама ұрпақты тәрбиелегенін байқаймыз...»

Сұхбаттасқан М. Асаұтай

1. *Пікір.* Тыңдаған мәтін бойынша пікіріңізді бір сөйлеммен жазыңыз.
2. *Дәлел.* Пікіріңізді бір сөйлеммен дәлелденіз.
3. *Мысал.* Пікіріңізді өмірмен байланыстырып, мысал келтіріңіз.
4. *Қорытынды.* Тақырып бойынша қорытынды шығарыңыз.

Шылау

Шылаулар сөздерді, сөйлемдерді байланыстырады, өзі қатысты сөздерге, сөйлемдерге жана үстеме мағына береді. Мысалы: *Радио мен теледидардан берілетін ақпараттардың саны да көп, сапасы да әртүрлі және тақырыптары сан алуан* деген сөйлемде 15 сөз бар. Осы сөйлемдегі жеке сөздердің мағынасы мен тұлғалық жағы біркелкі емес. *Мен, да, және* сөздерінен басқаларында дербес мағына бар. Олар белгілі бір сұраққа жауап беріп, сөйлем мүшесі қызметін атқарып тұр. Ал *мен, да, және* сөздері: 1) дербес мағыналары жоқ сөздер; 2) ешқандай сұраққа жауап бермейді; 3) өз алдына жеке тұрып сөйлем мүшесі қызметін атқарып тұрған жоқ. Сөйлем ішінде сөз бен сөздерді байланыстыру қызметінде тұр.

Өз алдына жеке тұрып толық мағынасы болмайтын, сөйлемде сөйлем мүшесі қызметін атқара алмайтын, бірақ басқа сөздерге көмекшілік қызмет атқаратын сөздер **шылау** деп аталады.

Тіліміздегі барлық шылаудың атқаратын қызметі бірдей емес. Олардың бірі сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстыру қызметін атқарса, енді біреулері сөздерді грамматикалық қатынасқа келтіріп отырады, үшінші біреулері сөздер мен сөз тіркестерін немесе сөйлемдерді анықтап я толықтап, қосымша мағына үстеп жатады.

6-тапсырма. Мәтінді оқып, шылауларды табыңыздар. «Екі түрлі түсініктеме күнделігі» арқылы шылаулардың сөйлемдегі қызметін анықтаңыздар.

Радио

Он тоғызыншы ғасырдың аяғында әртүрлі елдің бірнеше ғалымы мен инженері радиотолқындардың көмегімен сымсыз қашықтыққа дыбысты жібере алды. Алайда бірінші ұдайы радиостансы Голландияда тек 1920 жылы ғана жұмыс істей бастады. Бірнеше жыл ішінде радиоқабылдағыштар әр үйде болды. Радиодан жаңалықтар, музыка мен көңіл көтеретін хабарлар берілді.

1950 жылдары батарейкамен жұмыс істейтін шағын радиоқабылдағыштар пайда болды. Олар жеңіл әрі шағын, саяхатқа немесе серуенге шыққанда, алып жүруге ыңғайлы еді.

Қазіргі радиостудиялар жоғары сапалы микрофондармен, құлаққалқандармен жабдықталған.

Д. Райан. «Ақпарат және байланыс» кітабынан

7-тапсырма. Суреттерге қарап, мәтіндерден алған ақпараттарды салыстырыңыз.

8-тапсырма. Сұрақтарға жазбаша жауап беріңіздер (1-2 сөйлеммен).

1. Радио саласында қызмет еткен әйгілі тұлғалардан кімдерді білесіз?
2. Олардың қызметі туралы не айта аласыз?
3. Қандай радиотолқындарды тыңдайсыз?
4. Қандай бағдарламалар ұнайды?
5. Сүйіп тыңдайтын дикторыңыз бар ма? Бар болса, ол несімен ұнайды?

9-тапсырма. Еліміздегі радиотолқындар туралы ізденіп, ақпаратты толықтырыңыздар. Олардың көп тыңдалу рейтингісіне болжам жасап, диаграммаға түсіріңіздер.

3-4-сабақ

Қазақтың алғашқы экран патшайымдары

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Қазақ телевизиясы тарихынан не білесіздер?
- Қазақ телевизиясының ең алғашқы хабарын жүргізуші дикторлардың әйелдер екенін естідіңіздер ме?

2-тапсырма. Мәтінді оқып, деректерді есте сақтаңыздар.

Зүлхия Жұматова мен
Нелли Омарова

1958 жылы Қазақстанда тұңғыш рет телевизия пайда болды. Сол кездегі республика астанасы Алматының тұрғындары 8 наурыз күні тұңғыш рет өз экрандарында Қазақ теледидарының алғашқы дикторлары Зүлхия Жұматова мен Нелли Омарованың дидарын көрді. Олар көпшілікті Алматыда теледидар хабарларының басталуымен және әйелдер қауымын мерекелерімен құттықтап, жылы лебіз білдірді. «Үкімет мүшесі» атты көркем фильм көрсетілді.

1958 жылдың желтоқсанында Алматы студиясы Бүкілодақтық экранға бес сағаттық бағдарламамен шықты. Бұл тұста казак әдебиеті

Тірек сөздер

- телевизия
- эфир
- хабарлама
- HD формат
- медиакеністік

мен өнерінің онкүндігі жүріп жатқан болатын. Сол жылдардағы қиындықтарға қарамастан, 1959 жылдың сәуіріне дейін Қазақ теледидары 333 бағдарлама, 497 кинофильм мен киножурнал дайындап үлгерді.

Өткен ғасырдың 70–80-жылдары КазТВ түрлі түсті бейнеге көшті. 2002 жылдан «Қазақстан» Ұлттық телеарнасы деп аталды.

Бүгінде Ұлттық арна 2011 жылдың 1 қыркүйегінен бастап жүз пайыз қазақ тілінде жүргізілсе, 2012 жылдың 24 желтоқсанында «Қазмедиа» орталығынан хабар тарата бастады. HD форматқа толықтай көшкен телеарна медиакеністіктегі әлеуетін жыл сайын ұлғайтуда.

«Қазақ үні» газетінен

3-тапсырма. Мәтінмен танысып, төмендегі сұрақтарға жауап беріңіздер.

Телевизиялық стансылар радиотолқындарды дыбысты ғана емес, сонымен бірге бейнені беру үшін де қолданады. Теледидардың көмегімен біз дүниенің кез келген бұрышында не болып жатқанын көре аламыз. Кейбір стансылар өздерінің бағдарламаларын арнаулы сым-кабель бойынша жібереді. Бұл – кабельді теледидар. Алғашқы телевизиялық хабарлар 1930 жылдары пайда болды. Түрлі түсті теледидарды жпырма жыл өткен соң ойлап тапты.

Д. Райан. «Ақпарат және байланыс» кітабынан

Сұрақтар

1. Радио мен теледидардың байланысы бар ма? Бар болса, қандай?
2. Қай ақпарат құралының қызметі басым деп ойлайсыздар?
3. Өздеріңіз қай ақпарат құралын жиі пайдаланасыздар?

4-тапсырма. Мәтіндегі негізгі және қосымша ақпаратты ажыратып, «Екі түрлі түсінік-теме күнделігі» арқылы маңыздылығына түсінік жазыңыздар.

5-тапсырма. Мәтін үзіндісін екі оқушының (бірі – журналист, бірі – кейіпкер) оқуынан тыңдаңыздар. Кейіпкерлердің сөздерін көңіл күйіне қарай жеткізе алды ма? Сұраулы, лепті сөйлемдерді интонациясына қарай дұрыс оқыды ма? Бағалаңыздар.

– Телевизияға диктор боп қалай келдіңіз? Бұрын сіз осы саланың маманы ма едіңіз, жоқ әлде ...

– Шынымды айтайын, бұл менің мүлде көрмеген, білмеген жұмысым еді, – деді Ләзиза Аймашева. Студия, камера, микрофон деген сөздерді сол уақытқа дейін тіпті естімеппін де. Өйткені мамандығым, атқарып жүрген жұмысым басқа салаға қатысты еді. Алматы Медицина институтын бітіргенмен, сол кезде орталық аптекада фармацевт-провизор болатынмын. 1958 жылғы қаңтар айының соңғы күндерінде осы жерге екі кісі келді. Менімен қазақша сөйлескен олар: «Қыздарымыз мына сіз секілді өз тілін жақсы

Түсіндірме сөздік

ат-тонын ала қашу – бас тарту
дені – көпшілігі

білсе ғой, шіркін?!», – деп мақтап, келесі күні мұнда қайтадан бас сұқты. Тағы да әңгімелесті. Бір аптадан соң бұл екі кісі Алматыда Қазақстандағы тұңғыш телестудия ашылғалы жатқанын, соған дикторлыққа адам іздеп жүргендерін айтып, менен байқауға қатысуымды сұрады.

...Мен олардың байқауға түсуге шақырған өтініштерінен ат-тонымды ала қаштым. Себебі экранға шығу, телекамера алдында отырып мәтін оқу дегендеріңіз сол сәтте маған өте қиын шаруа болып көрінді. Бірақ... көп кешікпей мені өзіміздің аптека басқармасының бастығы Сәлкен Сұбханбердин ағамыз шақырды. Ол жоғары жақтан телефон соғылғанын, мемлекеттік маңызы бар мұндай мәселеден шет қалмай, сарапшылар комиссиясына барып шығуымның қажет екенін ескертті.

– Ол байқауда сіздерге қандай талаптар қойылды? Үміткерлер көп болды ма? Байқаудан қалай өттіңіздер?

– Дикторларды таңдап алу сынына 100-ге жуық адам жиналды. Дені – қыз-келіншектер... Сарапшылардың үміткерлерге қойған талаптары: сүйкімді кескін-келбет, ұнамды қимыл-қозғалыс, әуезді дауыс, айтқан сөзді қағып алып, бірден жаттап алатын зеректік, байыпты көзқарас еді. Мен және Нәлли Омарова, Зұлкия Жұматова үшеуміз, міне, осы сынның бәрінен сүрінбей өттік.

Ж. Ауылбаев. «Диктор» деректі әңгімесінен

6-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. Сұхбат кейіп кері кім?
2. Ол телевизияға қалай қабылданды?
3. Қалай ойлайсыздар, диктор болу үшін қандай қасиеттер керек?
4. Бүгінгі жас дикторлардың ішінен өзіндік үні бар деп кімдерді айта аласыздар?

7-тапсырма. Сұхбаттағы ақпараттың шынайылығына өз көзқарасыңызды білдіріңіз.

8-тапсырма. Мәтін мазмұны негізінде диктор қандай қасиеттерге ие болу керектігін өз сөздеріңізбен жазып шығыңыздар. Жазбаңызда шылаулар болсын.

9-тапсырма. «Шығу парағын» толтырыңыздар.

- SMS арқылы (қағаз қиындысына) сабақ туралы пікіріңізді (Қаншалықты жемісті болды? Қандай маңызды ақпарат алдыңыз?) қысқаша жазып, сыныптасыңызға жіберіңіз.
- Келіп түскен хабарламаның мәтінінен шылау сөздердің астын сызып, қызметін түсіндіріңіз. Мәтіндегі сөйлемдердің дұрыс құрылған, құрылмағаны туралы пікіріңізді айтыңыз, баға беріңіз.

5-6-сабақ

Баспасөз қызметіндегі әйелдер

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Мерзімді басылымдардың қызметі туралы не айта аласыздар?
- Қандай газет-журналдарды оқисыздар?

2-тапсырма. Мәтінді түсініп оқыңыздар. Мәтін не туралы?

Әуелі газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі. Адамға көз, құлақ, тіл қандай керек болса, халыққа газет сондай керек. Газеті жоқ жұрт басқа газеті бар жұрттардың қасында құлағы жоқ керең, тілі жоқ мақау, көзі жоқ соқыр сықылды. Дүниеде не болып жатқанын көру жоқ, не сөйленіп жатқанын есту жоқ, өз пікірін айту жоқ.

Бүкіл дүниежүзіндегі халықтар телеграмма, телефон, пошталардың арқасында бір-бірімен хабарласып, газет арқылы жұртқа жайып, бір үйдегі адамдардай сөйлесіп отыр. Дүниеде болып жатқан істер, сөйленіп жатқан сөздер кімге пайдалы, кімге зарарлы екендігін күнібұрын біліп, пайдалы болса, шаттанып, зарарлысынан сақтанып тұрады.

Екінші, газет – жұртқа қызмет ететін нәрсе, олай болатын мәнісі жұрттың білімді, көргені көп көсемдері, оқығаны көп адамдары газет арқылы халықтың алдына түсіп, жол көрсетіп басшылық айтып тұрады.

Үшінші, газет – халыққа білім таратушы. Олай дейтініміз, газеттен жұрт естімегенін естіп, білмегенін біліп, бірте-бірте білімі молайып, зейіні өсіп, пікірі ашылып, парасаты жетікпекші.

Төртінші, газет – халықтың даушысы. «Жұртым» деп халықтың арын арлап, зарын зарлап, намысын жоқтайтын азаматтары газет арқылы халықтың сөзін сөйлеп, пайдасын қорғап, зарарына қарсы тұрып, қарғаға көзін шокытпасқа тырысады.

А. Байтұрсынұлы

3-тапсырма. Тірексызба арқылы газеттің атқаратын міндеті жөнінде сыныптасыңызға мәлімет беріңіз.

Септеулік шылаулар

Күн сайын оқып отырамын. Олар үйге қарай келе жатыр. Сабақтан кейін асханаға кеттік.

Осы сөйлемдердегі *сайын, қарай, кейін* шылаулары өзінің алдында тұрған сөздердің арнаулы септікте тұруын қажет етіп тұр.

Сонымен, өзінің алдындағы сөздің белгілі бір септікте тұруын қажет ететін шылауларды септеулік шылаулар немесе септеуліктер дейміз.

Табыс және жатыс септіктерінен басқа септіктердегі тұрған сөздер белгілі бір шылаулармен тіркеседі. Септік жалғауымен тіркесетін шылаулар бірде бастауыш пен баяндауышты байланыстырады, бірде өзінің алдындағы сөзді анықтайтын қызмет атқарады.

Атау	Барыс	Шығыс	Көмектес
сайын, үшін, жөнінде, туралы, жайында, турасында, секілді, сықылды, шамалы, түгіл	шейін, дейін, таман, қарай, тарта, жуық	соң, әрі, кейін, бәрі, бұрын, гөрі	қатар, бірге

Егер осы септіктермен тіркесіп келген шылауларды алып тастаса, мұндағы сөздер бір-бірімен байланыспайды не мағыналары көмескі болып қалады.

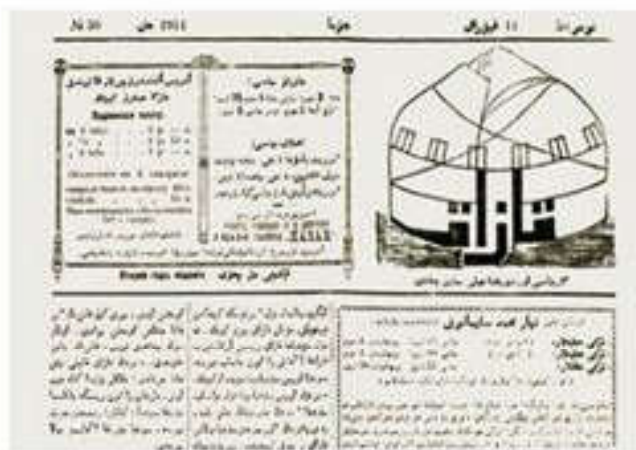
4-тапсырма. Өздеріңіз тұратын жердегі мерзімдік баспасөз басылымдары туралы (қай жылдан бері, аптасына неше рет шығады, қандай мәселелер көтеріледі) бес сөйлем құраңыз. Сөйлеміңізде септеулік шылауларды қолданып, оның қызметін түсіндіріңіз.

5-тапсырма. Мәтінді оқушының оқуынан тыңдаңыздар. Негізгі ақпараттарды тезис түрінде жазып алыңыздар.

1913 жылы 2 ақпанда Орынборда «Қазақ» газетінің алғашқы саны жарық көрді. Алғашқы жылдары апта сайын, ал 1915 жылдан аптасына екі рет шығып тұрған басылым бес жылдың ішінде қазақ тілінде кәсіби газет стилін қалыптастырды.

Газеттің жалпы 265 нөмірі жарық көрген. Газет рәміздік бейне ретінде киіз үйді ұсынды. Оның түндігі батыстан ашылып, есігіне «Қазақ» деп жазылды. Мұны түсіндірген ұлт зиялылары «Қазақ ішіне Еуропа ғылым-өнері таралсын, «Қазақ» газеті қазақ жұртына әрі мәдениет есігі, әрі сырт жұрт жағынан күзетшісі болсын» деп жазды. Ұлт-азаттық қозғалыстың басты басылымы болған «Қазақ» газеті Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынұлы бастаған тұлғалардың ұлт алдындағы орасан еңбектерін халыққа танытты. Олардың әлеуметтік-саяси жағынан сауаттануына, ұлт-

«Қазақ» газеті

тық намысының оянуына, тұтас дамушы ел болуына өлшеусіз еңбек сіңірді.

«Қазак» газетін шығаруды ұйымдастырушы, редакторы Ахмет Байтұрсынұлы, оның өкілетті өкілі Міржақып Дулатұлы болды.

«Қазак» газетінің авторлары: Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезов, Ахмет Байтұрсынұлы, Аққағаз Досжанова, Халел Досмұхамедұлы, Міржақып Дулатұлы, Ғайнижамал Дулатова, Ілияс Жансүгіров, Мағжан Жұмабаев, Мәшһүр-Жүсіп Көпеев, Нәзипа Құлжанова, Мұстафа Шоқай, Мұхаметжан Тынышбаев және тағы басқалар.

6-тапсырма. Берілген сұрақтар бойынша пікірталас ұйымдастырыңыздар.

1. Мәтінде кездескен тұлғалар туралы не білесіздер?
2. Олардың ішінде әйелдер есімінің аталуы сіздерге қалай әсер етті?
3. Қазір техниканың дамыған заманында газет-журналдардың адам өмірінде алатын орны қандай?
4. Қазіргі оқырман сұранысына сай газет-журналдар қандай болуы керек?

7-тапсырма. Мәтіннен күрделі сөздерді анықтап, олардың жасалу жолын түсіндіріңіздер.

8-тапсырма. «ПОПС» формуласын қолданып, берілген сөйлемге өз пікірлеріңізді болжаммен жазыңыздар.

Қазақ жерінде алғашқы баспасөз басылымдарын ұйымдастыру ісінде белсенді әйелдер санаулы болды.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша,

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген түйін жасадым.

9-тапсырма. Алдыңғы тапсырма бойынша жазған сыныптас досыңыздың пікірін оқып, орфографиялық, пунктуациялық қателерін тексеріңіз. Досыңыздың жұмысында шылау сөздер бар ма? Анықтап, жұмысқа баға беріңіз.

7-8-сабақ

Нәзипа Құлжанова – қазақтың қайраткер қызы

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Қазақ қыздарынан шыққан алғашқы қоғам қайраткерлері туралы не білесіздер?
- Қазақтың тұңғыш журналист қызы Нәзипа Құлжанова туралы естулеріңіз бар ма?

2-тапсырма. Мәтінді оқып, тезистік жоспар құрыңыздар. Нәзіпа Құлжанова өмірінің кезеңдерін қалай бөлуге болады?

Нәзіпа Құлжанова 1887 жылдың 27 шілдесінде Торғай қаласында дүниеге келген. Ол – ХХ ғасыр басындағы оқыған санаулы ғана қазақ қыздарының бірі. Ағартушы, этнограф, аудармашы, журналист, жазушы Нәзіпа Құлжанованың артында қалған мұрасы ұшан-теңіз.

Нәзіпа – қазақ қыздарынан шыққан тұңғыш журналист. Қостанайдағы қыздар гимназиясын тамамдаған соң, Семейдегі мұғалімдер семинариясында сабақ берді. Осы кезден бастап қазақ әйелдері арасынан дараланып, ұлттың жоғын жоқтады. «Қазақ», «Айқап», «Бірлік туы», «Жаңа мектеп» секілді басылымдарда қазақ тағдырына, әйел теңдігіне, оқу-ағартуға қатысты мақалалары жеткілікті жарияланған. Ол Абайды қазаққа танытқан зиялылардың бірі болды. Жүсіпбек Аймауытов «Айқап» журналына бұл туралы: «Біздің қазақта ұлтқа қызмет еткен әйелдің алды Нәзіпа ханым болып шежіреде жазылуы тиіс», – деп жазды. 1922 жылы «Еңбекші қазақ» газетінде, 1923–1925 жылдары «Қызыл Қазақстанда», 1925–1929 жылдары «Әйел теңдігі» журналдарында жауапты қызмет атқарды.

Н.Құлжанова – Ы.Алтынсарин, А.Байтұрсынұлы үлгісіндегі тәжірибелі педагог, ғалым. Қазақ мектептеріне арнап оқулық жазды, оқыту мен тәрбиелеу ісін ізгілендіру жолында аянбай қызмет етті.

Н.Құлжанова – әдебиетші, әдебиет жанашыры. «Әйел теңдігі» журналында ақын Шолпан Иманбаева туралы жазған мақаласы бар.

Қазақтың алғашқы баспасөзі, қазақ ғылымының бастауы туралы әңгіме болған кезде біз қазақтың қайраткер қызы Нәзіпа Құлжанованы ұмытпауымыз керек. Н.Құлжанованың атқарған қызметі, тағылымды да өнегелі ғұмыры бүгінгі әрбір баланың өмірлік мақсатына айналуы тиіс.

Е. Тоқтарбай

3-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша берілген тұжырымдарды дәлелдеңіз.

Жалғаулық шылау

Жалғаулықтар өзара тең бірыңғай сөздердің, бірыңғай сөз тіркестерінің және бірыңғай сөйлемдердің арасында келіп, олардың аралығындағы әрқилы қатынастарды білдіреді. Мысалы: *Жанат пен Жомарт әңгімелесіп тұр (Ғ. Мұстафин)*. *Не Көкше, не оның балапан таулары, не көлдері еш уақытта Асқарды тойғызған емес (С. Мұқанов)*. Осындағы *пен, не* шылауларының екі түрлі қызметі байқалады: біріншіден, тең дәрежедегі сөздер мен сөйлемдерді байланыстырып тұрса, екіншіден, бұл сөздердің өздері қатысты сөздер мен сөйлемдердің бастапқы мағыналарын күшейтіп, үстеме мағына беріп тұрғанын байқаймыз. Мысалы: 1) *Не Көкше, не оның балапан таулары, не көлдері еш уақытта Асқарды тойғызған емес (С. Мұқанов)*. 2) *Көкше, оның балапан таулары, көлдері еш уақытта Асқарды тойғызған емес*. Екі сөйлемдегі ой – бір. Дегенмен бірінші сөйлемдегі ой айқынырақ. Демек, жалғаулық шылаулар сөздер мен сөйлемдер арасын салыстыра байланыстыру қызметінде жұмсалады.

Жалғаулық шылаулар мағынасына қарай беске бөлінеді:

Ыңғайластық жалғаулықтар	Қарсылықты жалғаулықтар	Талғаулықты жалғаулықтар	Себеп-салдар жалғаулықтар	Шартты жалғаулықтар
мен (бен, пен, менен, бенен, пенен), да (де, та, те), және, әрі	дегенмен, сонда да, алайда, бірақ	не, кейде, мейлі, әлдене	өйткені, сол себепті, сол үшін	егер, егер де, әйтпесе, онда

Жалғаулықтардың сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстыру қабілеті бірдей емес. Мысалы, себеп-салдар жалғаулықтары сөйлем мен сөйлемді байланыстырғанмен, сөз бен сөзді байланыстыра алмайды. Мысалы: *Көксерек – арлан, сондықтан бұның бойы биіктей береді (М. Әуезов)*. Осы сөйлемдегі *сондықтан* жалғаулығының орнына шартты жалғаулықтар қоюға болмайды.

Сондай-ақ *мен, бен, пен, менен, бенен, пенен* жалғаулықтары да зат есім мен заттанған есімдерді байланыстырады. Мысалы: *Көптен бері Абай бұндай намыс пен ыза, алдану мен қиянат, қимастық пен арлану, ұялып арланудың неше қырты қысымын көрмегендей (М. Әуезов)*.

4-тапсырма. Суреттегі бейнені жалғаулық шылауларды қолданып, сипаттап жазыңыздар.

Нәзіпа Құлжанова

1. Бұл қай кезеңдегі сурет?
2. Қазақ қызының сыртқы келбеті қандай?
3. Киім үлгісінен нені байқауға болады?
4. Неге олай ойлайсыз?

5-тапсырма. А. Байтұрсынұлының Н. Құлжановаға арнаған өлеңінен үзінді тыңдайық (32-аудио). Ақын «ұзақ жол» деп қандай жолды айтып тұр?

...Ұзақ жолға ниет қып бір шыққан соң,
Жарым жолдан қайтпаспын, қарындасым!

Су да болар ол жолда, тау да болар,
Жаудың оғы, жайған тор, ау да болар.
Мынау пайда, мынасы зиян демек,
Ол ерліктің ісі емес, сауда болар.

Шалдығатын, шаршайтын жерлер де бар,
Шалдыққанға мұқалмас ерлер де бар.
Қайраттанып, қажымай тырмыссаң да,
Шыққызбайтын жолында өрлер де бар.

6-тапсырма. Сол кезеңдегі әлеуметтік-қоғамдық мәселенің бел ортасында жүрген Нәзіпа Құлжанованың еңбегіне қандай баға бересіз? Өз ойыңызды білдіріп, монолог дайындаңыз. Жалғаулық шылауларды орынды қолданыңыз.

7-тапсырма. Үш топқа бөлініп, «БАҚ және гендерлік бейне» тақырыбына менталды карта сызыңыздар. Қарсы топтарға сұрақтар даярлап, пікірталас-диалог құрыңыздар. Сөз әдебін сақтаңыздар.

8-тапсырма. «Шығу парағын» толтырыңыздар.

- Бүгін сабақта қай тапсырма бойынша белсенділік таныттыңыздар?
- Қайсысы түсініксіз болды? Неліктен?
- Қай оқушыға жоғары баға беруге болады?

9-10-сабақ

Қазақтың тұңғыш журналист қыздары

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Есімдері тарихта қалған қандай әйел-тілшілерді білесіздер?
- Олардың қандай қырын ерекше үлгі тұтар едіңіздер?

2-тапсырма. Қосымша ақпарат көздерінен төмендегі сурет бойынша мәлімет жинаңыздар. Алынған ақпаратты өңдеп айтыңыздар.

3-тапсырма. Мәтінді мәнерлеп оқыңыздар. Негізгі ақпараттарды тезис түрінде дәптерлеріңізге жазыңыздар.

1914 жылы «Қазақ» газеті Орынбордан шығып тұрған кезінде редакцияда қазақтың үш қызы: Ғайнижамал Дулатова, Аққағаз Досжанова және Гүлайым Балғынбаева жұмыс істеген. Олар туралы Тұрсын Жұртбай: «Аққағаз Досжанова (1893–1931) – қазақтың ішінен шыққан атақты қыздардың бірі. Ол тұңғыш рет қазақ қыздары арасында толық дәрігерлік курсты бітіріп, «дәрігер, ғалым-зерттеуші» деген атақ алған. Негізінен, медицина тақырыбындағы мақалалар жазды. Одан бөлек, «Әйел теңдігі», «Абай», «Жас азамат» басылымдарына бұратана халықтардың басындағы теңсіздік пен әділетсіздікке қатысты өткір мақалаларын жариялады. 1921 жылдың 11 қыркүйегінде «Степная правда» газетіне шыққан Аққағаздың «Түркістанда» деген мақаласында ел ішінде белең алған жұқпалы аурулардың қаупі туралы жазылған. Ал Гүлайым Балғынбаева болса Германияда оқыған. Ол кезде оқыған қазақ қыздарының «Алаштың» жұмыстарынан тысқары қалуы мүмкін емес еді. Аққағаз да, Гүлайым да, Ғайнижамал да «Алаштың» бүкіл жазуларын қағазға түсіріп отырған», – деп жазды. Нәзипа Құлжанова қазақтан шыққан тұңғыш қазақ журналисі болса, Аққағаз Досжанова тұңғыш дәрігер қыз болды. Сондықтан оның мақалалары, негізінен, осы салаға тікелей байланысты еді. Гүлайым Өтегенқызы да көркем-публицистикалық мақалаларымен көрінді. Ол да өлең жазды. Гүлайымның «Қазақ қыздарына» деген өлеңі «Айқапқа» жарияланғаннан кейін, сол кездің қыз-келіншектері бостандықтарын бағалауға, білім алуға ұмтыла бастады. Ал «Қазақ» газетіндегі үш қыздың біреуі Міржақып Дулатовтың жары Ғайнижамал еді. «Айқап» журналының ерекшелігі қазақтың тұңғыш журналист қыздарының буынын қалыптастырды.

Ғайнижамал Дулатова, Аққағаз Досжанова, Гүлайым Балғынбаева.
Орынбор, 1914 ж.

«Біздің Қостанай» газетінен

4-тапсырма. Жазып алған тезисіңіз бойынша сыныптасыңызға мәлімет беріңіз. Қазақ баспасөзіндегі алғашқы әйел-тілшілердің ел ісінде мәңгі қалуы үшін не істеу қажет? Алдымен жұпта талқылап, содан соң топ алдында қорғаңыздар.

Демеулік шылаулар

Демеуліктер – өзгермейтін, түрленбейтін, тіркескен сөздеріне әртүрлі қосымша мағына үстейтін шылау түрі. Мысалы: *Аяғын бір сәнмен тым-ақ жеңіл басады* (Ә. Сәрсенбаев). *Өлең мен ән ырысын тауытты-ау* (М. Әуезов). *Сонша жерден келгенсін, Ар қылмай ерлер қаша ма?* (Атамас). Осындағы *-ақ* алдыңғы сөйлемнің мазмұнын күшейтіп, сол сөзге ерекше ой екпінін түсіріп тұр. *-ау* шылауы таңдану мағынасын үстеп тұр. *Ма* шылауы бүтіндей сөйлемге сұрау мәнін беріп тұр.

Демеуліктердің негізгі сөздерге үстейтін мағыналары бірдей емес, әркелкі болып келеді. Осыған орай, демеулік шылаулар іштей төртке бөлінеді: *сұраулық, шектік, лептік, күдіктік демеулік шылаулар*.

Сұраулық	Шектік	Лептік	Күдіктік
<i>ма, ме, ба, бе, па, пе, ше</i> Ол ше? Сен бе? Тау ма?	<i>-ақ, ғана</i> жақсы-ақ, биік-ақ, қызық-ақ, сен ғана, осы ғана	<i>-ай, ау</i> шіркін-ай, жүйрік-ау	<i>-мыс, -міс, -ды, -ді</i> айтты-мыс, айтқан-ды, білген-ді

Демеулік шылаулардың мұнан да басқа түрлері кездеседі. Мысалы: *Құс екеш құс та баланын қияға ұшырып үйретеді* (З. Шапқин). Осындағы *екеш* шылауынан қосынудың мәнін байқаймыз. Немесе *Сен түгіл мен де келдім*. Мұндағы *түгіл* шылауында болымсыздық мағына бар.

5-тапсырма. Кім жылдам? Демеулік шылауларды қатыстырып, сөйлем құраңыздар.

Ғана, па, -ау, -мыс, -ді, -ай, бе, -ақ.

6-тапсырма. Мәтінді оқып, тақырыбына назар аударыңыздар. Мәтін қанша азатжолдан тұрады? Әр азатжолда кім туралы айтылған?

Кеңес заманының тілшілері

Кеңес заманы журналистерінің бірі – Сара Есова (1903–1984). Еңбек жолын мұғалімдіктен бастаған. 1925 жылы «Әйел теңдігі» журналының редакторы болып тағайындалған. Сара Есованың бұдан кейінгі өмірі саясатпен біте қайнасты. Ол 1939–1973 жылдары Орталық музейде қызмет істеп, жпырма жылдай музей басшысы болды. Сол жерден зейнетке шығып, 1984 жылы дүние салды.

1920–1930 жылдардағы газет-журналдарда Нағима Арықованың (1902–1956) аты жиі кездеседі. Ол шамамен жүзге тарта мақала жазған. Н.Арықова 1926 жылы Мәскеуде өткен Жұмысшылар кеңесіне Шығыс әйелдерінің атынан барып баяндама жасаған. 1927–1932 жылдары

Қазақ өлкелік партия комитетінің мүшесі болды. 1933–1937 жылдары «Әйел теңдігі» журналына басшылық етті.

Алма Оразбаева (1898–1948) да Шығыс әйелдерінен шыққан талантты журналист болатын. Ол да Сара Есова сияқты Кеңес өкіметі орнаған күннен бастап шиеленіскен әйел теңдігі, зорлық-зомбылық, жесір дауына қатысты мақалаларымен қазақ әйелдерінің санасын оятуға тырысты.

Шолпан Иманбаеваның (1904–1926) алғашқы жазбалары «Еңбекші қазақ» (қазіргі «Егемен Қазақстан») газетінде жарияланды. Сондай-ақ өлеңдері сол тұстағы бірнеше басылымда жарық көрді. Шолпан Иманбаева Нәзіпа Құлжанова, Алма Оразбаева, Нағима Арықова, Сара Есовамен жақсы байланыста болды. Ақын қыздың өлеңдері 1927 жылы кітап болып шықты.

Қазақтың тағы бір талантты журналист қызы – Ләзиза Серғазина (1908–1982). Он төрт жасында Павлодардағы ауыл мектептеріне мұғалімдер даярлайтын қысқамерзімді курсты тамамдап, ауылда мұғалім болды. 1933–1937 жылдары «Сталин жолы» газетінде әдеби қызметкер, жауапты хатшы, 1938–1949 жылдары «Социалистік Қазақстан» (қазіргі «Егемен Қазақстан») газетінде бөлім менгерушісі болды. Осы басылымдарда қызмет ете жүріп, өзінің еңбекқорлығымен көзге түсті. 1950 жылы «Қазақстан әйелдері» журналының жауапты хатшысы болып бекітілді. Ләзиза осы журналға жаңа леп әкелді. Өзі отбасы бақыты, бала тәрбиесі, әйел теңдігі тақырыбында байыпты мақалалар жазды.

С. Хасан

7-тапсырма. Суреттегі қазақ қыздарының әрқайсысына қосымша ақпарат жинап, өзіндік ой-тұжырымыңызды жазыңыз (екі сөйлемнен). Жазбаңызда шылаулар болсын.

Нәзіпа
Құлжанова

Аккағаз
Досжанова

Сара Есова

Шолпан
Иманбаева

Ләзиза
Серғазина

Үлгі .

Нәзіпа Құлжанова – қоғам қайраткері, ағартушы және журналист. Ол өзінің қысқа ғана ғұмырында халқына мол әдеби мұра қалдырып кетті.

8-тапсырма. Екі топқа бөлініп, қазақ әйелінің бұрынғы және бүгінгі бейнесі туралы сұхбат құрыңыздар. Сұхбат сұрақтарын өздеріңіз дайындаңыздар.

9-тапсырма. «Шығу парағын» толтырыңыздар.

- Сабақта алған құнды мәліметтеріңізбен бөлісіңіздер және сабаққа ұсыныс жазыңыздар (1-2 сөйлемнен). Сіздер үшін несімен құнды болды?

11-12-сабақ

Қазақ журналистикасы және ондағы қыздар үлесі

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Қазіргі бұқаралық ақпарат құралдарындағы қандай ерекше әйел бейнелерін атай аласыздар?
- Олар қандай істерімен сіздерді қызықтырады?

2-тапсырма. «Қазақ қызы және журналистика» тақырыбындағы сұхбатты оқыңыздар.

Бүгінгі қазақ журналистикасының көш басында көбіне қазақ қыздары жүр. Сіз қазақ қыздарының журналистикасына қандай баға берер едіңіз ?

Дидахмет Әшімханұлы, жазушы. – Біз журналистикаға араласа бастаған 70–80-жылдардың ішінде, расында, суырылып алға шығып, кереметтей танылған қыздар өте аз болды. Олардың қатарында Мағира Қожахметова, Жұмагүл Солтиева, Шәрбану Бейсенова сияқты санаулы қыздарымыз болды...

Қазақ қыздарының рухы мықты. Ойындағысын ашып айтады, ойындағы сұрағын қояды. Журналистикаға тән ең керек қасиет те осы. Ер-азаматтардың бойынан табылмаған бұл қасиет біздің қыздарымыздың бойынан табылды. Қазіргі біздің қыздарымыздың бойында рух бар!

Қали Сәрсенбай, жазушы-журналист. – Журналистика жынысты таңдамайды. Ол – Құдай берген дарынының арқасында жүзеге асатын дүние. «Қыз баладан журналист шыкпайды, ер баладан шығады» деу қисынсыз нәрсе. Бүгінде қыз балалардың өзінше бір шоғыры қалыптасты. Оны мойындауымыз керек.

Жүсіпбек Қорғасбек, жазушы-журналист. – Қазір журналистикада 80 пайыз қыздар істейді. Тіпті кейбір ұжымдағы оның әлеуеті 90 пайызға жетеді. Газет, журнал жаман шығып жатқан жоқ. Мақаланың ашысын

да, тәттісін де, өтімдісін де, өткірін де сол қыздар жазып жатыр. Әсіресе соңғы он шақты жылдың көлемінде қыздардың керемет толқыны пайда болды. Қоғам алдында пікір таластырып жүрген, мақалаларымен қозғау салып жүрген де қыздар. Қазақ журналистикасының дамуына қыздардың қосқан үлесі көп.

«Түркістан» газетінен

3-тапсырма. Белгілі тұлғалардың пікірлері негізінде қазіргі журналист қыздарға тән қасиеттерді айтыңыздар. Өздеріңіз тағы не қосар едіңіздер?

4-тапсырма. Берілген сөйлемдерге демеулік шылауларды қатыстырып, түрлендіріп жазыңыздар.

Қазақ қыздарының рухы мықты. Ойындағысын ашып айтады, ойындағы сұрағын қояды. Журналистикаға тән ең керек қасиет те осы. Ер-азаматтардың бойынан табылмаған бұл қасиет біздің қыздарымыздың бойынан табылды. Қазіргі біздің қыздарымыздың бойында рух бар!

5-тапсырма. Берілген сұрақтар бойынша ой бөлісіңіздер.

1. Тілшілік жұмысқа қызығасыз ба?
2. Тілші болсаңыз, қандай мәселелер бойынша зерттеу жүргізер едіңіз?

6-тапсырма. Қазіргі бұқаралық ақпарат құралдарындағы әйел-тілшілер туралы мәліметтер жинақтап, кестені толтырыңыздар.

Менің сүйікті тілшім	
Қай басылымда, арнада жұмыс жасайды?	
Жазған, жасаған репортаждары	
Оған қоятын сауалым	

7-тапсырма. Өздеріңізді толғандыратын әлеуметтік мәселені мақала ретінде жазыңыздар (кіріспе, негізгі және қорытынды бөлімі болуы шарт). Көлемі – 120-150 сөз. Мақалада шылаулардың түрлері болсын.

8-тапсырма. Ойтаразы. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. Бұқаралық ақпарат құралдары туралы қандай ой қорыттыңыздар?
2. БАҚ-тың маңыздылығын және сол салада қызмет еткен әйелдердің ерен еңбектерін қалай бағалайсыздар?

ЖЕР ПЛАНЕТАСЫНДАҒЫ ҚАУІПТІ ҚАЛДЫҚТАР

Күте білсең – Жер жомарт.

Нақыл сөз

1-2-сабақ

Қауіпті қалдықтар – ғасыр мәселесі

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Жердегі қауіпті қалдықтар туралы не білесіздер?
- Қалдықтардың экологияға тигізетін зияны жөнінде не айта аласыздар?

2-тапсырма. Мәтінді оқып, деректі ақпаратты анықтаңыздар.

Тірек сөздер

- тұрмыстық
- өндірістік
- уытты қалдық
- экология мәселесі
- экожүйе

Экология мәселелерінің қоғам өміріндегі маңызы мен мәні қаншалықты зор екені айтпаса да түсінікті. 120 миллион гектардан астамы құмды, тұзды жер болып табылатын, жалпы аумағының 70 пайызында биоәртүрлілік сарқылып, экожүйесі бұзылған Қазақстан үшін оның маңызы жоғары екені белгілі.

2010 жылғы қаңтардағы жағдай бойынша елімізде 43 миллиард тоннадан астам өндірістік қалдық, оның ішінде 587,8 миллион тонна уытты қалдық жинақталған. Олардың сақталу жағдайы сын көтермейді. 775 техногендік-минералдық түзілімдер объектісі тіркелген. Олардың көлемі жыл сайын өсу үстінде. Бұдан бөлек, республикадағы 6 325 елді мекеннің 25 пайызына ғана қалдық жинау және әкету кәсіпорындары қызмет көрсетеді. 4525 қалдық полигонының 6,8 пайызы ғана заңдастырылған. Елде жинақталған қауіпті қалдықтар көлемі шамамен 6 миллиард тоннаны құрайды. Оның басым бөлігі, яғни 86,7 пайызы Қарағанды, Шығыс Қазақстан, Қостанай және Павлодар облыстарының тау-кен және байыту кешендерінің еншісінде екен.

К. Мәметқазықты

3-тапсырма. Мәтінде айтылған қауіпті қалдықтар қандай қалдықтар болуы мүмкін? Болжам жасаңыздар.

4-тапсырма. Сөздіктің көмегімен мәтіндегі термин сөздердің мағынасын ашыңыздар.

Термин сөздер	Түсіндірмесі
Экожүйе	Бізді қоршаған орта

Сөздердің байланысу түрлері

Қазақ тіліндегі сөздердің өзара байланысуының бес түрі бар. Олар: қиысу, матасу, меңгеру, қабысу, жанасу.

Қиысу	Матасу	Меңгеру	Қабысу	Жанасу
Бастауыш пен баяндауыштың жіктік жалғауы арқылы белгілі бір жақта және жекеше, көпше түрде байланысуын қиысу дейміз.	Ілік септік жалғаулы сөз бен тәуелдік жалғаулы сөздердің байланысуын матасу дейміз.	Сөздердің септік жалғауларының (іліктен басқа) бірінде тұрып не шылау арқылы байланысу түрі.	Сөздердің жалғаусыз, қатар тұруы арқылы байланысу түрі. Қабыса байланысатын сөздердің көпшілігі тұрған орындарын өзгертпейді.	Сөздердің орын таңдамай, бірде жақын, бірде алшақ тұрып байланысуы.
Мен (І жақ, бастауыш) өтермін, кетермін (баяндауыш). Жоктарсын мені бір кезде (Ш.Құдайбердіұлы).	Құптадың оның сөзін өзің тағы, Надандықтың белгісі ол баяғы (Ш.Құдайбердіұлы).	Күндіз-түні белдеу мен арқаннан ешкімнің де аты кетпейді (М.Әуезов).	Күншілдік найза түйрепген, Қызыл тілім, кел бері! Мұндағы қызыл тілім деген берік орын тәртібі арқылы байланысқан.	Жаз бойы жалғыз тіршілік етті (М.Әуезов). Сөйлемдегі жаз бойы тіркесі тіршілік етті сөзімен арасына сөз салып та жалғыз тіршілік етті болып қатар тұрып та байланысады.

5-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (33-аудио). Қандай мәселе көтерілген?

Жұмыр жерді мекендейтін сан мыңдаған тіршілік атаулының ішінде Жер-Анаға адам баласынан артық қиянат жасайтын жан есі жоқ екен.

Қазір қазақ даласында 22 миллиард тонна қалдық пен қоқыс жиналыпты. Оның 16 миллиард тоннасы техногендік-минералдық қалдықтар болса, 6 миллиард тоннасы адам ағзасына аса қауіпті химиялық қалдықтар екен.

Сарапшылардың дерегі бойынша, жыл сайын елімізде 700 миллион тонна өнеркәсіптік жарамсыз қоқыс пен қалдық жиналатын болса, оның 250 миллионы денсаулыққа қауіпті улы зат көрінеді. Осы зиянды

қоқыс шығаруда Қарағандының тау-кен және кен байыту кешендері (29,4 пайыз) бірінші орынды иеленсе, Шығыс Қазақстан облысы (25,7 пайыз) екінші орынды, ал тиісінше 17 және 14 пайыз қоқыс «өндіретін» Қостанай мен Павлодар облыстары үшінші орынды бөліседі.

Адам баласының табиғатқа тастайтын қатты тұрмыстық қалдықтары Жер-Ананың денесіне жабысқан мерездей, жылдар бойы табиғатқа жазылмас жара салатын дертпен тең. Адамдар күн сайын тау-тау қылып күл-қоқысқа тастайтын пластмасса құтылар жер бетінде 500 жылға дейін, кәдімгі полиэтилен пакеттері 200 жылдан астам уақыт бойы шірмеі жатады екен. Ал консерві қалбырлары мен шыны сынықтары 1 мың жылға дейін жер қойнын ластап, «жегі құртша» топырақ құнарын жеп жатады.

Ж. Жағыпарұлы. «Егемен Қазақстан» газетінен

6-тапсырма. Берілген сөздерді қандай сөздермен ауыстыруға болады? Жұп болып анықтаңыз.

Жұмыр жер, қиянат жасау, денеге жабысқан мерездей, жегі құрт.

7-тапсырма. Мәтін бойынша өндіріс орындары шығаратын қауіпті қалдықтар көрсеткіштерін диаграммаға түсіріп, олардың қоршаған ортаға келтіретін залалын айтыңыздар. Тұрмыстық қалдықтардың жойылу мерзімі қандай?

8-тапсырма. Мәтіндегі қарамен берілген сөйлемді сөздердің байланысу түріне қарай талдаңыздар.

9-тапсырма. «Шығу парағын» толтырыңыздар.

- Пайдалы ақпарат алдым.
- Ақпарат алу мен үшін қиын болды.

3-4-сабақ

Қ.Олжай. «Жер мен аспан» очеркі

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Жердегі қауіпті қалдықтар неліктен көбейіп отыр?
- Қалдықтарды қоқыс жәшігіне салғанда, олардың қайда кететінін ойландыңыздар ма?

2-тапсырма. Екі мәтінді салыстыра оқып, ортақ ойды анықтаңыздар.

А мәтіні

Осыдан біраз жыл бұрын үлкен крейсерлік кеме капитаны Чарльз Мур Тынық мұхитында көшіп жүрген үлкен күл-қоқыс «аралын» көреді. Кейін ғалымдардың зерттеуі бойынша, бұл суға батпайтын әртүрлі пластмасса құтылары мен қатты тұрмыстық қалдықтардан құралған қоқыс үйіндісі болып шыққан. Бұл Тынық мұхитындағы күл-қоқыс «аралының» көлемін дәл анықтау мүмкін емес. Кемеден

қарағанда оның шегі мен шеті көрінбейді. Ал ұшақтан оны анықтау тағы қиын. Ғалымдардың пікірінше, үнемі көшіп жүретін бұл күл-қоқыс «континентінің» жалпы көлемі 700 мың шаршы шақырымнан 1,5 миллион шаршы шақырымға дейінгі аумақты алып жатқан көрінеді. Яғни, бұл мұхиттағы күл-қоқыс «аралында» 100 миллион тоннадан астам әртүрлі қатты тұрмыстық қалдық пен қоқыс жинақталған. Чарльз Мурдың есебінше, күл-қоқыс «аралының» 80 пайызы құрлықтарда тасталған күл-қоқыстан, 20 пайызы кемелер палубасынан мұхитқа лақтырылған әртүрлі қоқыс қалдықтарынан құралған. Міне, адамзаттың табиғатқа жасаған қиянаты құрлықты қойып, алып мұхиттарды да улап жатыр.

Ж. Жағыпарұлы. «Егемен Қазақстан» газетінен

Ә м ә т і н і

Жағалаудағы елдердің қоқыстарын көбінесе су шайып, әлемдік мұхиттарға алып кетеді. Ғарыштан түсірілген суреттерге қарасаңыз, мұхиттардың ағыстары, олар тоғысатын пірімдері баршылық. Тек Тынық мұхиттағы солтүстік пірімде аумағы 700 мың шаршы шақырым мен 1,5 миллион шаршы шақырым аралығындағы пластик қалдықтар қалқып жүр. Көздеріңізге елестету үшін айта кетелік: Түркия, Чили, Замбия сынды мемлекеттердің аумағы 700 мың шаршы шақырымнан асады, ал 1,5 миллион шаршы шақырым дегеніңіз Монғолия аумағымен тең. Осы «қалдық құрлықтың» сексен пайызы жағалаудан су шайып кеткен полиэтилен тастандысы екен...

Қ. Олжай. «Жер мен аспан»

3-тапсырма. Рөлдік ойын. Эколог-маманмен сұхбат құрыңыздар. Бір оқушы эколог-маман рөлінде ортаға шығады, қалған оқушылар оған сұрақтар қояды.

Тақырыбы	Қалдықтардың зарлабы
Аудиториясы	10-11-сынып оқушылары
Пішіні	Кездесу
Рөлі	Эколог-маман

Үлгі .

1. Қазақстандағы тұрмыстық қалдықтардың әлем елдеріне қаупі бар ма? Бар болса, қандай?

4-тапсырма. Үш топқа бөлініп, екі мәтіннен қиыса, матаса және меңгеріле байланысқан тіркестерді теріп жазыңыздар.

1-топ. Қиыса байланысқан тіркестер	2-топ. Меңгеріле байланысқан тіркестер	3-топ. Матаса байланысқан тіркестер

5-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Қандай жанрда жазылған? Тілдік ерекшеліктері арқылы анықтаңыздар.

...Дүкеннен алған тағамдарымызды кемінде он пластик пакетпен көтеріп келеді екенбіз. Аптасына екі рет дүкенге барамыз десек, жиырмасы жиналады. Оған наннан бастап етке дейін жұқа полиэтиленмен оралатынын қосыңыз. Сонымен бірге қаймақтың, ірімшіктің, балмұздақтың, түрлі тәттілердің жеке пластик қораптарын қосыңыз... Баяғы кеңестік замандағы торқалта, кенеп дорба, тіпті шыны бөтелке көзден бұл-бұл ұшып, бәрінің орнын полиэтилен өнімі толықтай басты. Екінші қатарды осындай қалдықтар толтырады.

Біріккен Ұлттар Ұйымының Табиғатты сақтау жөніндегі комитетінің мәліметіне жүгінсек, Жердегі пластик қалдықтардың кесірінен жылына 1 миллион құс, 100 мың сүтқоректі, 100 миллион балық қырылады екен. Олар пластикті тамақ деп жұтып қояды. Сосын бөтеке, асқазан, ішектері қорыта алмай, іштері түйіліп өледі. Зауалға қатты ұшырап жатқандар тізімінде теңіз тасбақасы, итбалық және кит тұр. Мұхиттарда қалқып жүрген пластик қалдықтары судағы сүтқоректілердің тұқымын толық құртады дейді ғалымдар.

Пластик бұйымдарды жағу, олардың бықсып жануы оның жер үстінде қалғанынан да қатерлі. Ауаға зиянды заттар бөлініп, адамның, жан-жануардың тыныс мүшелеріне у тарайды. Ал күлінде ауыр металдар бар. Одан шөп, шөптен мал, малдан адам ағзасына түскен ауыр металл қатерлі ісікке себепкер деседі...

Қ. Олжай. «Жер мен аспан»

6-тапсырма. Мәтін мазмұны негізінде пластик қалдықтардың зардабын диаграммаға түсіріп, есте сақтаңыздар.

7-тапсырма. Берілген сұрақтар бойынша диалог құрыңыздар.

1. Қалдықтар неден пайда болады?
2. Қалдықтардың қоршаған ортаға, адам өміріне қаупі қандай?
3. Оны тазарту мүмкін бе?
4. Оны қайда жіберуге болады?
5. Пластик қалдықтар мәселесін шешудің қандай жолдары бар?

8-тапсырма. Пластик қалдықтармен күресуде қандай ұсыныстар айтар едіңіздер? Төрт ұсыныс жазыңыздар.

9-тапсырма. Суреттерге қарап, «Қауіпті қалдықтар» тақырыбы бойынша мақаланың тезисін жоспарлаңыздар.

Жоспар құрудың үлгі сызбасы

I. Кіріспе бөлім.

II. Негізгі бөлім.

1. Тезис:

а) сөйлем;

ә) сөйлем.

III. Қорытынды бөлім.

10-тапсырма. «3–2–1» критерийі бойынша анықтаңыздар.

- ең маңызды 3 ақпарат;
- қиындық келтірген 2 мәселе;
- ұнаған 1 тапсырма.

5-6-сабақ

Шетелдік үздік тәжірибелер

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Қалдықтарды сұрыптап, қайта өңдеп, пайдаға асыруға бола ма? Ол үшін не істеу керек?

2-тапсырма. Мәтіннен автордың көзқарасын (негізгі ойын) негіздейтін аргументтерді тауып, өз ойларыңызды білдіріңіздер.

Әлемде бұған дейін жиналып қалған полиэтилен коқысты өндеудің небір әрекеттері кездеседі. Филиппин елі осы қалдықтардан қайық жасай бастаған. Бұл қайық елді анда-мұнда басып калатын топан су кезінде тұрғындарды құтқаруда таптырмайтын құрал болып шықты.

Демек, Филиппин елі – өзгелерге үлгі. Ұлыбритания ғалымдары әлемде алғаш рет өздігінен ыдырап кететін биологиялық пакет жасады. Онымен нан орайды. Орама төрт жыл ішінде су мен көмір қышқылына бөлініп кетеді. Өндіріске енгізілді.

Норвегияда жасалған жаналық бұдан да жағымды. Елдегі дүкендер азық-түлікті кейін шіріп кететін қауіпсіз биологиялық пакеттерге орап береді. Жүгерінің шырышынан жасалған бұл пакеттен денсаулыққа зиян жоқ әрі ауыр салмаққа шыдамды. Әзірге қымбат көрінеді. Бірақ жергілікті тұрғындар экологиялық мәдениетті танытып, бағасына келіскен.

Мексика да осындай коқыстан құтылудың амалын тауыпты. Олардың «Куадро» фирмасы пластик құтыларды, шлангілер мен өзге де полиэтиленнен жасалған бұйымдарды қайта ерітіп, үй құрастырады. Іргетасы 18 шаршы метр баспананы салуға 1,7 тонна пластик жұмсалады. Мұндай құрылыс материалдарының тапшылығы сезілмейді. Себебі ай сайын кокыс төгілетін жерден 3 мың тоннадай пластик жиналады.

Қ. Олжай. «Жер мен аспан»

3-тапсырма. Берілген тұжырымдарға келісетін-келіспейтіндеріңізді айтып, алдымен жұпта, содан соң топта талқылаңыздар.

Тұжырымдар	Келісемін	Келіспеймін
Адамдар пластик қалдықтан болатын залалдың, экологияға әкелетін қаупін әлі де болса толық сезінбеуде.		
Әлемнің көптеген елдері пластик қалдықтарды өңдеуді табыс көзіне айналдырған.		
Мен неге кокыс жайлы ойлануым керек? Ай сайын коммуналдық төлем төлеп отырмын ғой.		
Күнделікті пластик қалдықтарды сұрыптап, арнайы кокыс жәшіктеріне салу – әрқайсымыздың міндетіміз.		

4-тапсырма. Экожобаға қатысушы ретінде пластик қалдықтарды қайта өңдеудің пайдасы туралы таныстырылым жасаңыз. Қосымша ақпарат көздерін пайдаланыңыз.

5-тапсырма. Мәтінді тыңдап (34-аудио), негізгі деректерді тезис түрінде жазып алыңыздар.

Бастапқыда батыстан шыққан пластик бөтелке Жер шарын айналып, Пәкстаннан соң Орталық Азиядағы жаңа мемлекеттерге жетті. Оны 1992 жылы Түрікменстаннан көрдік. Өз мемлекетімізде пластик ыдысқа сусын құятын желінің жұмысымен 1995 жылы Қарағанды қаласында танысып едік. Бас бармақтай ғана жартылай өнімдер ыстық станокта үрленіп, 1,5–2 литрлік қуыс ыдысқа айналып шығатынын көрдік. Осы пластик ыдыстар бірнеше жылдан соң қазақ даласының басты қатеріне айналады деп ойламап едік-ау.

АҚШ-тың Сан-Франциско қаласының да көзқарасы өзгеріпті. Қала басқармасының мүшелері 2012 жылғы 27 наурыздан бастап барлық дүкенде пластик пакеттер беру мен сатуға тыйым салған. Ондағы есеп бойынша жылына қоқысқа тасталатын пластик пакет 1400 тонна болады екен. Осы елдегі Сан-Хосе қаласы 2012 жылды пластик пакетсіз бастаған. Сиэтл қаласы да солай...

Ал мына жаңалық ғарышқа құлағы тігулі қалың елді бір дүр еткізді. 2012 жылы 6 тамызда Марсқа түсірілген «Кьюриосити» атты өздігінен жүретін зерттеу стансысы Жерге жиі-жиі суреттер жолдап жатады. Соның бірінде Қызыл планета бетіндегі әлдебір зат көрініп тұр. Қызыл топырақта жатқан ұзындығы бір жарым сантиметрден аспайтын бөгде нәрсе полиэтилен қиындысынан аумамайды. Оның тура «Кьюриосити» табанының астында жатуына қарап, ғалымдар түссіз қатты пластик зерттеу стансысының өзінен түсіп қалған деседі. Демек, бұл химиялық қоспа енді өзге планеталарды ұлай бастады.

Қ. Олжай. «Жер мен аспан»

6-тапсырма. Берілген сұрақтарға жауап бере отырып, диалог құрыңыздар.

1. Әлемдегі елдер неліктен пластик пакеттер мен ыдыстарды пайдалануға тыйым салуда?
2. Марста қандай бөгде зат табылды?

7-тапсырма. Суреттерден қандай ой түйдіңіздер? Тілдік құралдарды орынды қолданып, өз ойларыңызды жазыңыздар.

8-тапсырма. Алдыңғы тапсырма бойынша жазған жұмысыңыздағы сөйлемдерге сөздердің байланысу түріне қарай сызбасын жасаңыздар.

9-тапсырма. Ойтаразы. Берілген сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Не үйрендім?
- Нені ойда ұстаймын?
- Нені ұстанамын?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге назар аудару керек?

7-8-сабақ Тұрмыстық қалдықты қайта өңдеудің пайдасы

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Елімізде тұрмыстық қалдықтарды өңдеу үшін қандай шаралар жасалып жатыр? Ой бөлісіңіздер.

2-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Қандай жанрда жазылған? Тілдік ерекшеліктерін анықтаңыздар.

Қазір республикамызда 6325 елді мекеннің 4525-інде ғана қатты тұрмыстық қалдықтар мен күл-қоқыс төгілетін арнаулы бөлінген полигондар бар. Оның тек қана 6,8 пайызы немесе 307-сі ғана заңдастырылған. Қалған күл-қоқыс полигондары кез келген жерде, қалай болса солай қалыптасқан. Республикамыздағы 6325 елді мекеннің 25 пайызында немесе 1558 елді мекенде ғана қатты қалдықтар мен күл-қоқысты арнаулы полигондарға таситын кәсіпорындар бар екен. Ал қалған 75 пайызы немесе 4767 елді мекенде күл-қоқыс үйінділері үй іргесінде немесе елді мекен маңында шашылып жатыр.

Қазақстандағы қалдықтар мен күл-қоқыстың 97 пайызы далаға төгіледі. Тек 3 пайызы ғана өртеледі. Ал Германияда қалдықтар мен күл-қоқыстың 30 пайызы, Жапонияда 30 пайызы, АҚШ-та 27 пайызы, Швейцарияда 25 пайызы қайта өңделеді. Яғни, бүкіл өркеннетті әлем қатты қалдықтар мен күл-қоқысты бөлек жинау, сұрыптау және залалсыздандыру немесе қайта өңдеу және азайту

максатында жұмыс жасап жатыр. Мәселен, Жапония өртелген қоқыс күлін нығыздап, жасанды аралдар салып жатыр.

Иә, бүкіл өркеннетті әлем қоршаған ортасын қорғап, қасіреті қалың жұмыр Жерді күл-қоқыс қоймасына айналдырып алмау жолында жанталаса қарекет жасап жатыр. Кейбір дамыған елдер қалдықтар мен күл-қоқысты қайта өңдеу арқылы бірқатар пайдалы өнімдер алып жатыр. Егер сол тау-тау болып үйілген қалдықтар мен күл-қоқысты инновациялық тәсілдермен керекке жаратса, қазба байлығынан тапқан табыстан бір де кем емес пайда табуға болады.

Қ. Олжай. «Жер мен аспан»

3-тапсырма. Мәтін бойынша берілген тапсырмаларды орындаңыздар.

4-тапсырма. Мәтіндегі күрделі сөздердің жасалу жолын түсіндіріңіздер.

5-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (35-аудио). Мәтінде не туралы айтылған?

Химиялық қайта өңдеу жұмыстарын жүзеге асыру барысында пайда болған газ жылу энергиясын өндіруге пайдаланылады. Барлық сұйық күл-қоқыс қалдықтары (металл және темір-бетон қалдықтарынан басқа) импортты алмастыратын бұйымдар жасау үшін қайта өңделеді. Одан электр жабдықтары өнімдерін және ерлер мен балалардың аяқкиімдерінің ұлтандарын жасайтын бұйымдар алынады.

Қатты тұрмыстық қалдықтар мен күл-қоқысты химиялық жолмен өңдеу барысында пайда болған метан, пропан, бутан сияқты газдарды жылу энергиясын алуға және су ысыту қондырғыларын қыздыруға пайдалануға болады. Химиялық жолмен қайта өңделген барлық күл-қоқыс қалдықтарынан өндіріске пайдалы 40-тан астам әртүрлі зат және қымбат импортты алмастыратын бұйымдар жасалады.

Ғасырлар бойы төл перзентін қойнауынан алынған игілікпен қамтамасыз етіп келе жатқан қайран дала қажыды, тума табиғатымыз тақырланды. Ұлы Дала енді туған перзенттерінен жанашырлық күтеді. «Алмақтың да салмағы бар». Енді «Бұлақ көрсең, көзін аш» деген

бабалардың қасиетті қағидасына адалдық танытып, жомарт даламызды күл-қоқыстан тазартып, тынысын ашуымыз қажет-ақ...

Ж. Жағытарұлы.
«Егемен Қазақстан» газетінен

6-тапсырма. «Ұлы Дала енді туған перзенттерінен жанашырлық күтеді» дегенді қалай түсінесіздер? Өз ойларыңызды дәлелді жеткізіңіздер.

7-тапсырма. Мәтіндегі ақпаратқа өз көзқарасыңызды білдіріп, шағын мақала жазыңыз.

8-тапсырма. Жазған мақалаңыздағы (7-тапсырма бойынша) алғашқы 2 сөйлеміңізден сөздердің байланысу түрін анықтаңыз. Сөйлемнің дұрыс құрылғандығына көз жеткізіңіз.

9-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Бүгінгі сабақтың басты мәселесі не болды?
- Топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?
- Бүгін қандай білім мен тәжірибе алдым?
- Сабақ маған қандай әсер қалдырды?

9-10-сабақ Д. Рамазан. «Соңғы дем» әңгімесі

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Еліміздің қай аймағында ядролық сынақ жүргізілді?
- Ядролық жарылыстардың адамға және экологияға тигізетін зардабы қандай?

2-тапсырма. Әңгіме үзіндісін оқушының оқуынан тыңдаңыздар. Кейіпкерлердің сезімін, көңіл күйін жеткізе алды ма?

Түсіндірме сөздік

күйбең тірлік – күнделікті бітпейтін әрекет

жағы сембеу – тоқтамай жылау

бөбешік – таңдайдың артқы жағындағы кішкене тіл

илану – сену

...Гүлжан сиырын сауып, табынға қосты. Ошаққа тезек қалап жүрген Қаншайым қарияны көріп, қасына келді.

– Есенсіз бе, әжей?

– Шүкіршілік, қарағым. Өз үй ішін аман ба? Нұрбек баламның денсаулығы жақсы ма? Бара алмай ұятты болып жүрмін, шырағым! Күйбең тірлікпен күннің қалай батқанын білмей қаласың.

Бір жағынан немереміз ауырып, берекемізді қашырды. Түні бойы жағы сембей шырылдап жылай береді.

– Күні құрғыр да бұзылып тұр ғой. Салқын тиіп қалған болар, – деді Гүлжан қарияның сөзін қостаған болып.

– Жоға, құдай! Ол ауырғалы қаш-а-ан... Бөбешігі екіге айырылып, танауының тесігі таңдайынан шығып, жарымжан болып туды ғой, байғұс бала. Аузымен ғана дем алады. Кейде ауа жетпей қала ма,

әйтеуір, біреу буындырып жатқандай тыпырлап, жүзі қызара ісініп кетеді, – деді карт ана жанарына іркілген жасты жаулығының ұшымен сүртіп. – Адам бола ма, болмай ма, білмеймін!

– Осының бәрі ай сайын жер-дүниені сілкініп жатқан жарылыстардың әсері ғой.

– Иә, жаркыным... Мәдидің қызы биыл жетіге шықты дегенге кім планады. Әлі тұсауын кеспеген сәби секілді. Былқ-сылқ етіп жүре алмайды. Атом емес, ақырзаман болды ғой бізге...

Д. Рамазан. «Соңғы дем» әңгімесінен

3-тапсырма. Ауыл тұрғындары арасында ауру түрлерінің көбеюіне не себеп болды деп ойлайсыз? Бұған сіз қандай ой қосар едіңіз? Жұптасып, диалог құрыңыздар.

4-тапсырма. Екі топқа бөлініп, практикалық кейсті шешіңіздер. Менталды карта сызып, тұжырым жасаңыздар.

1-топ. Адамзаттың болашағын неліктен Жерді сақтаумен байланыстырамыз?

2-топ. Ядролық қаруды таратпауға қатысты ұсыныстарыңыз.

5-тапсырма. Әңгіменің авторы жайлы ізденіп, ол туралы сыныптасыңызға мәлімет беріңіз.

6-тапсырма. Әңгіменің жалғасын оқыңыздар. «Дегелең» атты жер туралы не білесіздер? Ол қай жерде орналасқан?

– Нұрбектің де дерті содан болды ғой деп ойлаймын... Ана жылы шөпшілер бригадасында істегенде «Дегеленнің» маңынан шөп шапқан еді... Ыстықтаған соң салқындап алайын деп кішкене келге шомылыпты. Содан ертеңінде бүйіріне бармақтай жара шығып, іріндей бастады. Дәрігерге барып көрінсенші дегеніме құлак асты ма?! «Қазір науқан кезі. Онсыз да жұмыс бастан асады. Болмашы нәрсе ғой, ештеңе етпес» деп елемеді. Ал жара күннен күнге ұлғайып, қыс түсе Нұрбектің өне бойына қаптады. Сонан қаралмаған дәрігері жоқ, ешқандай ем қонбады. Уақыт өткен сайын аяқ-қолы семіп, қозғалудың өзі күшке айналып барады. Шашы жидіп түсті. Бір қабат терісі қураған теректің қабығы секілді қабыршақтанып тұр, – деді Гүлжан көзіне жас алып...

...Ол ауыл іргесіндегі өзенге қарай беттеді. Айналадағы шөп, сарғайып, қурай бастаған.

Ойы он сақта өзен жағасымен келе жатқан Гүлжан су бетінде қалқып жүрген өлі шабақтарды көргенде әрі-сәрі күйге түсті. «Қайран, Шаған, бір кездері көздің жауын алатындай мөлдіреп,

Түсіндірме сөздік

шашы жидіп түсу –

шаштың түбі босап түсуі

қылтамақ – тамаққа түскен жаман ауру

ойы он сақта – әр нәрсені ойлау

арнасына сыймай буырқанып жататын арыңды өзен емес пе едің!»
Кенет қатты жел тұрды. Аспанды қара қошқыл бұлттар қаптап,
жаңбыр себезгілей бастады.

Ауылға тақай бергенде, әлденені шоқып жатқан үш құзғынды көзі
шалды. Гүлжан жақындағанда, олар дүркірей көкке көтеріліп, жерде
жүні жұмаланып, ішек-қарны ақтарылған ақ көгершін жатты...

Д. Рамазан. «Соңғы дем» әңгімесінен

7-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша сұрақтар құрастырыңыздар.

Үлгі. Шаған өзені бұрын қандай еді, қазір қандай?

1. Не?	4. Қашан?
2. Қалай?	5. Неге?
3. Қандай?	6. Кім?

8-тапсырма. Шығармадағы оқиғаны ғаламдық мәселелермен байланыстырып, өз ойларыңызды жазыңыздар.

9-тапсырма. Ойтаразы. Берілген сұрақтар бойынша шығармаға өз көзқарасыңызды білдіріңіз.

- Шығарманың негізгі идеясы не?
- Шығармадан қандай әсер алдыңыз?
- Қандай ой түйдіңіз?

11-12-сабақ Зымыранның залалы

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Зымырандардың адамға тигізетін зияны бар ма?
- Зымырандар апатынан кейінгі химиялық ластану туралы не білесіздер?

2-тапсырма. «Ғарыш-Экология» ғылыми-зерттеу орталығының Бас директорымен жүргізілген сұхбатты мұқият тыңдаңыздар (36-аудио). Қандай мәселе көтерілген?

– Жарыл ыстан кейін зымыран отынының топыраққа төгілу қаупі басым. Жалпы бір грамм гептил бір текше метр жерді ластайды екен.

Қоршаған ортаның қауіпсіздігі, адамның денсаулығын сақтау мәселесіне қатысты қандай шаралар қолға алынуда ?

– Гептил – өте улы зат. Сондықтан гептилдің адам денсаулығына зияны орасан. «Шаттлдың» апаттық ұшырылымы кезінде елді мекен халқының денсаулығына арыздануы күрт өсіп кеткені жұрттың есінде шығар. Алайда сол елді мекендердегі топырақ, су, ауаның тазалығын тексергенде, ешқандай зиянды зат таппадық.

Гептил – синтетикалық, табиғатта жоқ зат. Ол ауада жанып кетеді. «Союз» зымыраны керосинмен ұшады. Міне, бұл – табиғи зат. Ал гептил 3 пайыз оттегі бар ауада жана бастайды. Апат болған аумақтан 5–10 метр арадағы жерден топырақты тексерсеңіз де, гептил болмайды. Сондықтан ол 50 шақырым жерге де бармайды. Мұны талай мәрте зерттеп, көз жеткіздік.

Сұхбаттасқан Д. Мыңжасарқызы.
«Түркістан» газетінен

3-тапсырма. Мәтін бойынша өзіндік талдау жасаңыз.

1. Зымыранд ардың апатсыз күйінің зияны бар ма? (Ойыңызды дәлелденізі.)
2. Апаттан, жарылыстан кейінгі залалсыздандырудың тірі ағзаға зиянсыз болатынына сенесіз бе? (Көзқарасыңызды білдіріңіз.)
3. Бұдан қандай тұжырым жасауға болады? (Қорытынды жазыңыз.)

4-тапсырма. «Кейс-стади» әдісі арқылы «Зардапсыз зымырандар» тақырыбындағы практикалық кейсті шешіңіздер.

Мәселелік сауалдар

1-топ. Зымырандарды ұшыру қаншалықты қажет?

2-топ. Зиянсыз зымырандар жасап, пайдалануға қол жеткізе аламыз ба?

5-тапсырма. Мәтінді түсініп оқыңыздар. Оның қандай аудиторияға арналғанын көрсетіп, құрылымын, тілдік ерекшелігін алдыңғы мәтінмен салыстыра отырып талдаңыздар.

...Қуатты ғарыш ұшу аппараттары ұшырылатын «Байқоңыр» ғарыш-айлағына жақын орналасқан аймақтарда ауа райы күрт бұзылып, 3–5 тәулікке дейін боранды құм тұрып, жел болып, температураның (0-ден –60°С-қа дейін) төмендеу үдерісі байқалады.

...Ғарышайлақтың жұмысы қоршаған ортаға мынадай кері әсерін тигізеді:

- ұшу үдерісінен кейін атмосфераның табиғи режімі бұзылады;
- атмосфераны және жер беті қабаттарын токсинді зымыран жанармайының қалдықтарымен ластайды;
- атмосфераның озон қабатын бұзады;
- аумақтарды ұшу аппараттарының қалдықтарымен, сынықтарымен зақымдайды;
- қышқылды жаңбырдың жаууына себепші болады;
- температураның жоғарылауына әсерін тигізеді...

Қоршаған ортаның және халықтың экологиялық қауіпсіздігін нығайту үшін көптеген жұмыстар атқарылуы тиіс. Ал бұл мақсатқа жету үшін мынадай шараларды орындау қажет:

- қуатты зымырандардың ұшырылуын сирету;
- егінді жинау және бау-бақшалардың гүлдеуі кезінде токсинді химиялық қосылыстарды бөлетін зымырандарды ұшырмау;
- токсинді зымыран жанармайларын сақтауда және тасымалдауда қауіпсіздік шараларын сақтау;
- аймақтың суы, топырағы, өсімдіктеріне жан-жақты зерттеу жұмыстарын жүргізу;
- зымыран бөлшектері құлайтын аймақтардағы халықтың денсаулығын медициналық тексерулерден өткізу т.б. жұмыстар атқарылуы қажет.

Академик К. Бекінұлы. «Орталық Қазақстан» газетінен

6-тапсырма. Зымырандарды зиянсыз етудің амалдарын тұжырымдық кесте сызып, синтездеңіздер.

7-тапсырма. «ПОПС» формуласын қолданып, тақырыптағы ақпараттар бойынша өз пікірлеріңізді дәлелдеңіздер.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша,

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім.

8-тапсырма. «Көршінің сұрағы» ойыны. Бүгінгі сабақта алған ақпараттар бойынша ең өзекті бір сұрақ жазыңыз. Оны сағат тілі бойынша көршіңізге ұсыныңыз. Осылайша қолыңызға тиген сұраққа жауап беріңіз.

ӘЛЕУМЕТТІК ТЕҢСІЗДІК: АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖӘНЕ КӨМЕК

Адамды тарлық шынықтырады,
Адамгершілікті барлық ұмыттырады.

Мақал

1-2-сабақ Ұ. Есдәулет. «Қара пима» поэмасы

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Әлеуметтік теңсіздік деген не?
- Ол неден туындайды?

2-тапсырма. Поэма үзіндісін түсініп оқыңыздар. Үзінді не туралы? Кейіпкері кім?

Алай да түлей ақ боран,
Ысқырып, ұйтқып, бұрқырап.
Аттаған жанды қақпадан,
Қақпакыл кылар жұлқылап.
...Мына үй жансыз сықылды,
Күртiкке кеткен көмiлiп.
Мұржадан шыққан түтiндi
Жатыр ма жалмап жел үрiп?
Түтектен түк те көрiнбес,
Үйшiкте жатыр ит бұғып.
Үйдегi бала көз iлмес,
Көңiлiн көп ой күптi қып...

* * *

Баланың жайын еске алып,
Көршiлер күнде келiп жүр.

Жылы ұстап үйдi, пеш жағып,
Уақытылы тамақ берiп жүр.
Басқалар жуып киiмiн,
Күтiмiн алған баланың.
Еденiн сүртiп үйiнiң,
Қарасып қояр сабағын.
Қаршадай ғана жетiмек,
Өзегiн өртер нала-мұн.
Шөлдейдi шерлi көкiрек,
Мейiрiмiне ананың.
Әкесi болса күнде мас,
Қалғалы қашан жұмыстан.
Ақылды ешбiр тыңдамас,
Достармен түгел ұрысқан...

Ұ. Есдәулет. «Қара пима» поэмасынан

3-тапсырма. Поэмада кездесетін мына тіркестерді қандай сөздермен ауыстыруға болады? Сәйкестендіріңіздер.

алай-түлей ақ боран	қайғыру, жанына бату
жансыз үй	айнала түтеп, ештеңе көрінбейтін боран
күпті ой	ананың жылы құшағын ансау
қаршадай жетімек	қаныраған үй
өзекті өртеу	көңілінде күдік бар
ана мейіріміне шөлдеу	жастайынан жетім қалған

4-тапсырма. Поэмадағы баланың көңіл күйін анықтаңыздар. Баланың бойында қандай сезім басым? Өлең жолдары арқылы дәлелдеңіздер.

5-тапсырма. Мәтінді рөлге бөліп оқыңыздар. Оқиғаға арқау болған негізгі мәселені анықтаңыздар.

...Көрші кеп міне бүгін де,
Әзірлеп тамақ балаға:
– Дайындал, – деді, – жүруге,
Барамыз ертең қалаға,
Басылса мынау борасын,
Жүрерміз ертең, карағым.
Оқитын енді боласың
Интернатында каланың...
Бір үйде тұрып көп бала,
Сабақты бірге қарайсың.
Ойнайсың бәрің топтана,
Баруға, кәне, қалайсың?
– Әкем ше?
– Әкең емдеуде
Азғана уақыт болады.
Емделіп үйге келгенде
Ішуді мүлдем қояды.
– Ура! – деп бала қуанып,
Мұнайып сосын:
– Ітімді
Жүрейін, – дейді, – бірге алып,
Қымаймын, сондай сүйкімді...

* * *

...«Достарым жүр ғой далада,
Отырғанша үйде камалып,
Кетем деп ертең қалаға,
Айтайын да бір жаңалық!...»
Кінібек еді...
– Отыр! – деп,
Әкесі тыйып тастады.

– Салып қой пешке отын! – деп,
Қалтасын қармай бастады.
Кнім жоқ,
Тесік тиын жоқ,
(Бір кезде болған, әрине!).
Үйде де ешбір бұйым жоқ,
... салған бәрін де.
Сатылған:
Қой мен сныры,
Домбыра, сағат, кілем де.
Жарының бүкіл кнімі...
Көзімен үйді тінтеді
Сататын нәрсе таба алмай.
...Қолтықтай шықты үйінен
Ұлының кара пимасын.
Жалынышты үнмен тіл ката,
Жанында ұл жүр айналып.
– Пимам ғой менің бұл, Папа,
Барасың оны қайда алып?
Ызалы жүзі ызғар боп,
Әкесі:
– Кетші ей, – десе де,
– Баласы:
– Пимам, пимам! – деп,
Бірге ере шықты көшеге.
Жабысты жолын кес-кестеп,
Көз жасы тарам-тарам боп:
– Пимамды, әке, тастап кет,
Қалаға қалай барам?.. – деп...

Ұ. Есдәулет.

«Қара пима» поэмасынан

Түсіндірме сөздік

тесік тиын – ақшаның таусылуы

үйді тінту – бір нәрсені іздеу

жолын кес-кестеу – жолын бөгөу

6-тапсырма. Баланы интернатқа не үшін бермек болды? Әкесінің жасаған ісіне не айтар едіңіздер? Өмірде осындай жағдайлар кездесе ме? Пікірталас-диалог құрыңыздар.

7-тапсырма. Мәтіннен кейіпкерлердің эмоциясын білдіретін сөздерді тауып, талдаңыздар.

8-тапсырма. «Зиянды әдеттердің зардабы» тақырыбына постер қорғаңыздар.

9-тапсырма. «Қазіргі қоғамда жасы үлкендердің өзінен кіші балаларға әлімжеттік жасау жағдайлары кездесе ме?» деген сұрақ бойынша шағын мәтін жазыңыздар.

3-4-сабақ

Өзекті өртеген өкініш

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Сабактың тақырыбын қалай түсіндініздер?
- Баланың әрі қарайғы тағдыры қалай болады деп ойлайсыздар? Болжам жасаңыздар.

2-тапсырма. Поэманың жалғасын тыңдаңыздар (37-аудио). Негізгі мәселені тезис түрінде жазып алыңыздар.

...Басты рған мұртын сәнді етіп,
Нар кеуде,
Тіп-тік нық кең.
Оралды сол бір кеткеннен,
Үйіне әке «емделіп...»
Есікте құлып...
Жоқ пенде...
Аш ит жүр жалғыз сенделіп...
Есікке жетті ентелеп,
Жинаған жандай бұл есін.
Ит қана келіп еркелеп,
Қарсы алды жалғыз несін.
Қаңырап жатыр тұрағы...
Абдырап, сасқан күйінде.
Бара сап ұлын сұрады
Көршінің кіріп үйіне.

* * *

Күмілжіп көрші:
– Ден сау ма?
– Ұлымды?
– Ұлың – қалада...
– Интернатта ма ол сонда?
– Жатыр ғой ауруханада...
– Науқас па?
Қалай?
Қай уақтан?

– Айтады «суық шалған» деп,
Боранда, білем, көп жатқан,
Жығылып жатқан жерінен.
Ұлың – сау...
Түк те болған жоқ...
Балалар тауып алыпты.
Бұрнағы күні барып ем –
Бері қарап беті қалыпты.
Қоркатын түк жоқ... Бітеді
Ойдағыдай боп бәрі де...
Өзінді ылғи күтеді,
Қарамай жатып әліне.
Бәрі де жақсы...
Жазылар.
Үйіннің, міне, кілтін ал.
– Ұлыма сыйлық алып ем,
Берейін соны апарып...
Ұлына алған сыйлығын
Құшақтап енді көз ілді.
Өкініш...
Нала...
Мың күдік...
Өң менен түстің арасы...
Жатқандай болды шынғырып,
«Пшмамды бер!» деп баласы...

Ғ. Есдәулет.

«Қара пшма» поэмасынан

3-тапсырма. Поэмада кездесетін сөз қолданыстарын мұғалімнің немесе сөздіктің көмегімен түсініп алыңыз. Түсінгеніңізді дәлелдеу үшін, осы тіркестермен сөйлем құраңыз.

Нар кеуде, тұрағы қанырау, абдыраған күйі, суық шалған, көз ілді.

4-тапсырма. Берілген сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. Үйіне келген әкенің көңіл күйі қандай?
2. Көршісі әкесіне не айтты?
3. Әкенің ұлына алған сыйлығын құшақтап жатуы неліктен?
4. *Өкініш, нала, мың күдік* сөздерінің мәні нені аңғартады?

5-тапсырма. Үзіндіні түсініп оқыңыздар. Сіздерге қандай ой салды?

...Ақ төсек.
 Аппақ бөлмеде
 Шалқалап жатқан көрді ұлын.
 Тұрмайды атып ол неге?
 Танымай ма әлде, келді кім?
 Қарады өңі қуарып,
 – Келдің бе, әке?! – деп Бала.
 Жатқанын оның қуанып
 Жанары айтты тек қана.
 Қазақы қара көздері,
 Қарайды мұнмен жаудырап.
 Абыржып әке төзбеді,
 Аузынан сөзі саудырап.
 – Бармысың, жаным, балам-ай?!
 Соңына назар салмастан
 Жылатып кеткен қарамай,
 Әкенді кешір алжасқан...
 Қалайсың?
 Тәуір болдың ба?
 Естідім суық тиді деп.
 Келдім ғой жер боп мен мұнда,
 Кешір... – деп ұлын сүйді кеп.
 Сонан соң сасып, күйбендеп,
 Суырып сәлем-сауқатын.

Шығарды «мынау үйден» деп,
 Әкелген асын-ауқатын.
 – Сыйлығы да бар әкеннің
 Шыққанда өзің кісін деп,
 Жап-жана пима әкелдім,
 Аяғы тоңбай жүрсін деп!
 Бұрқырап боран борасын,
 Тоңбайсың енді сен, әсте?!
 Қарашы, міне, қарашы,
 Тамаша пима емес пе?!
 Жөтелден сонда қиналып,
 Қолымен басып өкпені
 Баласы:
 – Енді пиманың...
 Қажеті маған жоқ... – деді.
 – Не дейсің?
 Не-е, – деп, – құлыным? –
 Бойынан қайрат, әл кете,
 Ақ жамылғыны ұлының
 Үстінен жұлып алды әке.
 Қараса... кеште баяғы...
 Пиманы сатып ант ұрған...
 Үсіген екі аяғы...
 Кесілген екен балтырдан!..

Ұ. Есдәулет.

«Қара пима» поэмасынан

6-тапсырма. Берілген сұрақтар бойынша пікірталас-полилог ұйымдастырыңыздар.

1. Әкенің іс-әрекетінен нені байқадыңыздар?
2. Қалай ойлайсыздар, ұлы әкесінің қателігін кешіре ме?
3. Баланың аянышты тағдырына кім кінәлі?

7-тапсырма. Суреттер галереясы. Суреттерді оқиға ретімен орналастырып, поэманың мазмұнын өз сөзіңізбен әңгімелеңіз.

8-тапсырма. Шығарма оқиғасын қазіргі өмірмен байланыстырып, шағын мәтін жазыңыздар. Тақырыбын өздеріңіз қойыңыздар.

9-тапсырма. Ойтаразы. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Шығармадан қандай әсер алдыңыз?
- Автор не айтқысы келді?
- Қандай ой түйдіңіз?

5-6-сабақ

Жасөспірімдер құқығы

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Өз құқықтарыңыз туралы не білесіздер?
- Жасөспірімдер құқығын қорғайтын қандай заңдар бар?

2-тапсырма. Құжаттан алынған үзіндіні оқыңыздар. Үзінді қай стиль түріне жатады?

13-бап. Әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғауына құқығы бар.

14-бап. Заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең. Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, діни көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды.

15-бап. Әркімнің өмір сүруге құқығы бар.

16-бап. Әркімнің өз жекебасының бостандығына құқығы бар.

17-бап. Адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды. Ешкімді азаптауға, оған зорлық-зомбылық жасауға, басқа да қатыгездік немесе адамдық қадір-қасиетін қорлайтындай жәбір көрсетуге не жазалауға болмайды.

18-бап. Әркімнің жеке өміріне қол сұғылмауына, өзінің және отбасының құпиясы болуына, ар-намысы мен абыройлы атының қорғалуына құқығы бар.

Қазақстан Республикасының Конституциясынан

3-тапсырма. Тірексызба арқылы адам құқықтары туралы ой бөлісіңіздер.

4-тапсырма. Жас журналист ретінде жасөспірімдердің құқығы жөнінде зерттеу жүргізіңіз. (Болжаммен жазыңыз.)

5-тапсырма. Журналистік зерттеу нәтижесі (алдыңғы тапсырма) бойынша тақырыбын қойып, мектеп сайтына шағын мақала жазыңыздар.

6-тапсырма. Абайдың қарасөзін түсініп оқыңыздар. Қандай тақырыпқа арналған?

Түсіндірме сөздік

талап қылу – ұмтылу
қарызды ісінің алды – міндеті
бойын жию – аулақ болу
күншілдік – қызғаншақтық

...Адамның талап кылып ізденер қарызды ісінің алды – әуелі дос көбейтпек... Кімге достығың болса, достық шақырады. Ең аяғы өзіне өзгешелік беремін деп, өзін тілмен я кылықпен артық көрсетпек мақсатынан аулақ болмақ керек.

Бұл өзін-өзі артық көрсетпек екі түрлі!

Әуелгісі – әрбір жаманшылықтың жағасында тұрып адамның адамдығын бұзатын жаманшылықтан бойын жимактық. Бұл адамға нұр болады.

Екіншісі – өзін-өзі өзгешелікпен артық көрсетпек. Адамдықтың нұрын, гүлін бұзады.

Үшіншісі – қастық қылмақ, қор тұтпақ, кемітпек. Олар дұшпандық шақырады. Һәм өзі өзгеше тұтатын демектің түбі – мақтан. Әрбір мақтан біреуден асамын деген күншілдік бітіреді де, күншілдік күншілдікті қозғайды. Бұл үш түрлі істің жоқтығы адамның көңіліне тыныштық береді...

7-тапсырма. Абай неге үндейді? Адамның қандай әрекеттері достық, ал қандай әрекеттері дұшпандық шақырады екен? Мәтін мазмұны негізінде кестені толтырыңыздар.

Достық шақыратын әрекеттер	Дұшпандық шақыратын әрекеттер

8-тапсырма. Сыныпқа жаңа оқушы келсе, қалай қарсы алар едіңіз? Онымен тіл табысу үшін не істейсіз? Өз ойыңызды білдіріңіз.

 9-тапсырма. «Шығу парағын» толтырыңыздар.

- Маған кшын болды.
- Мен тапсырмаларын орындадым.
- Мен екендігін түсіндім.
- Мен үйрендім.

 7-8-сабақ **Білімнің артықшылығы**

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Қалай ойлайсыздар, қазіргі қоғамда жікке бөлінушілік (бай мен кедей) кездесе ме?
- Онымен күресу қажет пе?

 2-тапсырма. Белгілі тұлғалардың нақыл сөздерін тыңдаңыздар (38-аудио). Ондағы негізгі ойды анықтаңыздар.

- Бай болғаннан гөрі, ақылды болыңдар. Байлықтан айырылсаң да, ақыл өзінде қалады (*Эзон*).
- Жаны кедей адамның құлқыны бір тоймайды (*Махмұд Қашғари*).
- Мені адамның кедейлігі емес, оның ойы мен жанының кедейлігі қынжылтады (*Омар Хайям*).
- Алтын-күміс жиған адам бай емес, сөз жиған адам бай (*Жүсіп Баласағұн*).
- Байлықты өнермен, шаруамен, қызметпен іздер болар (*Әлихан Бөкейхан*).

 3-тапсырма. Венн диаграммасы арқылы байлықтан гөрі білімнің артықшылығын мәселе тұрғысынан талдаңыздар.

 4-тапсырма. Тірексызба арқылы кедейлікті тудыратын себептерді жазыңыздар.

 5-тапсырма. Берілген сөздерді қатыстырып, кедейліктен арылатын, адамдарға рух беретін үндеу мәтінін жазыңыздар.

Керекті сөздер: білім алу, еңбек ету, мақсат қою, зиянды әдеттерден бас тарту.

6-тапсырма. Берілген мақал-мәтелдерді мағынасына қарай сәйкестендіріп, мәнін түсіндіріңіздер.

Бармын деп мақтанба...	күрмеуге келмейсі.
Тоқтығыңда жараспаған...	Кедейлік ұят емес.
Қысқа жіп...	Жоқпын деп қорланба.
Қарны ашқанға қара талқан...	Аштығыңда қараспайды.
Байлық мұрат емес...	майдай көрінеді.

7-тапсырма. Мақал-мәтелдердегі сөздердің байланысын анықтаңыздар.

8-тапсырма. Өміріңізде көмекке зәру адамдарға жәрдем берген жағдай болды ма? Қандай көмек бердіңіз? Кәсіпкер болсаңыз, көмекке мұқтаж жандарға қандай көмек берер едіңіз?

9-тапсырма. «Екі жақты күнделік» кестесі арқылы сабақ бойынша өз көзқарасыңызды білдіріңіз.

Маған әсер етті	Неліктен әсер етті?

9-10-сабақ Әлем балаларының өмір салты

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Әлеуметтік жағынан аз қамтылған отбасыларға кімдер көмектеседі?
- Жетіспеушіліктің жасөспірімдерге әсері қандай?

2-тапсырма. Мәтіндерді оқыңыздар.

1-оқушының өмірбаяны

Мен Зимбабведе дүниеге келдім. Менің әкем шетелдік компанияда жұмыс істейді. Біз Харарда жеке бассейні бар үлкен үйде тұрамыз. Мен халықаралық дәрежесі бар жекеменшік мектепте оқимын. Ауырып қалсам, дәрігер үйге келеді. Біздің үйде тамақ жеткілікті. Біз арнайы бөтелкедегі суды ішеміз. Болашақта білімімді Еуропада жалғастырамын. Маған және отбасыма зұлымдық жасалса, полиция көмектеседі. Мен өз елімдегі адамдарға қарағанда ұзақ және дәулетті өмір сүремін деп ойлаймын.

2-оқушының өмірбаяны

Мен Зимбабведе дүниеге келдім және сол жерде өмір сүремін. Менің ата-анам – фермерлер. Олардың кішігірім жері бар. Мен мектепке бара алмаймын, себебі ата-анам су мен отын үшін жеткілікті ақша табуға көмектесемін. Біз күніне бір рет қана тамақтануға мәжбүрміз және суды өзеннен аламыз, сондықтан көп ауырамыз. Ауырып қалсам, дәрігер келмейді, біздің ақшамыз дәрігерге қаралуға жетпейді.

3-оқушының өмірбаяны

Мен Қазақстанда тудым. Атам мен әжемнің қолында, ауылда өстім. Танертен ұйқыдан тұра сала, әжем дайындаған жылы сүтті ішіп алып жұмысқа кірісемін. Атамның қасында жүріп, малға да қарасып, бакшаға да қолғабыс етемін. Ауылда бәрі жақсы: айран, сүт, құрт, ірімшік және бакша жемістерін армансыз жеймін.

Қазір калада ата-анамның қолында оқимын. Зәулім үйіміз бар, бәрі жеткілікті. Ауылды қатты сағынамын. Әкемнің су жаңа көлігімен ауылға жиі барамыз.

Мен ауырған емеспін. Атам секілді ұзақ жасаймын деп ойлаймын. Ауырған жағдайда елімізде тегін медициналық көмек көрсетіледі.

3-тапсырма. Мәтіндегі кейіпкерлердің өмір жолы неге әртүрлі болды? Себебін түсіндіріңіздер.

4-тапсырма. Үш топқа бөлініп, мәтін бойынша берілген тапсырмаларды орындаңыздар.

1-топ. Мәтіндерге ортақ тақырып қойыңыздар.

2-топ. Бірінші, екінші, үшінші мәтінге тақырып болатын сөйлемді жазыңыздар.

3-топ. Әр мәтінге қорытынды болатын сөйлемді жазыңыздар.

5-тапсырма. Досыңыздың күші жағынан әлсіздігін байқаған болсаңыз, көмектесесіз бе? Сөз әдебін қолданып, еркін әңгімелеңіздер.

6-тапсырма. Өзіңіздің шағын өмірбаяныңызды жазыңыз.

7-тапсырма. Сыныптасыңыздың жазған өмірбаянын (алдыңғы тапсырма бойынша) оқып, пікіріңізді білдіріңіз.

8-тапсырма. Жазған өмірбаяндарыңызды бір-біріңізбен айырбастаңыздар. Ондағы сөздердің байланысын анықтаңыздар және сөйлемдердің дұрыс құрылғандығын тексеріп, бағалаңыздар.

9-тапсырма. «Шығу парағын» толтырыңыздар.

- Сабақтан қандай әсер алдыңыз?
- Бұрын мән бермеген қандай мәселелерді біле алдыңыз?
- Сөздердің байланысу түрлерін дұрыс ажырата алдыңыз ба?
- Сабақ бойынша қандай сұрақтарыңыз бар?

11-12-сабақ**Нәтиже сабақ**

1-тапсырма. Кім жылдам? Бай мен кедей, байлық пен кедейлік туралы мақал-мәтелдер айтып, мәнін түсіндіріңіздер.

2-тапсырма. Берілген сөздерді мағынасына қарай дұрыс тіркестіріп, олардың қалай байланысып тұрғанын анықтаңыз.

Екеуіміздің	күлкісі
Баланың	тұру
Ертемен	келді
Қаладан	жолымыз
Бізден	ауыл
Біздің	сұрады

3-тапсырма. Берілген тұжырымдарға келісетін-келіспейтіндеріңізді білдіріп, талқылаңыздар.

Тұжырымдар	Келісемін	Келіспеймін
Қоғамдағы экономикалық жағдайға байланысты әлеуметтік таптарға бөліну күшейіп отыр.		
Экономикалық дағдарыстар халықтың әл-ауқатының төмендеуіне, жұмыссыздар санының артуына әкеледі.		

4-тапсырма. Әлеуметтік теңсіздік мәселесіне кім кінәлі деп ойлайсыздар? Өз ойларыңызды «ПОПС» формуласы арқылы жеткізіңіздер.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша,

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген түйін жасадым.

5-тапсырма. «Еңбек етсең ерінбей» деген тақырыпта аргументативті эссе жазыңыздар.

6-тапсырма. Ойтаразы. Берілген сұрақтарға жауап беріңіздер.

- «Әлеуметтік теңсіздік: адам құқықтары және көмек» тақырыбы бойынша не үйрендіңіздер?
- Сөздерді үндестік заңына сәйкес оқи және айта алдыңыздар ма?
- Сөздердің байланысу түрлерін қызметіне сай қолдана алдыңыздар ма?
- Өзіңіздің және достарыңыздың білімін бағалаңыздар. (Өз жұмысыңызға, достарыңыздың топ ішіндегі әрекеттеріне көңілдеріңіз тола ма?)

Тән саулығының тамыры – тазалықта,
Жан саулығының тамыры – саулықта.

Ахмет Байтұрсынұлы

1-2-сабақ

Б.Соқпақбаев. «Он алты жасар чемпион» әңгімесі

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Спорттың адам өміріндегі маңызы қандай?
- Қандай спорт түрін ұнатасыздар?

2-тапсырма. Бердібек Соқпақбаевтың «Он алты жасар чемпион» әңгімесінен алынған үзіндіні мұғалімнің оқуынан тыңдаңыздар. Мәтін кейіпкерлері кімдер?

...– Сені әскерге ала қоймас, – деді.

Осыны айтып, ары бұрыла берген Садықты Мұрат пығынан тартып қалып:

– Неге? – деді.

– Өйткені әскерлер дәу-дәу (Садық дәу-дәу деген сөзді айтқанда пығын көтеріп, екі қолын ұшатын күстай қомдап қойды). Сен кішкентайсың, арықсың... Екі күннің бірінде ауырып қаласың.

Мұрат нәзік бала болатын. Бүкіл денесіндегі сүйкімді жері – қарақаттай мөлдіреген отты көздері ғана. Жіңішке мойны глобусқа ұқсайтын домалақ басын зорға көтеретін сияқты. Шешініп отырғанда қарасаң, қабырғалары мен төс шеміршектері терісіне ғана жабысып тыржыйып тұрғанын көресің. Қандай киім алып берсе де, пығы салбырап түсіп кетеді, қандай шалбар тігіп берсе де, белі кең келеді.

Садықтың сөзіне Мұрат намыстанып, өз денесінің Садықтай толық, кесек болмағанына іштей кейіп қалды.

– Сені ала ма әскерге? – деді ол.

– Мені алады. Мен сенен үлкенмін, күштімін.

Мұрат өкшесін көтеріп, мойнын созып:

– Екеуміздің бойымыз бірдей-ақ қой, – деді.

– Күресесің бе ендеше? – деді Садық алақанына түкіріп.

Мұрат өзін ешкімнен кем санамайтын. Жүректі, батыл еді. Тәуекелшілдігі мен намысқойлығы да бар болатын.

– Күрессек үстіміз былғанады. Қол қысысайық, – деді ол.

Екеуі шап ұстаса кетті. Садықтың әлді жұмыр саусақтары Мұраттың шидей саусақтарын сығымдап ауыртып жіберді. Қатты ауырсынған Мұрат ойбайлап жібермеу үшін бүгіліп, тістеніп алған...

3-тапсырма. Берілген сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. Диалог кімдердің арасында өтті?
2. Олардың әңгімесі не туралы болды?
3. Төбелес неден шықты?
4. Мұраттың бойында қандай қасиеттер бар?
5. Кейіпкерлердің іс-әрекеттеріне қандай баға берер едіңіздер?

4-тапсырма. Мәтін мазмұнына сүйеніп, Мұратқа мінездеме беріңіздер.

5-тапсырма. Үзіндінің жалғасын оқыңыздар. Мәтін не туралы? Мәтін мазмұнын сыныптасыңызға үш сөйлемге сыйдырып айтып беріңіз.

Жанбыр лезде күшейіп, қатты нөсерге айналды. Шелектеп құйып тұр! Мезгілдің қай кез екенін айырып болар емес...

Мұрат жалғыз жүгіріп келе жатыр. Өзге балалар озып кеткен. Мойнынан су сорғалап, қалтырап келеді...

Қара жолдың үсті батпаққа айналған. Бір рет тайғанап кетіп, Мұрат жамбастап жығылып түсті. Бір жақ саны батпақ болып, былғанып қалды.

...Мұрат үш күннен бері ауру. Еті күйіп-жанып, екі беті қып-қызыл болып балбырап, төсек тартып жатып қалды. Бұрын да тамаққа нашар еді, енді мүлде ішуді қойды.

Ұлжан сусынын аузына тосып, күндіз-түні оның жанынан шықпайды.

Жолаушы кеткен Батырбай қария (колхоздың белгілі бақшашысы) бүгін келді. Есіктен кірген бойда төсекте жатқан баласын, қасында отырған **өңі сынық** Ұлжанды көріп шошып кетті.

– Мұрат жайша жатыр ма?

Ұлжан кеудесін кере бір күрсініп алып:

– Қайдан жайша болсын! – деп бастады да, Мұраттың ауруға шалдығу себебін баяндап берді.

Батырбай қария алақанын баласының мандайына басып біраз отырды да, басын шайқады.

– Дәрігерге көрсетпесе болмас, – деді.

Мұрат – Батырбай қария мен Ұлжанның **сүт кенжесі**. Кәрі әкешеге ол өте аяулы. **Көздерінен таса еткілері** келмейді.

Мектепке түскенге шейін Мұрат отбасы өмірінен ұзақ шыға алмай келді. Қарт ата-ана «үйде ойна» деп оны **қақпайлай беретін**. Есік алдына шыкса болды, бірі қуа шығып, үйге алып кететін. «Суық тиеді, **сыз өтеді, шаншу қадалады**» деген сияқты толып жатқан қауіптерді төндіріп, қатты сақтанушы еді...

Б. Соқпақбаев,

«Он алты жасар чемпион» әңгімесінен

6-тапсырма. Сөздіктің көмегімен қарамен берілген сөздердің мағынасын ашыңыздар.

7-тапсырма. «Мұрат неге аурушаң? Қалай ойлайсыз, оған әке-шешесінің кінәсі бар ма? Мұратқа қандай кеңес берер едіңіз? Аурудың алдын алу үшін не істеу керек?» деген сұрақтар бойынша пікірталас-диалог құрыңыздар.

Құрмалас сөйлем

«Құрмалас» деген сөз «құра, құрау» сөздерінен алынып, грамматикалық термин ретінде ғана қолданылады. Жай сөйлем бір ғана ойды білдірсе, құрмалас сөйлем – екі немесе одан да көп ойды, күрделі ойды білдірудің тәсілі, құралы. Жай сөйлемнің материалы сөз тіркесі болса, құрмалас сөйлемнің материалы – сөйлем. Жай сөйлемнің құрамындағы сөз саны аз да, көп те болып келе беретіні сияқты, құрмалас сөйлемдегі сөйлем саны екіден көп те, аз да болып келуі мүмкін.

Құрмалас сөйлемнің құрамына енген жай сөйлемдер бір-бірімен қосымша, шылау, орын тәртібі, өзіндік интонация арқылы байланысады. Мысалы: *Жаңбыр жауды да, жер көгерді. Күн шыққан соң, мал өріске кетті.*

Құрмалас сөйлемнің сынары (құрамындағы бөліктері) жай сөйлемдер ішіндегі атаулы сөйлемнен баскасының бәрі бола алады. Құрмалас сөйлемдердің құрамындағы жай сөйлемдердің баяндауыштарының бастауыштарымен қнысу, қныспау және аралас келуіне орай *салалас*, *сабақтас* және *аралас* болып үшке бөлінеді.

Күрделі ойды білдіретін, бір-бірімен мағыналық, грамматикалық форма арқылы байланысқан жай сөйлемдердің тіркесі **құрмалас сөйлем** деп аталады.

8-тапсырма. Тыңдалым және оқылым мәтіндері үзінділерінен құрмалас сөйлемдерді теріп жазып, олардың қалай жасалып тұрғанын түсіндіріңіздер.

Қосымша, шылау арқылы	Орын тәртібі, интонация арқылы

9-тапсырма. Ойтаразы. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Бүгінгі сабақтың басты мәселесі не болды?
- Топта/жұпта қалай жұмыс жасадым?
- Кімге көмек бердім?
- Бүгін қандай білім мен тәжірибе алдым?
- Сабақ маған қандай әсер қалдырды?

3-4-сабақ Шынықсаң – шымыр боларсың

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Әңгімедегі басты тақырып не туралы болмақ?
- Шынығудың адам ағзасына қандай пайдасы бар?

2-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (39-аудио). Мәтін кейіпкерлері арасындағы әңгіменің не жайында болғанын сыныптасыңыздан сұрап, диалог құрыңыз.

Уақыт өте берді. Мұрат өсе берді...

Мектеп оқушыларының жеңіл атлетикадан болған аудандық жарысында Николай Трофимович бастап барған «Қызыл шегара» жеті жылдық мектебінің ұжымы бірінші орынға ие болды.

Мұраттың да қажырлы түрде жаттығуы жемісін көрсетті, ол жүз метрге жүгіруден аудан бойынша екінші орынға ие болды.

Жарыс соңынан Николай Трофимович мөлдір сулы кең арнаның жағасында шәкірттерімен әңгімелесіп отырды.

– Адам баласы жеңбейтін қиындық, алмайтын камал жоқ, – деді Николай Трофимович... – Мен саған, – деді ол Мұратты нұсқап, – мынаны айтайын: орыстың атакты қолбасшысы Суворов жасында сен сияқты нәзік, аурушан бала болған. Ол он екі, он үш жасынан бастап өзін шынықтырумен болды.

– Суворов жасында мен сияқты болған ба? – деп көзін қысыңқырап Мұрат Николай Трофимовичке күле қарады.

– Иә, солай. Үнемі өзін шынықтырудың нәтижесінде денсаулығы күшті, болаттай берік, төзімді болды. Солдаттарын да осылай тәрбиелеп, боранды, суық күндердегі жорықтарда бірге жаяу жүріп, қар төсеніп, мұз жастанып жүрді... Осының бәрі еңбектенудің, жаттығудың нәтижесі. Сенің де осылардың біріндей болуың мүмкін...

Б. Соқпақбаев.

«Он алты жасар чемпион» әңгімесінен

3-тапсырма. Мәтін бойынша менталды картаны толтырыңыздар.

4-тапсырма. Мәтіннен күрделі ойды білдіретін сөйлемді тауып, құрмалас не жай сөйлем екенін анықтаңыздар.

5-тапсырма. Әңгіме үзіндісін оқып, мазмұны бойынша жоспар құрыңыздар.

...– Сенің боксер болғың келе ме? – деп сұрады Николай Трофимович кенеттен.

Мұрат үндемей тұрып қалды.

– Сен бокс секциясына қатынас. Жүре-бара көрерсің, – деді Николай Трофимович. – Жақында мен бокс секциясын ұйымдастырамын. Сенен жақсы боксер шығуы мүмкін...

Мұрат боксқа зор ынтамен қатынасып жүрді. Үйде де ертеңді-кеш көлеңкесімен соғысып жатады, жіптен секіреді, ақсандайды, әйтеуір неше түрлі жаттығулар жасайды.

* * *

...Жыл жарым уақыт өтті. Сәуірдің аяқ шені.

Бокстан жарыс өткізу аудан тарихында тұңғыш оқиға болатын. Бірнеше күн бұрын хабарланып қойылған жұрт асыға күтіп жүрген...

Жарыстың бағдарламасы жарияланды. Бүгін он екі адам кездеседі екен. Оның төртеуі – оқушы балалар. Сахна ашылғанда әлгі он екі адам парадка шықты. Ең соңында – Мұрат.

...Рингке Мұрат шыққан кезде Батырбайдың денесі ду етіп, ысып кетті. Ерні қыбырлап бірдемелерді айтып, жөтеліп, қозғалып та қойды. Біресе Мұратқа, біресе рингтің екінші бұрышындағы онымен жұдырықтасқалы тұрған балаға қарайды. Мұратпен ұрысатын жуан мойын, сойталдай кара екен. Мұратқа карағанда пықты да, білектері де толық. Мұраттың денесі талдырмаштау болғанымен, шымыр. Жүріс-тұрысында сергектік, ептілік бар. Өзін еркін билеп, ұрысқа тастай түйіліп алған. «Қазір жеңемін» дегендей күлімсірейді.

Гонг сынғыр ете түсті. Бокс ойыны басталды. Бұлардың алдында шыққандардың тәсілінен мынаның артықшылығы бірден көзге түсті. Әдептілік бар. Андып ұрысады. Анау бала қорғанумен жүр. Қарсы сокқыны сирек жұмсап қояды. Мұрат қатаң шабуылға шықты. Он қолымен қырдан тез ұрып-ұрып жіберді. Бұл кезде оның сол қолы төмендеп кетіп, негі ашық қалған еді. Мысықша андыған анау, ілгері ыршып түсіп, Мұраттың негінің астынан соғып қалды да Мұратты шалқасынан құлатты...

Б. Соқпақбаев.

«Он алты жасар чемпион» әңгімесінен

6-тапсырма. Берілген сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. Мұрат қандай спорт түрлерімен шұғылданды?
2. Бокс секциясына кімнің ықпалымен келді?
3. Бокс жарысы қайда өтті?
4. Рингтегі екі боксшыға мінездеме беріңіз.
5. Мұрат қарсыласынан неліктен жеңіліп қалды?

7-тапсырма. Спортқа қатысты бес мақал-мәтел жазыңыздар. Жазбаңызда құрмалас сөйлем бар ма? Бар болса, құрмалас сөйлем екенін дәлелдеңіздер.

8-тапсырма. Екі бағандағы мақал-мәтелдерді мағыналық жақындығына қарай сәйкестендіріп, мәнін түсіндіріңіздер.

Байлық байлық емес...	ұйқы тынықтырады.
Жаның сау болса, сорлымын деме...	Ауырмайтын жол ізде.
Ауру батпандап кіреді...	денсаулық – байлық.
Ауырып ем іздегенше...	Тәнің сау болса, жарлымын деме.
Қимыл шынықтырады...	мысқалдап шығады.

9-тапсырма. Ойтаразы. Үш бағанды кестені толтырыңыздар.

- «Қ» («қосу») бағанына сабақта ұнаған ақпаратты, яғни өзіңізге жағымды әсер еткен немесе жалпы мақсатқа жетуге тиімді болған ақпаратты жазыңыз.
- «А» («алу») бағанына сабақта түсінбеген, жағымсыз әсер еткен немесе қажет емес деп есептеген ақпаратты жазыңыз.
- «Қ» («қызықты») бағанына сабақта алған қызықты деректерді және тағы да нені білгіңіз келетінін мұғалімге сұрақ түрінде дайындаңыз.

«Қосу»	«Алу»	«Қызықты»

5-6-сабақ

Шешуші айқас

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Шығарманың негізгі кейіпкері кім?
- Адамдарға жеңіске жету үшін не қажет?

2-тапсырма. Мәтінді түсініп оқыңыздар. Алдыңғы сабақтағы мәтінмен байланыстырып, ортақ ойды анықтаңыздар.

Радио: «Тыңдаңыздар!» – дегенде стадиондағы гулеп отырған адамдар ауыздарын баса қойғандай тына қалды. «Бүгін он төрт жас боксер дүниежүзінің чемпионы атағын алу үшін төбелеске шығады. Бірінші кездесетіндер – жеңіл салмақтылардан үздік шыққан Сандерес (АҚШ) пен Мұрат (КСРО).

1. Сандерес. Бокспен шұғылданғанына бес жыл болды. Жасы он алтыда, салмағы – 51 килограмм.

2. Мұрат. Бокспен шұғылданғанына үш жыл болды. Жасы он алтыда, салмағы – 48 килограмм.

...Ду етіп шапалақ соғылды. Ақ киінген бірнеше адамның ортасында көк жолақ шапан жамылған екі бала жіңішке жолмен рингке қарай келе жатыр. Сартылдаған шапалақ жаңғырығы бүкіл Парижді шайқалтқандай...

Мұратқа карағанда Сандерес бойшаңдау екен. Бірақ оның сымпиған денесінен гөрі Мұрат нықты еді. Кесек тұлғалы көрінбесе де, шымыр, ширақ. Әсіресе төрт-бес жылдан бері үздіксіз шынығумен, спортпен айналысып, дәрігерлер мен сүйікті ұстазы Николай Трофимовичтің айтқанын қалт етпей орындап отыру оны осы дәрежеге жеткізді. Салалы жұмыр саусақты, бұлшық еттері білеуленген сұлу тұлғаға ие болды. Өз бойындағы дамып жетілгендікті сезіп, көрген сайын масаттанады. Спорт оны әрі батыл, әрі сымбатты, әрі төзімді етті. Сақылдаған аяз, жазғы ыстық оған осы кезде қорқыныш емес. Қызара бөрітіп, ажарланып қарсы алады...

Б. Соқпақбаев.

«Он алты жасар чемпион» әңгімесінен

3-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. Үзіндідегі оқиға қай елде өтті?
2. Жекпе-жекке шыққан екі боксшыны автор қалай суреттеген?

Салыстырыңыздар.

3. Спорт жас баланы қалай шыңдады?
4. Мұраттың жетістікке жетуіне қандай қасиеттер көмектесті деп ойлайсыздар?

4-тапсырма. Әңгіменің басында Мұрат қандай еді? Мұраттың сырт келбетін, іс-әрекеттерін салыстырып, боксшының өсу жолы туралы шағын мәтін жазыңыздар.

5-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (40-аудио). Қандай әсер алдыңыздар? Өз ойларыңызды білдіріңіздер.

Мұрат қорғана отырып, шегініп барады. Бұрышқа жетті, арқасы арқанға тірелді. Сандерестің соққысы бәсеңдер емес. Мұрат зымп беріп, Сандерестің қолтығының астынан өтіп, лезде артқы бұрышқа жетті. Сандерес те оқыс бұрыла берген. Осы мезетте Мұрат атылып кеп, жақтан соқты. Соққы жойқын еді. Сандерестің жағы қаусағандай боп қалды. Жағын қорғап, сүзе қарай беріп еді, Мұрат оны пектен

көтере ұрды. Арқанға асылып барып ол рингтің сыртына құлап түсті, төбесімен шаншыла құлады.

Америкалықтардың шу ете түскен үнін, бақырып айтқан әдепсіз сөздерін сартылдаған шапалақ дауысы тұншықтырып жіберді. Мұрнынан аққан қаны екі езуін бояған Сандерес соғылған қасқырша бұралып, шалқасынан жатыр. Төніп келіп, судья санап тұр. «Бір, екі, үш... тоғыз...». Жұрттың айқайы мен ұрысы күшейіп кетті.

Сандерес тұрған жоқ. Ол тұрмастай болып жығылған еді.

– Жеңіл салмақтылар бойынша дүниежүзінің чемпионы атағын Мұрат Батырбаев алды, – деп, оның қолын көтерді.

Ду қошемет асқақтап кетті. Жержүзі үн қосып жатқандай...

Гимннің шалқып шыққан қуатты үні Мұратпен бірге бокс ойынында озық өнер көрсеткен өзге жолдастарына да ұлан-байтақ Кенес Одағының қуанышты құттықтауындай естіліп кетті. Бүкіл ата-ана мен халықтың қуанышты, мейірімді лебізі осы үнде тұрғандай кенес боксшыларын тіпті арқаландырып жіберді.

Жайшылықта сабырлы, салмақты Николай Трофимович балаша секіріп, рингке шықты да, Мұратты құшырлана құшақтап бетінен сүйді. Масаттанған Мұратқа Николай Трофимовичтің құшағы Отанның аясындай сезілді.

Б. Соқпақбаев.

«Он алты жасар чемпион» әңгімесінен

6-тапсырма. Топтарға бөлініп, постер қорғаңыздар.

1. Мұрат үшін бұл жеңістің құны зор.
2. Дүниежүзінің чемпионы атанған баланың сезімі, көңіл күйі.
3. Гимннің күдіретті күшінің әсері.
4. Қазақ елінің намысын қорғап жүрген боксшылар.

Салалас құрмалас сөйлем

Құрамындағы бөліктерінің баяндауыштары тиянақты формада келіп, өзара тең дәрежеде байланысқан жай сөйлемдердің тіркесі **салалас құрмалас сөйлем** деп аталады. Мысалы: *Мен айтып үлгердім, ол әлі кетпеген екен.*

1. Салалас құрмаластың компоненттерін жеке-жеке айтқанда, олардың әрқайсысы біршама аяқталған ойды білдіреді. Ал жай сөйлем бір ғана ойды білдіреді.

2. Салалас құрмалас сөйлемнің компоненттеріндегі баяндауыштар тиянақты формада (үш жақтың біреуіндегі етістік пен есім сөздердің бірінде) келеді. Жай сөйлемдегі баяндауыштар бір ғана немесе

бірыңғай бастауыштармен қыса байланысады. Мысалы: *Қыс түсті, күн суықты*.

3. Салалас құрмалас сөйлемдердегі жай сөйлемдер өзара жалғаулықтар (шылаулар), жалғаулықсыз орын тәртібі және интонация арқылы байланысады. Мысалы: *Бүгін сабақта не Гулишат жауап береді, не Самат жауап береді*. Ондағы сөйлемдер не кезектес жалғаулығы арқылы байланысқан.

Салалас құрмаластың түрлері: *ыңғайлас, қарсылықты, себеп-салдар, талғаулы, кезектес, түсіндірмелі салаластар*.

7-тапсырма. Мына тіркестердің мағынасын салалас құрмалас сөйлем құрау арқылы түсіндіріңіздер.

Оқыс бұрылу, пектен көтере ұру, арқанға асылу, жойқын соққы, шаншыла құлау.

8-тапсырма. Екі топқа бөлініп, «Қоғамға дені сау адамдар қажет» тақырыбына пікірталас ұйымдастырыңыздар.

9-тапсырма. Сабақ бойынша алған білімдеріңізді қорытындылап жазыңыздар.

- Тақырып бойынша қандай ақпарат алдыңыз?
- Жетістігіңізді қалай бағалайсыз?
- Өз бойыңызда қандай қасиетті дамыта аласыз?
- Қандай жаңа ой келді?

7-8-сабақ

Спорт – денсаулық кепілі

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Спорт адамды неге баулиды?
- Спортпен айналысу үшін ерік-жігер керек пе?

2-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Қандай жанрда жазылған? Жоспар құрып, мазмұнын өз сөздеріңізбен жеткізіңіздер.

Денсаулық – табиғаттың ең қымбат сыйы. Күнделікті жұмыста жүргенде, деніміз сау болғанда денсаулықтың қадірін біле бермейміз. Аздап сырқаттансақ, өзіміз білетін дәрі-дәрмектерді ішіп, емшілік жасап жазылып кетуге тырысамыз. Дәрігерге бара қоймаймыз. Шын мәнінде, кез келген аурудың алдын алуға болады. Ол үшін не істеу керек?

Дене жағтығуы адам баласына қашанда пайдалы. Күні бойы өзіңді сергек сезініп жүрудің бір тәсілі – спорт. Күніне кем дегенде 20 минут дене жағтығуымен шұғылданған адам өзін сергек, шпiрақ сезініп, көңілді жүретіні әрі өзіне сенімділігін арттыратыны анық-

талған. Ғалымдар АҚШ-тың Пенсильвания университетінің 200-ге жуық студентіне зерттеу жүргізген. Олар күніне 20 минуттан астам уақытын түрлі дене жаттығуларына арнаған. Ал сегіз күннен кейін қатысушылар өздерінің басынан өткерген күйлерін жазып тапсырған. Нәтижесінде көбісі ұйқысыздықтан, әлсіздіктен арылғанын мәлімдеген. Жаттығу жұмыстарынан кейін көңіл күйлерінің көтеріліп, өздерін бақытты сезініп жүргендерін жеткізген. Дене жаттығулары адамның көңіл күйін ғана көтеріп қоймайды, қанайналым жүйесін жақсартады. Күйзеліске ұшыраған сәттерде дене жаттығуларына ден қойсаңыз, жаңа құлшыныс пен тын серпін арқасында ерекше өмір сүруге ұмтыла түсесіз. Бұл да спорттың, дене жаттығуларының бір күдіреті.

«Маяк» газетінен

3-тапсырма. Суретте бейнеленген спорт түрлерінің біріне сипаттама жазыңыздар. Жазбаңызда салалас құрмалас сөйлемдер болсын.

Сабақтас құрмалас сөйлем

Сабақтас құрмалас сөйлемнің біреуінің баяндауышы тиянақты болып, біршама аяқталған ойды білдіреді. Оны *басыңқы сөйлем* деп атайды.

Сабақтас құрмаластың екінші сыңарының баяндауышы тиянақсыз формада тұрып, жеке өз алдына тиянақты ойды білдіре алмайды. Бұл *бағыныңқы сөйлем* деп аталады. Тиянақсыз баяндауыштар жіктелмеген көсемше, шартты райлы етістік, қосымшалы және септеулік шылаулар тіркескен есімше мен тұйық етістіктерден болады. Мысалы: *Ал Әмір болса, сол балалар үшін-*

дегі өнерісі еді. Бағыныңқы сөйлем шартты райлы етістіктен жасалған.

Сабақтастың бағыныңқы компоненті басыңқы компонентіндегі оқиғаның қалай, қайтіп, қашан, не үшін, неліктен болғанын, болып жатқанын білдіреді. Сондықтан сабақтас құрмалас сөйлемдер *шартты бағыныңқылы, қарсылықты бағыныңқылы, себеп-салдар бағыныңқылы, мезгіл бағыныңқылы, мақсат бағыныңқылы, қимылсын бағыныңқылы* болып алты топқа бөлінеді.

4-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (41-аудио). Қандай ақпарат естеріңізде қалды? Ой бөлісіңіздер.

Дене жаттығуларымен шұғылдануды қалай әдетке айналдыруға болады?

1. Дене жаттығуы кезінде кнетін спорттық киімдеріңізді жатар алдында дайындап жатыңыз. Ұмытпас үшін оятқышыңызды да сол киімдердің үстіне қойыңыз. Осылайша таңғы жаттығуды әдетке айналдырыңыз.

2. Жаттығуды аз-аздан бастаңыз. Тіпті дене жаттығуымен аптасына 5 минуттан 3 рет шұғылданудың өзі жеткілікті. Бастапқыда өзіңізді қинамаңыз. Ә дегеннен жоғарғы мақсат қоюға талпынбаңыз. Өйткені өзіңіздің спортпен шұғылдануға деген ерік-жігеріңізден айырылып қалуыңыз мүмкін.

3. Адам – әлеуметтік жаратылыс. Қоғамда қарым-қатынассыз өмір сүру мүмкін емес. Отбасыңызбен табиғатқа шығудың, достарыңызбен белгілі бір спорт түрімен шұғылданудың, кейде бірауық жүгіріп тұруды да әдетке айналдырғанның зияны жоқ.

4. Үйдегі қарапайым шаруаларды жаттығу жұмыстарымен үйлестіріңіз. Мысалы, таймерді 20 минутқа қойып, жұмысыңызды бастаңыз. Қарапайым шаруаларды аса жылдам орындау жақсы нәтиже береді.

5. Жаттығу жұмыстарын жоспарлай біліңіз. Манызды кездесуіңіз сияқты дене жаттығуларын да жоспарыңызға енгізіп үйреніңіз.

6. Өзіңізге ұнайтын жаттығуларды таңдап алғанның да маңызы жоғары. Өйткені адамның өз қалауымен бастаған жаттығулар уақыт өте келе өз жемісін беретін болады.

«Спорт – денсаулық кепілі». Бастысы талғампаз өнерге шексіз беріліп, адалдық танытсаңыз, берері өте көп екендігі даусыз.

Е. Ерназимов

5-тапсырма. Автордың «Талғампаз өнерге шексіз беріліп, адалдық танытсаңыз, берері өте көп» деген сөздерін қалай түсіндіңіздер? Кестені толтырыңыздар.

«Адалдық таныту» тіркесінің мәнін анықтаңыз.	
Сөйлем деңгейінде мәнін жеткізіңіз.	
Айтылған ойға синтез жасаңыз.	

6-тапсырма. Үш топқа бөлініп, спорттың пайдасы туралы өз ойларыңызды жазыңыздар (әр топтың барлық мүшесі бір сабақтас құрмалас сөйлемнен тұратын өз ойын жазады. Соңында кезектесе оқу арқылы тұтас бір мәтін шығару керек).

7-тапсырма. Сабақта алған ақпараттарды жинақтап, өзіндік тұжырым жасаңыздар.

8-тапсырма. Ойтаразы. Берілген сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Сабақта берілген тапсырмаларды орындай алдыңыздар ма?
- Топта бірлесіп жұмыс істеу қиын болды ма? Неліктен?
- Не нәрселер қиындық келтірді?
- Қай оқушыға жоғары баға беруге болады?

9-10-сабақ Дұрыс тамақтанудың пайдасы

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Спорттан бөлек денсаулықты нығайтудың қандай жолдарын білесіздер?
- Құрбы-құрдастарыңыз өз денсаулығына қаншалықты мән береді?

2-тапсырма. Мәтінді оқып, ойларыңызды жинақтаңыздар.

Тамақтану – адам денсаулығын өмір бойы нығайту мен сақтаудың басты факторы. Егер дұрыс тамақтанудың негізгі ережелері мен қағидаларын біліп, сақтап жүрсек, денсаулығымыз дұрысталады.

Дүниежүзілік Денсаулық сақтау ұйымы тамақтанудың мынадай қағидаларын ұсынады:

- тамақ әртүрлі және құрамында өсімдік өнімдері көп, ал жануар-текті азық-түлік аз болуы керек;
- көкөністер мен жемістерді тәулігіне 400 грамнан артығырақ бірнеше рет тұтыну;
- құрамында май мен натрий мөлшері төмен сүт және сүт өнімдерін, ал сүтқышқылды өнімдерді тәулігіне кемінде 200 грамнан тұтыну қажет;
- майсыз ет, балық, құс етінің мөлшері тәулігіне кемінде 80 грамнан болуы. Майы көп ет және балық, құс етін бұршақ өнімдерімен алмастыру қажет;
- майдың мөлшері 30 пайыздық тағамның тәуліктік құнарлылықтан аспауы;

- тағам құрамында көмірсулар аз, яғни тәуліктік құнарлылығы кемінде 10 пайыз шамасында болуы;
- ішімдікке, темекіге әуестенбеу қажет.

Б. Бейсенұлы. «Айқын» газетінен

3-тапсырма. Өзіңіз көп жағдайда қандай өнімді тұтынасыз? Мәтіндегі фактілермен салыстырып айтыңыз.

Аралас құрмалас сөйлем

Тілімізде құрмалас сөйлемдер бірыңғай салаласып не сабақтасып келе бермейді. Кейде құрмаластың екі түрі де бір сөйлем ішінде келуі мүмкін. Сондықтан бір сөйлемнің ішінде салаласқан әрі сабақтаса байланысып келген сөйлемдері бар құрмалас сөйлемді **аралас құрмалас** дейді. Мысалы: *Кітабымды жолдасым алып кеткендіктен, сабаққа дайындала алмадым, оқытушы маған ескерту жасады.*

1. Аралас құрмалас сөйлем білдіретін ой салалас пен сабақтастағы ойдан күрделірек болады.

2. Аралас құрмалас сөйлем салаласа да, сабақтаса да байланысқан кемінде үш не одан да көп компоненттен тұрады.

3. Аралас құрмалас сөйлемдердің құрамында шылаулы да, шылаусыз да сөйлемдер болады.

4. Аралас құрмалас сөйлемде сабақтастағы және салаластағы тыныс белгілерінің ережелері сақталады. Өйткені аралас құрмалас сөйлемнің құрамына енетін салалас құрмалас жалғаулықты да, жалғаулықсыз да болады және сабақтас құрмаластар да сол өз тұлғасымен енеді.

4-тапсырма. Дұрыс тамақтануға қатысты аралас құрмалас бір сөйлем құрап жазыңыздар. Құрамындағы бөліктерінің жасалу жолын анықтап, ойларыңызды дәлелдеңіздер.

5-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (42-аудио). Негізгі ақпараттарды тезис түрінде жазып алыңыздар. Қандай ақпарат алдыңыздар?

Таңертенгісін қабылдай тын ең бірінші ас бір стакан су болуы керек. Мейлінше таза, жылы су ішуге тырысыңыз, себебі жылы су асқазанды ас қалдықтарынан тазартып, ағзадағы барлық жүйелерді бір қалыпқа келтіреді. Стаканға лимон шырыны мен бір қасық балды қоссаңыз да болады. Бұл қоспалар ағзадағы зат алмасуды жақсартады. Таңғы асты 15–30 минуттан соң ішу керек. Күні бойы су ішуді қолға алыңыз. Егер рұқсат етілсе, бір күнде 2 литр таза су ішкен дұрыс. Әр сағат сайын бір стакан су ішуге ден қойыңыз. Сонда сіз ісінудің азайғанын, алқынудың жоғалғанын, өзіңізді ширақ сезініп, тамаққа тәбет ашылғанын байқайсыз.

Күніне 4-5 рет шағын мөлшерде тамақтануды үйреніңіз. Ас қабылдау арасындағы ұзақ уақыт тамақты артығымен жегізіп, құмарлықты арттырады.

Жатар алдында көп тамақ жеуге әуестенбеңіз. Сағат кешкі 18:00-ден соң тамақ ішпеу керек деген қағиданы ұстанып, қарныңыз ашып қалмасын. Ең соңғы ас қабылдау жатардан үш сағат бұрын болуы керек. Егер сіз түн ортасында ұйықтайтын болсаңыз, кешкі асты 21:00-де қабылдаңыз.

«Ақ жол» газетінен

6-тапсырма. Дұрыс тамақтанудың қоғамның белсенді мүшесі болуға қандай әсері бар? Өз ойларыңызды дәлелді жеткізіңіздер.

7-тапсырма. Суретте көрсетілген тағамдар бойынша дұрыс тамақтанудың кестесін сызыңыздар.

8-тапсырма. Қосымша ақпарат көздерін пайдаланып, Қазақ тағамтану академиясының өнімдері мен жетістіктері туралы мәлімет жинаңыздар. «Тағам құнары және адам денсаулығы» тақырыбындағы мақаланың тезисін жоспарлаңыздар.

Жоспар құрудың үлгі сызбасы

I. Кіріспе бөлім.

II. Негізгі бөлім.

1. Тезис:

а) сөйлем;

ә) сөйлем.

9-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттарды INSERT оқыту стратегиясы бойынша талдаңыздар. Төмендегі белгілермен әр азатжолды немесе сөйлемдерді белгілеңіздер. Өз ойларыңызды қорытындылап жазыңыздар.

«V»	«—»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін	Менің ойлағанымға қайшы, кереғар	Мен үшін жана ақпарат	Келісе алмаймын, білгім келеді

11-12-сабақ Салауатты өмір салты

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Салауатты өмір салты дегеніміз не?
- Салауатты өмір салтын ұстанудың қағидалары бар ма? Бар болса, қандай?

2-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Мәтін қай стильде жазылған?

Салауатты сөзінің негізгі мағынасы парасатты, байыпты, ақылды, білімді және зерделі деген ұғымды білдіреді. Ал өмір салты дегеніміз – әрбір жеке адамнан бастап, бүкіл қоғамның қалыптасқан өмір тіршілігі. Салауатты өмір салтын қалыптастыру 1998 жылдан бастап еліміздің барлық өңірінде қолға алына бастады. Қазақ халқы ежелден салауатты өмір салтын ұстанған. Халқымыздың күнделікті тұрмыс-тіршілігі мен әдет-ғұрпынан салауаттылықты, имандылықты, тазалықты аңғаруға болады. Ата-бабамыз көшіп-қонып жүріп-ақ бесікке баласын бөлеп, бес уақыт намазын үзбеген. Бұның өзі жекебас гигиенасын сақтаудың бір жолы. Ал қазір білім, техника дамыған заманда аурудың түрлері көбейді. Көп адамдар көлікке мініп, аз қозғалуға, тез дайын болатын тамақтарға әуестеніп алды. Дене қозғалысының аздығы мен дұрыс тамақтанбау салдарынан семіздікке душар болып, түрлі аурулардың туындауына жол береді.

Тірек сөздер

- салауатты өмір салты
- байыпты
- жекебас гигиенасы
- әуестену

«Сыр бойы» газетінен

3-тапсырма. «Өмір салты – әрбір жеке адамнан бастап, бүкіл қоғамның қалыптасқан өмір тіршілігі» дегенді «Екі түрлі түсініктеме күнделігі» арқылы түсіндіріңіздер.

4-тапсырма. Сізге жастар арасында салауатты өмір салтын қалыптастыру мақсатында іс-шара өткізу тапсырылды. Қандай шаралар ұйымдастырар едіңіз? Жоспарын құрып, себебін түсіндіріңіз.

5-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (43-аудио). Тірек сөздер арқылы алған ақпараттарыңызды алдыңғы мәтінмен байланыстырыңыздар.

«Бүгін саналы ұрпақ тәрбиелесең, ертең соның жемісін көресің» деген бар. Елбасы өз Жолдауларында «Қазақстанның әрбір азаматының

Тірек сөздер

- саналы ұрпақ
- зиянды әдеттерден арылу
- жат қылық
- семіздікке душар ету

денс аулығы шымыр, сергек болуы шарт. Негізгі міндет – зиянды әдеттерден арылту, адамдардың өмір сүру жасын ұзарту. Ол үшін жас ұрпақты бала жастан жат қылықтардан бойын алыс ұстап, жекетұлға болып қалыптасуы үшін, алдымен өз денсаулығына өзі жауапты екендігін сезіндіріп, ұғындыра білгені абзал» деп нақты айтқан.

Бүгінде жастар арасында жүрек-кантамыр аурулары, қатерлі ісік, қант диабеті аурулары басым. Бұның басты себебі – экологиялық ахуал, судың, ауаның ластануы. Екіншіден, 70 пайыздық жағдайда дұрыс тамақтанбау түрлі созылмалы наукастардың себеп-салдары болып табылады.

Қазір жеңіл-желпі тағамдар дүкен сөрелерінде көптеп кездеседі. Оларды жастар мен жасөспірімдердің пайдалануы асқазан-ішек ауруларына, семіздікке душар етуде. Үшіншіден, қозғалыс белсенділігінің аздығы. Артық салмақ – көптеген ауруларға бастайтын бірден-бір себеп. Сонымен бірге жастардың зиянды әдеттерге бой алдыруы, гигиеналық талаптарды дұрыс жасамауы түрлі қатерлі ісік ауруларына себеп болуда.

Әр адам салауатты өмір салтын дұрыс ұстанып, уақытылы жергілікті дәрігерлерге қаралып, сапалы кеңес, ем алып тұрса, ауру-сырқау батпандап кірмеген болар еді.

«Сыр бойы» газетінен

6-тапсырма. Мәтін бойынша берілген тапсырмаларды орындаңыздар.

1. Мәтіндегі негізгі ақпаратты анықтаңыз.
2. «Бүгін саналы ұрпақ тәрбиелесең, ертең соның жемісін көресің» дегенді қалай түсінесіз?
3. Салауатты өмір салтын ұстанудың басты факторларын атаңыз.
4. Салауатты өмір салтын ұстанбаудың салдары қандай?
5. Мәтінде құрмалас сөйлем бар ма? Бар болса, құрамындағы жай сөйлемдердің өзара қалай байланысып тұрғанын анықтаңыз.
6. Мәтіндегі аргумент пен өз ойыңызды ұштастыра отырып, еркін баяндаңыз.

7-тапсырма. Оқылым және тыңдалым мәтіндеріндегі ақпараттар еліміздегі басты мәселе екендігі жөнінде шағын мәтін жазыңыздар. Тақырыбын өздеріңіз қойыңыздар. Мәтінде құрмалас сөйлемдер болсын.

8-тапсырма. «Суреттер топтамасы». Салауатты өмір салтын ұстануға негіз болатын суреттерді ретімен орналастырыңыздар да, қажетсізін қоқыс жәшігіне тастаңыздар. Неліктен олай бөлгендеріңізді дәлелдеңіздер.

9-тапсырма. Екі топқа бөлініп, «Суреттер топтамасы» бойынша берілген суреттерден зиянды мәселеге байланысты постер құрыңыздар. Алдымен өзара талқылап, содан соң топ алдында қорғаңыздар.

10-тапсырма. «Шығу парағын» толтырыңыздар.

Әсер алдым	Мен	Жана ақпарат алдым
Ештеңе түсінбедім		Жана нәрсе үйрендім
Таңғалдым		Көңілім толмады

САНДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУДАҒЫ ТЕҢСІЗДІК

1-2-сабақ **Сандық технология**

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Еліміз үшін сандық технологияның маңызы қандай?
- Ауыл мен қала арасында сандық технологияны қолдануда айырмашылықтар бар ма?

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап (44-аудио), сандық технологияның маңызына назар аударыңыздар. Термин сөздерді дәптерлеріңізге жазып алыңыздар.

Тірек сөздер

- сандық технология
- өмір сапасын жақсарту
- ілгерілеу
- ұялы телефон
- желілік телеарна

Елбасы Н.Ә.Назарбаев өз Жолдауында: «Біз сандық технологияны қолдану арқылы жаңа индустрияларды өркендетуге тиіспіз», – деп болашаққа айқын бағдар берді. Ол үшін арнайы «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы әзірленді. Бұл бағдарламаның басты мақсаты – халықтың өмір сүру сапасын жақсарту, яғни тұрғындардың кең жолақты ғаламторға қолжетімділігін қам-

тамасыз ету, қоғамның сандық сауаттылығын арттыру және электрондық үкіметті одан әрі дамыту. Сандық технологиялар, біріншіден, экономиканың дамуына, қызмет көрсету деңгейін арттыруға септігін тигізеді. Екіншіден, қарапайым тұрғындар сандық технологияларды мейлінше меңгерсе, қажетті ақпаратқа қол жеткізеді, үкіметпен байланыс орнату жағдайында ілгерілеушіліктер орын алады. Үшіншіден, ақпаратпен алмасады. Қарапайым ғана мысал, сымсыз ұялы телефондар, желілік телеарналар – осындай іс-әрекеттердің жемісі. «Цифрлық Қазақстан» тек ІТ саласын ғана емес, қоғамдағы өзге де салаларды дамытуға бағытталған. Аталған бағдарламаны жүзеге асыру арқылы көптеген әлеуметтік мәселелердің оң шешімін табуға болады.

Ақтөбе облыстық қоғамдық-саяси газетінен

3-тапсырма. Сөздіктің көмегімен тірек сөздер мен термин сөздердің мағынасын ашып, қандай салаға жататынын анықтаңыздар.

4-тапсырма. Берілген сұрақтарға өз ойларыңызды білдіріп, жауап жазыңыздар.

1. Сандық технологияның болашағы қандай деп ойлайсыз?
2. «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасының мақсаты не?

3. Сандық технологияның қоғамды дамытуда қандай әсері бар?
4. Мектептеріңізде сандық технологияға негізделген зертханалар бар ма?

5-тапсырма. Мәтіндерді оқып, салыстырыңыздар.

А мәтіні

Ауылды толықтай ғаламторға қосу үшін не істеу қажет? Бүкіл-әлемдік желіде жұмыс істеп жатқан «Kazsatnet» компаниясының мамандарының мәлімдеуінше, ғаламтор желісінің сапасын жақсарту үшін талшықты желі қажет. Алайда елімізде ондай талшықты желілер тартылмаған. Тіпті компания қызметкерлерінің мәлімдеуінше, аталған желі ауылдарды айтпаған күннің өзінде, елорданың шағын аудандарында да тартылмаған. Технологияны қолданушылар еліміз бойынша бар-жоғы 147 975 абонентті құрайды. Ал елімізде қазірдің өзінде 17 миллионнан астам қазақстандық бар екенін ескерсек, бұл сан теңіздегі тамшыдай ғана болмақ.

Ә мәтіні

Ең алдымен байланыс жолға қойылуы тиіс. Мәселен, жоғарыда бір хабар айтылды делік. Сол хабар елдің бар аймағында бір-ақ сәтте таралып, барлық адам білуі тиіс. Бір жерде қауіпті мал ауруы шыкса, басқа жақ соны бірден естіп, соны пайдаға асыруы керек. Яғни, жоғарыдан төменге дейін жүйелілік болуы қажет. Еліміздегі мемлекеттік жүйе кәдімгі адамның мүшесіндей қызмет етуі керек. Бастан шыққан хабар төмендегі табанға дейін дереу жетуі тиіс.

Ал Еуропа елдерінде жағдай мүлдем басқаша. Айтылған сөз 5 минут ішінде бүкіл елге тұтастай жария болады. Тіпті ауылдағы адамдардың өзі ғаламтор арқылы жағдайды толық біле алады. Мәселен, дүниежүзінің дамыған елдерін шаң қаптырған Швеция, Финляндия және Норвегия елдерінде ауылдардың қаладан айырмасы қалмаған. Жолдары тақтайдай тегіс, ғаламторы жылдам. Ауылшаруашылықтары толықтай автоматтандырылған.

«Алаш айнасы» газетінен

6-тапсырма. Мәтіндерге салыстырмалы талдау жасаңыздар.

1. Мәтіндердегі негізгі ойды анықтаңыз.
2. Екі мәтінде ортақ ой бар ма?
3. Мәтіндерде деректі ақпараттар бар ма?
4. Мәтіндердегі негізгі ойға өз көзқарасыңызды білдіріңіз.

7-тапсырма. Мектепте сандық технологиялар көрмесі өткізілмек. Оған қандай жаңа технологиялық жетістіктерді ұсынар едіңіздер? Алдымен өзара ақылдасып, содан соң топқа ұсыныңыздар.

8-тапсырма. «Сандық технология – дамудың негізі» тақырыбына эссе жазыңыздар. (көлемі – 200–250 сөз). Эсседе құрмалас сөйлемдер болсын.

9-тапсырма. Ойтаразы. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Бүгінгі сабақтың басты мәселесі не болды?
- Топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?
- Бүгін қандай білім мен тәжірибе алдым?
- Сабақ маған қандай әсер қалдырды?
- Сабақта өзімді қалай сезіндім?

3-4-сабақ

Компьютер мен ғаламтордың пайдасы мен зияны

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Ғаламтор не үшін керек?
- Ғаламтор тәуелділігінен қалай құтылуға болады?

2-тапсырма. Мәтінді түсініп оқыңыз. Бір-біріңізге сұрақтар қойып, ондағы мәселені анықтаңыз.

Бүгінде ғаламторға тәуелділік атты жана дерттің пайда болғаны жасырын емес. «The Independent» басылымының мәлімдеуінше, адамның ғаламторға тәуелділігі ішімдік, есірткіге тәуелділікпен бірдей екен. Негізінен, компьютер тұтынушыларының 5–10 пайызы ғаламторға тәуелді. Бұл күнде, әсіресе жасөспірімдер ғаламторға қатты тәуелді болып отыр. Күні-түні монитордан бас алмайтын баланың мінез-құлқы, өмірге көзқарасы өзгере бастайды. Халық арасында «В контакте», «Инстаграм», «Твиттер», «Фейсбук» сынды әлеуметтік желілер кеңінен танымал. Бір минутта әлеуметтік желілер арқылы кем дегенде 20 миллионға жуық хабарлама жазылады. Бір қарағанда, компьютер алдында отырған баланың не істеп, кіммен тілдесіп отырғаны елеуге тұрмайтын жайт. Дегенмен әртүрлі ойындар ойнап, мінез-құлқы мен психикасы бұзылған жасөспірімдер баршылық. Ғаламтор әлемі балаларға жапа шектіреді. Бала түгілі, ересек адам ғаламторға тәуелді болатыны соншалық, ұйқы мен жұмысты, тіпті жеке өмірді кейінге ысырады. Ал мінез-құлқы мен көзқарасы енді қалыптасып келе жатқан жеткіншектің ғаламторға тәуелді болуы қауіпті-ақ. Сондықтан «ғаламтордағы балалардың» қауіпсіздігін бір сәт ойланған жөн.

Ә. Бақытқызы

3-тапсырма. «Күні-түні монитордан бас алмайтын баланың мінез-құлқы, өмірге көзқарасы өзгере бастайды» деген сөйлемдегі автордың ойымен келісесіздер ме? Өмірден мысалдар келтіріп дәлелденіңіздер.

4-тапсырма. Өз достарыңыз бен таныстарыңыздың тізімін жазып, олардың әлеуметтік желіні қандай мақсатта қолданатыны туралы сызба жасаңыз. Соңында қорытындылап, өз тұжырымыңызды жазыңыз. Жазбаңызда құрмалас сөйлемдер болсын.

5-тапсырма. Мәтінді оқып, негізгі және қосымша ақпараттарды анықтаңыздар.

Ұлы Абайдың қарасөздерінің бірінде «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Бұлар – тәннің құмары, өзі өспейді, қуат таппайды... Біреуі білсем деп тұрады. Не көрсе, соған талшынып, «Ол немене? Бұл немене? Ол неге бүйтеді?» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі – жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен» деген сөздер барлығымызға таныс. Осы ойға сүйенсек, балалардың ынтасы мен талабын, яки жан құмарлығын әлсіретіп алған түріміз бар. Ол құмарлықтың әлсіреуіне ұялы телефондағы ойындар, ғаламтордағы қажетсіз ақпараттар мен бейнежазбалар көп әсер етуде. Ондағы ақпараттың пайдалысын ғана қолдануды ауыл балалары әзірге игере алмай отыр. Тағы да Абайға сүйеніп айтсақ, «Білімдіден шыққан сөз» көп болғанмен, балалардың «нұрын, сырын көруге» деген көкірек көзі ашылмай тұр. Білім арқылы жетістікке жететініне сене бермейді. Уақытты үнемді пайдалануды үйрене алмай жүр.

«Қазақ әдебиеті» газетінен

6-тапсырма. Берілген сұрақтар бойынша диалог құрыңыздар.

1. Автордың ойымен келісесіз бе?
2. Сізге ұялы телефон не үшін қажет?
3. Компьютермен жұмыс істеудің қандай пайдалы жақтары бар?
4. Электрондық кітап пен баспадан шыққан кітапты оқудың айырмашылығы неде?

7-тапсырма. Автордың сөзін негізге алып, өзіңіздің күнделікті іс-әрекетіңізге баға беріңіз.

8-тапсырма. Екі топқа бөлініп, «Компьютердің пайдасы мен зияны» туралы пікірталас ұйымдастырыңыздар. Бір топ жақтаушы, екінші топ даттаушы болсын.

9-тапсырма. Бір-біріңізді бағалаңыздар. Тақырыпқа қатысты қажетті сөздік қорларыңыз жеткілікті болды ма?

5-6-сабақ

Ауыл мен қала айырмашылығы

1-тапсырма. Суреттерден не байқадыңыздар? Айырмашылықтарын тауып, шағын мәтін дайындаңыздар. Сөйлемдегі сөздердің байланысу тәсілдерін орынды қолданыңыздар.

2-тапсырма. Мәтінді оқып, ойларыңызды жүйелеңіздер.

Ауыл мектебінің проблемасын шешу үшін электронды оқытудың ақпараттық жүйесі құрылған. Онда білім беру ұйымдарының порталы, Ұлттық білім беру деректер қоры, ішкі корпоративтік қор, электрондық кітапхана, білім беру ұйымын басқару жүйесі бар.

Цифрлық білім беру ресурстары оқу пәнінің нақты тақырыбына әзірленген. Электрондық оқыту жүйесіне қосылған мектептер цифрлық форматтағы дидактикалық материалдарға онлайн арқылы қол жеткізе алады. Әрбір цифрлық білім беру ресурстарының бұл құрылымы электрондық оқыту жүйесінде оқушылардың белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді.

«Қазақ әдебиеті» газетінен

3-тапсырма. Берілген сұрақтар бойынша пікірталас-полилог құрыңыздар.

1. Мектептеріңіздегі кітапхана ғаламтормен қамтылған ба? Қамтылмаған жағдайда мектеп басшысына қандай ұсыныстар айтар едіңіздер?

2. Кітапхана қызметі мен ақпараттық технологияларды қолданып, өздеріңізге қажетті ақпараттарды алуға мүмкіндік бар ма?

3. «Ғаламтор жастардың жадын жоюға кері әсерін тигізуде» дегенмен келісесіздер ме?

4-тапсырма. «Компьютердің мен үшін қажеттілігі» деген тақырыпта шағын мәтін жазыңыздар. Мәтінде құрмалас сөйлемдер болсын.

5-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (45-аудио). Негізгі ақпараттарды тезис түрінде жазып алыңыздар.

Тірек сөздер

- көруді әлсірету
- шамадан тыс салмақ
- зейіні төмендеу
- ауруға шалдығу
- әдетке айналдыру

Компьютер алдында ұзақ отыру, біріншіден, баланың көзіне зиян. Өйткені экранға үздіксіз қадалу көз жанарының көруін әлсіретіп, құлақтың есту қабілетін төмендетеді. Көз экрандағы мәтін немесе өзге де бейнелердің әлсіз дірілдеулерін тез қабылдайды. Сөйтіп, көзге шамадан тыс салмақ түсіп, көру қабілетін жоғалтады. Мәселен, экрандағы түрлі түстер, тіпті әріптер мен терезелер де көзге теріс әсерін тигізеді. Осының салдарынан көз жасаурап, тез шаршайды. Егер дер кезінде алдын алмаса, бұл түрлі көз ауруларына соқтыруы мүмкін. Баланың ұйқысы бұзылып, асқа тәбеті болмайды. Ал ұйқысы қанбаған баланың ойлау қабілеті әлсіреп, зейіні төмендейтіні белгілі. Екіншіден, бала компьютер алдында дұрыс отырмаса, сымбаты бұзылады. Бел омыртқаға көп күш түскендіктен, омыртқа өзгеріске ұшырайды. Соның салдарынан сколиоз, омыртқа ауруына шалдығуы мүмкін. Бұған қоса электрленген сәулелер саусақ ұштарына әсер етіп, қолдың буындарына зақым келтіреді. Компьютер тұрған бөлмені жиі тазалап, үстел мен компьютерді арнайы дымқыл сүрткішпен сүртіп тұрыңыз. Компьютерді пайдаланғанда көз және дене жағтығуларын жасауды әдетке айналдыру қажет. Өйткені экраннан таралатын электромагнитті толқындар баланың денсаулығына өте зиян.

Ақтөбе облыстық қоғамдық-саяси газетінен

6-тапсырма. Берілген сұрақтар бойынша диалог құрыңыз.

1. Компьютер алдында қанша сағат отырасыз?
2. Компьютердің адам денсаулығына кері әсері туралы не білесіз?
3. Компьютердің, ұялы телефонның зиян екенін білсеңіз де, көп уақыт отырасыз ба?
4. Компьютермен жұмыс істегенде көзге жағтығулар жасап, демалып тұрасыз ба?
5. Экраннан таралатын электромагнитті толқындардың адамға қандай зияны бар?

7-тапсырма. Компьютердің алдында қалай дұрыс отыру керектігі жөнінде нұсқаулық жазыңыздар.

Керекті сөздер: артық отырмау, қашықтық, жарық, желдету.

8-тапсырма. Ойтаразы. «ПОПС» формуласын қолданып, ауыл мен қала арасындағы сандық технологияның қолданылуы туралы өз ойларыңызды білдіріңіздер.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша,

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген түйін жасадым.

7-8-сабақ

Компьютерлік ойындардың қатері

1-тапсырма. Суреттерден қандай ой түйдіңіздер? Ой бөлісіңіздер.

2-тапсырма. Мәтінді түсініп оқыңыздар. Бір-біріңізге сұрақтар қою арқылы негізгі ойды анықтаңыздар.

Компьютерлік ойындардың негізгі түрі – атыс-шабыс, төбелес. Бұл алдымен баланың мінез-құлқына әсер етеді. Өйткені ойынның бас кейіпкері болған бала үнемі ұта бермейтіні анық. Кейде жеңеді, кейде жеңіледі. Ал ұтылған сайын оның ойынға деген құмарлығы арта түседі. Өзі сол әлемнің батыры болуға ұмтылады. Ұтылып қалса, көңіл күйі болмайды. Тіпті осындай кезде айналасындағы адамдардың сөзін тыңдамай, ренжісіп қалуы мүмкін. Екіншіден, компьютерлік ойындардың көпшілігі атыс-шабысқа негізделгендіктен, бұндай ойынға әуес балалардың бойында мейірімділік, ізгілік қасиеттері азаяды.

Жуас, өз ортасынан бөлек жүретін балалар компьютерлік ойындардың тұтқынына айналуы мүмкін. Олар достарымен жақын араласпағандықтан, бар уақытын компьютер алдында өткізеді. Бұндай кезде оны ойыннан алыстату өте қиын. Тіпті ол ата-анасына қарсы келіп, жанжалдасуы мүмкін. Ұзақ уақыт компьютермен жұмыс істегендіктен, оның адамдармен қарым-қатынасы қиындай түседі. Мінез-құлқы өзгеріп, тез ашуланады. Көпшілікпен тіл табыса алмай адасады. Компьютерді қосқанша байыз таппай, оның алдында отырғанда уақыттың қалай өтіп кеткенін білмейді. Ойнау мүмкіндігі болмаған кезде өзін жайсыз

сезініп, ашуланып, мазасызданады. Шектен тыс құмарлық баланы компьютерге тәуелділікке әкеліп соқтырады. Сондықтан...

Ақтөбе облыстық қоғамдық-саяси газетінен

3-тапсырма. Мәтіндегі соңғы сөйлемді өз болжамдарыңыз бойынша жалғастырыңыздар. Маманның пікірін қалай қорытар едіңіздер?

4-тапсырма. Мәтінде айтылған компьютерлік ойындардың қатерін диаграммаға салып, есте сақтаңыздар.

5-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (46-аудио). Мәтін қай стильде жазылған?

Корей ғалымдары бірқатар зерттеулер жүргізе келе, компьютерге шектен тыс тәуелді балалардың ми құрылысы басқа балалардың миына қарағанда өзгеше болады деген тұжырымға келді.

Тәжірибеге жасы 10 мен 19 аралығында 200 бала тартылған. Зерттеу қорытындыларына сәйкес, балалардың бас миының белсенділігі және зерделілігіне жауап беретін ми көрсеткіштерінің белгілі бір бөлігі айтарлықтай төмендеген.

Ғалымдардың айтуынша, ерте жастан бастап компьютерге деген шектен тыс тәуелділік зардабы мол патологияға алып келуі мүмкін.

Бейнеойындар жадты дамытып, зерделілік пен реакция жылдамдығын жақсартады деген пікір бар. Алайда бұған ғалымдардың өз дәлелдері бар екен. «Иә, шынымен, мидың жұмысы ойын ойнаған кезде ғана белсенді болады, ал күнделікті өмірде оның коэффициенті қажетті нормадан айтарлықтай төмен, шектеулі көрсеткішке ие», – дейді ғалымдар.

6-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. Корей ғалымдары зерттеу жүргізгенде қандай тұжырымға келді?
2. Олар неліктен тәжірибеге жасөспірімдерді тартты?
3. Компьютерге шектен тыс тәуелділік неге алып келеді екен?
4. Қалай ойлайсыздар, компьютерлік ойындар сандық технологияға жата ма?

7-тапсырма. Қазіргі қоғамдағы балалардың өміріне байланысты бір-бір сөйлем жазыңыздар. Сөздердің байланысу тәсілдерін орынды қолданыңыздар. Жазған сөйлемдерді кезектесе оқу арқылы тұтас мәтін құраңыздар.

8-тапсырма. Құралған мәтінге (7-тапсырма бойынша) талдау жасаңыздар.

1. Оқылған сөйлемдердің қай тұсында байланыс болмай қалды?
2. Қай тұсында ой бұзылды?
3. Сөйлем соны қалай аяқталды?
4. Мәтін деп тануға бола ма?

9-тапсырма. Сабақ бойынша өзіңізді және жолдастарыңызды бағалаңыз. Қандай жетістікке жеттіңіз?

4-тапсырма. Қарт неліктен нағыз ұлым біреу дейді? Өлең мазмұны бойынша кестені толтырыңыздар. Өздеріңіз тағы не қосар едіңіздер?

Нағыз адам қандай адам?	Жарты адам қандай адам?

5-тапсырма. Өлеңнің жалғасын тыңдаңыздар (47-аудио). Қандай ой түйдіңіздер?

...Ұлтсыздардың бәрі – рухы мүгедектер, жартылар.
Тілін, ұлтын менсінбеуден ол қасқалар бақ табар,
Бар назары материалдық игілікке тоқталар.
Жағымпаздар қолдауымен олар бүгін мақталар,
Ал тарихта «рухын сатқан қарын құлы» боп қалар.
Біз қанша мың жас өскінді аттандырдық шетелге:
Білім алып келсін дедік,
Жер, ел танып көрсін дедік,
Бірақ осы ізгі үмітті жалаң білім өтер ме?
Қайтсек екен, мониторкөз, компьютербас, жас талап,
Білім+Рух болуы үшін ажырамас қос қанат?
Қай кезде де білім – күшті әрі нұрлы жетегің.
Білімнің де адамзатқа зияны бар екенін
Кім ойлапты Құдайым-ау,
Егер ұры қаншама,
Зор білімін қулығына қару етсе жан сала,
Бейкам елге оның тартар азабы да соншама.
Сан жас қанат ғаламзатқа болмақ үшін өтімді,
Түнгі оттарды іздеп ұшар көбелектер секілді,
Қасиетті атақоныс – өзен-тауын жерсінбей,
Баба тарих ардақтаған рух тұғырын менсінбей,
Ойын тұсап ессіз, көзсіз еліктеудің жарқылы,
Тек батыстық даңғаза өнер толқынында қалқыды...

М. Шаханов

6-тапсырма. Өлеңдегі тыныс белгілерінің қойылу себептерін түсіндіріңіздер.

7-тапсырма. Өлеңде айтылған ақын ойларының қайсысына келісесіз, қайсысына келіспейсіз? Пікіріңізді дәлелдеңіз.

Сөйлемдер	Келісемін	Келіспеймін
Рухы мүгедектер тек материалдық игілікті ойлайды.		
Шетелде білім алудың зияны бар екен...		
Батыстық мәдениет салдарынан аз уақыттың ішінде ұлттық құндылықтарымызды жоғалтуға шақ қалдық...		

8-тапсырма. Ұлттық рухымызды, құндылықтарымызды жоғалтпау үшін не істеу керек? Пікірталас ұйымдастырып, кестені толтырыңыздар.

Неден сақтануымыз керек?	Неге ұмтылуымыз керек?

9-тапсырма. Өзіңіздің болашаққа жоспарыңыз қандай? Жоспарыңыздың нұсқасын жазыңыз.

10-тапсырма. Ойтаразы. Берілген сұрақтарға жазбаша жауап беріңіздер.

- Бүгін не үйрендіңіздер?
- Сөздік қорларыңызды қанша сөзбен толықтырдыңыздар?
- Пікірталасқа белсенді қатыса алдыңыздар ма?
- Сабақ бойынша қандай сұрақтарыңыз бар?

11-12-сабақ Ұлттық рух – ұлт тірегі

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Қазіргі қоғамның дамуына кедергі келтіретін мәселелер не деп ойлайсыздар?
- Қоғамдағы келеңсіз жағдайлардан қалай құтылуға болады?

2-тапсырма. Өлеңнің жалғасын оқып, ондағы негізгі ойды анықтаңыздар.

...Ғ асырды асар әдебиеті, өнері ұлы болмаса,
 Ұлт даралық таба алмайды,
 Және ұлы боп саналмайды ешқашан!
 ...Рас, қазір күллі әлемде байлыққа ауды есіл-дерт,
 Байлығы озса, мысықтар да жолбарысша көсілмек.
 Бес жүз қабат үй салу да емес, бүгін боз елес,
 Ақшаң болса, «маймылды» да бастық сайлау сөз емес.
 Адамзаттын бар тағдырын енді ақша шеше ме?
 ...Әділдікке деген сенім бірте-бірте өше ме?
 Жол бар ма екен аман өтер пенде-мүдде орманнан,
 Адамдықтың салтын қайттік,
 Даңқын қайттік қорланған?
 Бүгін неге рухсыздық секілді зор батырлық?
 Ізгіліксіз батырлықтан зардап шегіп жатыр жұрт.
 Ньютон ашқан үшінші заң нені үндейді білдік пе?
 «Әрбір қимыл қарсы қимыл тудырады» тірлікте...
 Дөңбекшиді көңіл-ғалам,
 Бүгін өлу жеңіл маған,
 Осы рухсыз жеңістердің ертеңіне сенгенше...

М. Шаханов

3-тапсырма. Өлең мазмұнындағы ойды жеткізу үшін сөйлемдерді аяқтаңыздар.

1. Әдебиет, өнер ұлы болмаса,
2. Қазір бүкіл адамзаттың назары байлыққа ауып отыр, өйткені
3. Халық рухсыздықтан зардап шегіп жатыр, себебі

4-тапсырма. Мұхтар Шахановпен кездесу өткізбек болдыңыздар. Қандай сұрақтар қояр едіңіздер? Сұрақтарды алдымен топ ішінде дайындап, ішінен ең үздігін таңдап алыңыздар.

5-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (48-аудио). Ондағы айтылған ойды алдыңғы мәтіндермен салыстырыңыздар. Ортақ идея бар ма?

Біз қазір материалдық байлықты рухани байлықтан жоғары қоюдың зардабын шегіп жатырмыз. Рухани кедейшілікке ұшыраған қоғамды келенсіздік жайлайды. Қазіргі атыс-шабыс, нашақорлық, жемқорлық пен сыбайластық сияқты жайттар соның нақты айғағы деуге болады. Қоғамды бұл сырқаттан емдейтін нәрсе – көркем әдебиет. Ол санаға бірте-бірте тарайтындықтан, оның нәтижесі бір күнде білінбеуі мүмкін. Бірақ өз болашағын ойлайтын ел оны өз саясатының басым бағытына айналдырып, оған ерекше көңіл бөледі. Өкінішке қарай, біз қазір қоғамның дерттерін емдейтін жағдайға жете алмай отырмыз.

Қ. Жұмаділов

6-тапсырма. Автор айтқан қоғамдағы келеңсіз жағдайлар сізге қалай әсер етті? Одан қандай қорытынды шығаруға болады? Ой бөлісіңіздер.

7-тапсырма. Сабақта алған ақпараттармен байланыстыра отырып, сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. Жаһандану жағдайында қоғам қандай өзгерістерге ұшырады?
2. Заман ағымына ілескендер мен ілеспегендердің айырмашылығы бар ма? Бар болса, қандай?

8-тапсырма. Орфографиялық нормаға сай, сөйлемдер деңгейінде тыныс белгілерін дұрыс қолданып, «Жаһанданудың пайдасы мен зияны» тақырыбына шағын мақала жазыңыздар.

9-тапсырма. «Шығу парағын» толтырыңыздар.

- Сабақта қандай маңызды ақпараттарды білдіңіздер?
- Өлеңде көтерілген негізгі ойды анықтай аламыз ма?

Балам бол, басқа бол: бәріне заң біреу-ақ.
Жүсіп Баласағұн

1-2-сабақ **Е. Өтетілеуұлы. «Ата Заң» өлеңі**

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Еліміздің Ата Заңы – Конституция туралы не білесіздер?
- «Заң – әрбір адамның сенімді қорғаны» деген пікірмен келісесіздер ме?

2-тапсырма. Өлеңді тыңдаңыздар (49-аудио). Әр шумақтағы ойды жеткізіп тұрған тірек сөздерді анықтаңыздар.

Ата Заң

Ежелгі қазақтың жерінде
Іргелі біртұтас халықпыз.
Тәуелсіз бүгінде елімде
Ата Заң қабылдап алдық біз.

Азамат құқысы тиесі
Сол Заңда анықтап жазылған.
Ігілік, байлықтың несі –
Тек халық деп онда танылған.

Дейді Заң: оқы да, еңбек ет,
Отанды қорға сен ерікті.
Ал қазақ тілін ол мемлекет
Тілі деп нақтылап бекітті.

Әйгілер әлемге елді осы,
Қастерлер қарт та жас, бар ұлан.
Бар заңды азат ел белгісі –
Елтаңба, Туы мен Әнұран.

Бостандық, теңдік пен жақсы өмір –
Адамзат асыл ой-арманы.
Елімде әр жанның ақкөңіл
Ата Заң – сенімді қорғаны.

Е. Өтетілеуұлы

3-тапсырма. «Бар заңды азат ел белгісі – Елтаңба, Туы мен Әнұран» деген өлең жолдарының мәнін ашу арқылы өлеңде не туралы айтылғанын өз сөзіңізбен жеткізіңіз.

4-тапсырма. Өлең мазмұны негізінде өз құқықтарыңыз бен міндеттеріңіз жайлы бірінші жақтан шағын монолог жазыңыздар.

5-тапсырма. Мәтінді оқып, мазмұны бойынша бір-біріңізге сұрақтар қойыңыздар.

Елімізде қазіргі қолданыстағы заң ережелерін орындамау – Конституция баптарын бұзу деген сөз. Өйткені Қазақстан Республикасында қабылданған заңдардың бәрі Негізгі Заң – Конституцияға сәйкестендірілген. Бүгінде үй мүліктерін ұрлау, адамдарды соққыға жығып, киім-кешектерін тартып алу, мал ұрлау, кісі өлтіру қылмыстары орын алып жатады. Қылмысты мас күйінде жасаушылар да кездеседі. Қолданыстағы Конституцияның 75-бабында Қазақстан Республикасында сот төрелігін тек сот қана жүзеге асырады деп көрсетілген. Әртүрлі жағдайда сот алдында жауап беретін адамдардың ішінде өзінің конституциялық құқықтарын білмейтіндері де жиі кездеседі. Ал ол жекетілгеннің өз басына қосымша проблемалар туғызумен қатар, соттың да іс қарауын қиындатады. Сондықтан мектеп оқушыларынан бастап зейнеткерлерге дейін еліміздің Негізгі Заңы – Конституцияны бес саусақтай білуі тиіс.

«Егемен Қазақстан» газетінен

6-тапсырма. Сұрақтарға жауап жазыңыз. Сөйлемдердің дұрыс құрылуына, сөздердің байланысу тәсілдеріне мән беріңіз.

Сұрақтар	Жауаптары
Конституция баптарын қаншалықты білесіз?	
Ата Заңның негізгі қағидағтарын күнделікті өмірде сақтап жүрсіз бе?	
Занбұзушылық деген не? Қандай да бір занбұзушылықты кездестіріңіз бе? Мысалдар келтіріңіз.	

7-тапсырма. «ПОПС» формуласын пайдаланып, берілген тұжырымға қатысты өз ойларыңызды білдіріңіздер. Өз пікірлеріңізді сөз әдебі формаларын орынды қолданып жеткізіңіздер.

XXI ғасырдағы табысты қоғам – заң тұрғысынан сауатты адамдар қоғамы. Осыған байланысты еліміздің әрбір азаматы бірінші кезекте – Конституцияны бес саусақтай білуі тиіс.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша,

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген түйін жасадым.

8-тапсырма. Заң, қоғам туралы мақал-мәтелдер, нақыл сөздер айтып жарысыңыздар.

9-тапсырма. Ойтаразы. 3–2–1 критерийі бойынша анықтаңыздар.

- 3 маңызды ақпарат;
- қиындық келтірген 2 мәселе;
- тапсырмадағы ұнаған 1 мәселе.

3-4-сабақ

Дала заңдары

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Қазақ даласындағы алғашқы заңдар туралы не білесіздер?
- *Жарғы* сөзі қандай мағынаны білдіреді?

2-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Мәтін қанша азатжолдан тұрады? Әр азатжолда не туралы айтылған?

Тірек сөздер

- сот ісі
- әділ жүргізу
- Жарғы
- құқықтық заңдар
- біртұтастық

Қазақ халқының ел басқаруы мен заң шығару, сот ісін әділ жүргізуі ерте замандардан қалыптасқан. Сот билігі – қазақ даласында кең тараған мемлекеттік биліктің формасы.

Ел басқару жүйесінде ата жолын ұстанған Қасым хан заман ерекшелігіне орай жаңа тәртіп жүйесін енгізеді. «Қасым ханның қасқа жолы» аталатын жарғы сол кездегі қазақ қауымының

қоғамдық және құқықтық заңдарын қалыптастырып, әдет-ғұрып, тұрмыс-салт ережелерін байыптайды, жеке адамдар арасындағы, ру-тайпалар мен қоғамдық топтар арасындағы қатынас жүйесін тағайындайды.

«Қасым ханның қасқа жолы» бір ғасырдай өз қызметін атқарған соң, тиісті толықтырулар мен өзгерістер енгізіліп, Есім ханның (1598–1645 жж.) тұсында «Есім ханның ескі жолы» деп аталған заңдық жүйе өмірге келді. Аталған екі заң жүйесі еш өзгеріссіз XVII ғасырдың аяғы немесе XVIII ғасырдың басына дейін қазақ жұртының игілігіне қызмет етті.

Тәуке хандық құрған XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың басы қазақ елінің абыройы асып, көсегесі көгерген ерекше бір кезең болды. Қазақ қоғамында біртұтастық пен ынтымақ орнатуға дәнекер болған ежелгі ереже-қағидалардың үлгілі нұсқасы, салт-дәстүрінің жүйелі жиынтығы атақты «Жеті жарғы» болды. «Жеті жарғы» – дана бабаларымыздың жарғыларын негізге алып, даланың сол замандағы тұрмыс-тіршілігін, қоғамдық, әлеуметтік ахуалын ескере отырып, жан-жақты байыпталған заңгерлік ұлы мұрасын қалдырды. «Қасқа жол» мен «Ескі жол» заңдарын толықтырып, елеулі өзгерістер енгізіп, дамытқан Тәуке хан еді. Оны «Жеті жарғы» деп атады. «Жеті жарғыны» қазақ халқы XIX ғасырдың ортасына дейін қолданып келді.

Ал кейбір нормалары Қазан төңкерісіне дейін қолданылып, қоғамдық қатынастарды реттеу қызметін тиімді атқарды.

«Алматы ақшамы» газетінен

3-тапсырма. Мәтін бойынша берілген тапсырмаларды орындаңыздар.

4-тапсырма. Мәтіннен құрмалас сөйлемдерді теріп жазып, олардың салалас не сабақтас құрмалас сөйлем екендігін ажыратыңыздар.

5-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (50-аудио). Естеріңізде қандай ақпарат қалды?

Қазақтың ауызекі әңгімелерінде «Қасым ханның қасқа жолы» туралы аздаған мәліметтер кездесіп қалады. Академик Ә.Марғұлан «Қасым ханның қасқа жолы» заңдары орта ғасырларда Қыпшақ, Шағатай ұлыстарында қолданылған «Яргу» заңынан алынған, қазақша «Жарғы» деген ұғым береді деп есептеді. Бұл ұғымның мәні – жару, нәрсенің салмағын бір жағына аудармай, дәл, әділ айтудан шыққан. «Дауды әділ, тура шешкен билерді халық бұқарасы ардақтап, «қара қылды қақ жарған» деп мақтаған.

Ә.Марғұланның айтуы бойынша, саяси жағдайдың шиеленіскен кезінде қалың қазақтың басшылары, от ауызды, орақ тілді, елге сыйлы билердің ықпалымен Қасым хан ерте заманнан бері көшпенділер мойындап келген «Жарғы» заңын күшейтті. Осындай себепке байланысты ежелден қалыптасқан билер заңын – «Жарғыны» жаңадан көтергенін қатты ұнатып, оны «Қасым ханның қасқа жолы» деп атап кетті.

Ж. Артықбаева. «Жеті жарғы – мемлекет және құқық ескерткіші» кітабынан

6-тапсырма. Мәтін мазмұнына сүйеніп, жарғы сөзіне түсінік беріңіз.

7-тапсырма. Оқылым және тыңдалым мәтіндерінің мазмұнын жинақтап, қысқаша аннотация жазыңыздар (көлемі – 100 сөз). Аннотацияда құрмалас сөйлемдер болсын.

8-тапсырма. Ойтаразы. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Сабақта берілген тапсырмаларды орындауда не нәрселер қиындық келтірді?
- Сабаққа белсенді қатыса алдыңыздар ма?
- Келесі сабақта неге назар аудару керек?

5-6-сабақ Шешендік сөздер

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Дауды тура шешкен, қара қылды қас жарған қандай би-шешендерді білесіздер?
- Шешен болу үшін қандай қасиеттер керек?

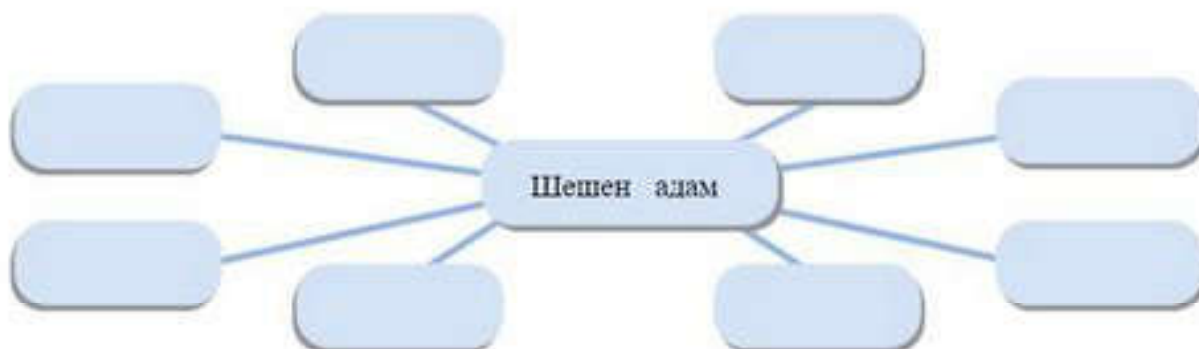

2-тапсырма. Берілген нақыл сөздерді тыңдаңыздар (51-аудио). Не туралы айтылған?

- Шешеннің ұлы қасиеті – қажет нәрсені айту ғана емес, сонымен бірге қажеті жоқ нәрсені айтпау (*Цицерон*).
- Шешеннің парызы – шындықты айту (*Платон*).
- Шешендік – ақылмен билеу өнері.
- Шешендіктің мақсаты – адамдарды іландыру (*Ф.Честерфильд*).
- Сөз күші көп нәрсені аз сөзбен айтып берумен сипатталады (*Плутарх*).
- Шешенге білім мен биік адамгершілік керек (*Л.Крам*).

3-тапсырма. Нақыл сөздердегі (2-тапсырмада айтылған) шешендікке қойылатын талаптарды кластер түзіп айтыңыздар.

4-тапсырма. Берілген мақал-мәтелдердегі ойды толықтырыңыздар. Мақал-мәтелдердің бірін тақырып етіп алып, шағын мәтін жазыңыздар.

• Сөз сүйектен өтеді, таяқ	• Батыр ... бастар,
Шешен ... бастар.
• Шешеннің ... – мерген,
Шебердің ... – мерген.	• Жанды жаралайтын да ... ,
емдейтін де
• Көре-көре ... болады,
Сөйлей-сөйлей ... болады.	

5-тапсырма. Мәтінді рөлге бөліп оқыңыздар.

Қазыбектің ат дауын шешуі

Бір үлкен ас болып, сол аста бәйгеге шапқан қаншама аттың алдынан бір кара жал құла жеке-дара озып келіпті. Асқа жиналған топтың ішінен бір адам:

– Мынау менің тай күнінде жоғалтқан атым, – деп аттың шылбырына жармасады. Атты қосып отырған несі:

– Жок, бұл – мүлдем жала, өзімнің кер биенмен туған малым, – дейді. Көпшілік екі жағына да «сенікі жөн» деп айта алмай,

Қазыбектің туған әкесі Келдібек биге жүгінеді. Екі даугердің сөзін тыңдаған Келдібек «ат сенікі» деп кесіп айта алмай, дағдарып отырып қалады. Билік айта алмай дағдарған әкесін байқаған жеті жасар Қазыбек:

– Сен қалай таныдың? – деп даугерлердің біріне сұрақ қояды.

– Мен енесін көрсем, одан туған төлін, төлін көрсем, енесін жаза баспай танымын, – деп жауап береді атын тай күнінде жоғалтқан адам. Сонда Қазыбек атты бәйгеге қосқан адамға:

– Кәне, сен қалай таныдың? – дейді.

– Мен енесін бір көрсем, ішіндегі құлынын туғаннан кейін сол биенен туғанын бұлжытпай танымын, – дейді. Сонда Қазыбек тұрып:

– Жарайды. Енді екеуің бар да, анау жүрген қозыдан екі қозы ұстап әкеліндер, – дейді. Олар барып алып келгенде:

– Қозыны көгендеп қойыңыздар да, өрістегі қойдан өзді-өзің әкелген қозының енесін алып келіндер, – дейді. Екі даугер өрістегі қойдан екі саулықты алып келіп, қозыларды бауырына салғанда, ат қосқан адам әкелген саулық қозыдан жериді, қозы да жатсынып саулыққа жуымайды. Ал тай күнінде жоғалттым деген адам саулыққа қозысын салғанда енесі еміреніп тұра қалады. Қозы бауырына кіріп еме береді. Қазыбек көпшілікке қарап:

– Кәне, халайық, бұған сіздер не айтасыздар? – дегенде, көпшілік бірауыздан «ат тай күнінде жоғалтқан адамдікі екен» деседі.

«Шешендік шиырлары» кітабынан

6-тапсырма. Түсіндірме сөздікті пайдаланып, төмендегі сөздердің мағынасын ашыңыздар.

Құлын –

Тай –

Бие –

Саулық –

Қозы –

Төл –

 7-тапсырма. Мәтінді бөліктерге бөліп, әр бөліктегі негізгі ақпаратты бір-екі сөйлеммен тезис түрінде жазыңыздар.

 8-тапсырма. Үш топқа бөлініп, берілген сұрақтар бойынша өз пікірлеріңізді білдіріңіздер.

1. Мәтін кейіпкерлерінің қайсысының іс-әрекеті заңсыз деп ойлайсыз?
2. Қазыбектің тапқырлығы қандай дәлелге құрылған?
3. Қазыбектің іс-әрекетіне қандай баға бересіз?

 9-тапсырма. Ойтаразы. Мәтін мазмұны бойынша сөйлемдерді толықтырыңыздар.

1. Мені қызықтырды.
2. Мені таңғалдырды.
3. Менің білгім келеді.

7-8-сабақ **Қылмыс пен жаза**

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Жасөспірімдердің қылмысқа баруына қандай себептер түрткі болуы мүмкін?
- Қазіргі жастар арасында кеңінен танылған қандай жастар ұйымдарын білесіздер?

 2-тапсырма. Мәтінді тыңдаңыздар (52-аудио). Тірек сөздерді теріп жазып, мағынасын анықтаңыздар.

...Баланың тағдыры, баланың психологиясы бірқалыпты емес. Ол азғыруға көп ұшырайды. Бір өзі шешім қабылдап, қылмысқа барған баланы аз жолықтырасың. Олар қылмысқа көбіне топ болып барады екен. Кім топтан бөлінгісі келер дейсің?! Бірен-сараны болмаса, балалардың біраз бөлігі үшін өз араларындағы абырой, беделі бәрінен жоғары болмақ. Сол жолда ол неге болса да баруға дайын тұруы мүмкін. Қылмыстың шеті осы жерден басталады. Бұл күнде көп кездесетін қылмыстардың ішінде мүліктік қылмыс, қарақшылық тәрізді қылмыстар аталады. Күнделікті көріп жүргеніміз – оқушылардың қолындағы ұялы телефондардың әртүрлі болып келетіндігі. Осындай тенсіздіктер қылмыстық себептерді туындатады...

Д. Төлебаев. «Ана тілі» газетінен

 3-тапсырма. Мәтіндегі автордың көзқарасына қандай баға бересіздер? Өз білімдеріңізге сүйеніп, мәтіндегі ойды жалғастырыңыздар.

 4-тапсырма. Үш топқа бөлініп, «Айтылмаған ащы шындық» тақырыбына жасөспірімдер қылмысы туралы постер қорғаңыздар.

1. Шығу себебі.
2. Түрлері.

3. Жауапқа тартылуы.
4. Алдын алудың жолдары.
5. Қорытынды.

5-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Әр азатжолда не туралы айтылған? Анықтаңыздар.

Қоғам үшін қауіпті адам – қылмыскер. Қылмысқа жақын кісі өзінің жекебасының мақсатын іске асыруды көздейді. Ол сол жолда ештеңеден тайынбайды. Біреуді жәбірлейді, әлдебіреудің қасақана қанын төгеді, тонайды, ұрлық жасайды, бопсалаумен айналысады. Бұл ретте қылмыс табиғатын, мәнін түсіну қиынға соғады. Сондықтан да ол заң тұрғысынан алғанда әрқашан да жеке іс ретінде қаралады. Себебі әр қылмыстың себеп-салдары, нәтижесі, тіпті көздеген мақсаты да бір-біріне ұқсамайды. Қылмыс табиғатының астында көп себеп бар – кек алу, өшпенділік, қастандық, есе қайтару, қорлық көрсету, пайда табу тағысын тағылар. Абайсызда жасалатын қылмыстар да болады.

Бала бүгінде ермекті өзі тауып алатын болды. Көшеге шығады, өзі сияқты бос жүргендермен жолығады. Ақшасы болса, ойын залдарына барып уақыт өткізеді. Ақшалары болмаса, бірігіп не істейтіндерін ойластыра бастайды. Дос-жарандар бір жерге шақырады. Олардан қалмауға тырысып, сол қатарда абыройлы, беделді болуы үшін не істемейді?! Топтың айтқанымен жүріп-тұруына тура келеді... Мұндай шақ кез келген бала үшін сын сағатына айналады. Аяғын шалыс басып, кінәлі болса, қылмыс жасап қойып, құзырлы заң алдында жауап беруі де ғажап емес.

Д. Төлебаев. «Ана тілі» газетінен

6-тапсырма. Автордың ойымен келісесіз бе? Өз пікіріңізді дәлелдер келтіріп түсіндіріңіз.

7-тапсырма. Бос уақыттарыңызда немен айналысасыздар? Бос уақытты жоспарлау керек пе? Өздеріңіздің күн тәртіптеріңізді жоспарлаңыздар.

8-тапсырма. Мәтіннен себеп-салдарлық қатынастағы сөйлемді тауып, оны сабақтас сөйлемге айналдырыңыздар.

9-тапсырма. Ойтаразы. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Бүгін не үйрендініздер?
- Сөздік қорларыңызды қанша жаңа сөзбен толықтырдыңыздар?

9-10-сабақ Қылмысқа жол жоқ

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Қылмыстың кішкентайы бола ма?
- Жасөспірімдер арасындағы қылмыс неліктен өршіп барады?

2-тапсырма. Мәтінді түсініп оқыңыздар. Қандай мәселе көтерілген?

Бүгінде жасөспірімдер арасында қылмысқа баратындардың саны артып отыр. Мұндай оқиғалардың көпшілігінің бастауында әлімжеттік тұратыны да анықталған. Қазір түрлі деңгейдегі білім ошақтарының өзінде осындай оқиғалар жиілеп кеткен. Бала тәрбиесі ата-ана мен мұғалімге ортақ іс екені айтпаса да түсінікті. Сондықтан кәмелетке толмағандардың қылмыстарын алдын алу мақсатында олардың ата-анасы мен тәрбиесіне жауаптылар ғана емес, сондай-ақ сот талқылауына қатысушылардың да тәрбиелік әсері бар.

Жариялылық қағидаты бойынша сот отырыстары ашық түрде, ерекше жағдайларда ғана жабық түрде жүргізіледі. Сол ерекше жағдайлардың бірі кәмелетке толмағандардың ісін сотта қарау болып табылады.

Басты сот талқылауы – қылмыстық іс жүргізудің шешуші сатысы. Осы сатыда қылмыстық процестің барлық міндеттері орындалады. Сот қылмыстық істі мән-жайы бойынша қарап, оны шешіп, іс бойынша негізгі айыпталушының кінәлілігі немесе кінәсіздігі туралы үкім шығарады және оған қолданылатын жаза түрін анықтайды.

«Қазақ үні» газетінен

3-тапсырма. Мәтін бойынша менталды картаны толтырыңыздар.

4-тапсырма. «Жасөспірімдер қылмысын қалай азайтуға болады?» деген сұрақ бойынша постер қорғаңыздар.

5-тапсырма. Мәтінді оқыңыздар. Деректі ақпаратты есте сақтаңыздар.

...Сот төрағасының айтуынша, 2016 жылдың шілде айынан бастап бүгінгі күнге дейін 311 үкім шығарумен қаралған қылмыстық іс болыпты. Барлық қаралған іс – 504. Сотты болған кәмелетке толмағандар саны – 411.

– 546 сотталғандардың ішінде 121-іне бас бостандығынан айыру жазасын қолдандық. Ал соның ішінде кәмелетке толмағандардың

саны – 52. Бізге келетін істердің 93 пайызы – меншікке қарсы қылмыстар, яғни бөтен мүлікті ұрлау, тонау, бұзу, қарақшылық жасау.

6-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттарды INSERT оқыту стратегиясы бойынша талдаңыздар. Өз ойларыңызды қорытындылап жазыңыздар.

«V»	«-»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін	Менің ойлағаныма қайшы, кереғар	Мен үшін жаңа ақпарат	Келісе алмаймын, білгім келеді

7-тапсырма. Екі топқа бөлініп, берілген жағдаят бойынша бірінші топ ақтаушы, екінші топ даттаушы болып пікірталас ұйымдастырыңыздар.

Жоқшылықтан немесе қатты қысылғандықтан, алғаш рет еріксіз ұрлық жасауға мәжбүр болған оқушы кешірім сұрап келді. Қандай шешім шығарасыз?

8-тапсырма. «Еліміздің болашағы – жастар» тақырыбына эссе жазыңыздар. Эсседе құрмалас сөйлемдерді дұрыс қолданыңыздар.

9-тапсырма. Эссе жұмысында кім өз ойын толық жеткізді? Құрмалас сөйлемдер кездесті ме? Өзіңізді және сыныптастарыңызды бағалаңыз.

11-сабақ

Нәтиже сабақ

1-тапсырма. Ойтүрткі.

- Еліміздегі жасөспірімдер арасындағы құқықбұзушылықтың алдын алу, оңалту шараларына көңілдеріңіз тола ма?
- Мұндай шаралардың мақсаты құқық бұзушыларды соттай беру ме, әлде оларды оңалту ма?

2-тапсырма. Мәтінді оқып, тілдік ерекшеліктері арқылы жанрын анықтаңыздар.

Сот арқылы адам құқын қорғаудағы оң жаңалық – Елбасының Жарлығымен 2012 жылғы ақпаннан бастап барлық облыста кәмелетке толмағандардың ісін қарайтын мамандандырылған соттардың ашылуы. Бұл соттар жасөспірімдердің істерін қарап қана қоймай, олардың құқықтық білімі мен мәдениетін жетілдіруге үлес қосады деген үміт бар.

– *Кәмелетке толмағандарға қатысты бас бостандығынан айыру жазасының баламалы шараларын қолдану фактілері ұлғайғаны белгілі. Осы тұрасында толығырақ мәлімет беріп өтсеңіз...*

– Бас бостандығынан айыру жазасының баламасы бас бостандығынан шектеу және шартты жаза қолдану болмақ. Айталық, бас бостандығынан шектеу жазасы 2012 жылы кәмелетке толмаған 7 жасөспірімге, ал былтыр 12 жасөспірімге тағайындалды. Кәмелетке толмағандар көбіне

тонау және ұрлық жасау қылмыстарына баруда. Мысалы, былтыр тонауға барған 23 балаға және ұрлық жасаған 16 балаға қатысты істер қаралды.

Ә. Ермырза

3-тапсырма. Сөздікті пайдаланып, мәтіндегі термин сөздердің мағынасын ашыңыздар.

4-тапсырма. Мәтіндегі көрсеткіштер туралы не айтасыздар? Қандай қорытынды жасауға болады? Бір-біріңізбен диалог құрыңыз.

5-тапсырма. Ойтаразы. «ПОПС» формуласын қолданып, мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңізді дәлелдеңіздер.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша,

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген түйін жасадым.

ЛЕКСИКАЛЫҚ ТАҚЫРЫПТАРҒА БАЙЛАНЫСТЫ ГЛОССАРИЙ

1-тақырып. Еңбек нарығы және сұраныс

Еңбек нарығы – жұмыс күшін тауар ретінде сату, сатып алу туралы экономикалық қатынастар жүйесі.

Экономикалық қатынастар (грек. *үй шаруашылығын жүргізу өнері*) – материалдық игіліктерді өндіру, айырбастау, бөлу және тұтыну үрдісі кезінде адамдар арасында пайда болатын өндірістік қатынастар.

Еңбек ресурсы – мемлекет экономикасында жұмыс істеуге қабілеті бар адамдар.

Біліктілік – адамның белгілі бір білім жүйесін тәжірибеде пайдалана алу қабілеті.

Инвестиция – пайда табу мақсатында белгілі бір салаларға салым салу.

Нарықтық жағдай – нарықтың қандай да бір саласында уақытша қалыптасқан жағдай.

Сұраныс – 1) жұмыс орны; 2) тұтынушылардың белгілі бір өнімді таңдау және сатып алу қабілеті.

Ұсыныс – 1) жұмыс күші; 2) сатушылардың нарыққа тауарларды сату үшін ұсынудағы талабы мен қабілеттілігі.

Жұмыс күші нарығы – жұмыс күшін тауар ретінде сату-сатып алу нарығы.

IT (ағылш. *Information technology* – ақпараттық технология) – қазіргі компьютерлік технология негізінде ақпаратты жинау, сақтау, өңдеу және тасымалдауды қамтамасыз ететін математикалық және кибернетикалық тәсілдер мен қазіргі техникалық құралдар жиыны.

PR (ағылш. *Public relations* – қоғаммен байланыс) – белгілі бір ұйым, компания не болмаса фирманың имісшісіне жауапты маман.

GR менеджер (ағылш. *Government relations* – мемлекетпен байланыс) – мемлекеттік құрылымдармен жақсы қарым-қатынасты орнататын және оны қолдайтын маман.

Жанғырту (франц. *Modernisation* – жаңа, қазіргі заманғы) – жекелеген тетіктер мен түзілімдердің құрылымдарын өзгерту арқылы функционалдық және басқа да қасиеттерін жақсарту.

2-тақырып. Отандық өнеркәсіп өнімі

Нарықтағы бәсекелестік – өндірушілер арасындағы күрес немесе жабықтаушылар, кәсіпорындар, фирмалар арасындағы өнім өндіру және өнімді тиімді өткізу үшін күрес.

Ауыр индустрия – ауыр өнеркәсіп кәсіпорындары.

Петропавл «Мұнаймаш» зауыты – мұнай өндіретін, ұнғымалық штангілі сорғылар жасайтын өндіріс орны.

Ферроқорытпа зауыты – химиялық тәсілдермен сапалы, аса берік шойын өндіруге қажетті ферроқоспалар шығаруға мамандандырылған металлургиялық зауыт.

«Қаратау» кен-химия комбинаты – өндірістік кәсіпорын. Майда ұнтақталған фосфорит шикізаты, кесек және ұсақ фосфорит өндіретін және өңдейтін комбинат.

Өскемен титан-магний комбинаты – титан-магний өнеркәсібінің орталығы. Атом өнеркәсібіне арналған титан құймалары мен бұйымдарын өндіретін кәсіпорын.

Гидролиз (грек. *гидро* – су және *lysis* – айыру, ыдырау) – су мен түрлі заттар арасындағы иондық алмасу реакциясы. Гидролизге тұздар, гидридтер, әртүрлі органикалық қосылыстар ұшырайды.

Балқаш тау-кен комбинаты – мыс, алтын, күміс, платина және басқа түсті металдар шығаратын комбинат.

Забойшик – кенжарда жұмыс істейтін жұмыскер.

Врубмашина – кен қазатын машина.

Конвейерлер – қажет жерлерге тасымалдауға, таратуға арналған таспалы және шынжырлы (тізбекті) конвейерлер. Конвейер тасымалданатын жүк түріне (сусымалы не кесек) сәйкес ажыратылады. Элеватор, аспалы шөмішті, қорапты, эскалатор, адымдағыш конвейер және т.б., сондай-ақ біріктірілген (мысалы, роликті-таспалы конвейер) конвейерлер өз алдына ерекше топ құрайды.

Инвестор – қор нарығындағы құнды қағаздарды сатып алушылар. Ұлттық инвестор дегеніміз – Қазақстан Республикасында инвестицияны жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының заңды тұлғасы.

3-тақырып. Қазақ киносы мен театрының қазіргі келбеті

Кинодра матург – киноға арнап шығарма жазатын, сценарий дайындайтын адам.

Кинематография – кинофильмдерді дайындап, көрермендерге көрсететін мәдениет пен өндірістің бір саласы.

Режиссер (франц. *regisseur* – менгеруші) – драмалық немесе музыкалық шығарманы қоятын, көркем фильмдерді түсіретін театр, кино қызметкері, көркемдік жағын басқарушы, ұйымдастырушы.

Оператор – кино түсіруге арналған техникалық құралдардың қызметін реттейтін маман.

Продюсер (ағыл. *producer* – өндіруші) – кинематографияда фильм түсіру тобына ұйымдастырушылық әрі қаржылық жағынан бақылау жасайтын тұлға.

Каскадер – кинофильмді түсіру барысында қауіпті әрі күрделі трюктарды орындаушы.

Менеджер (ағыл. *manager* – басқарушы) – өндірісті ұйымдастыру және тауар айналымы ісін басқару жөніндегі маман.

Кино индустриясы – фильмдер жасау, оларды көрсету, көбейтіп басу ісінде қолданылатын техникалық аспаптар мен жабдықтар өндіретін өнеркәсіп саласы.

Құрылтай – мемлекеттердің, партиялардың, қозғалыстардың, өзге де қоғамдық бірлестіктердің аса маңызды мәселелерді шешуге байланысты басқосу жыны.

4-тақырып. Ұлттық экологиялық мәдениет

Экология (грек. *ойкос* – үй, баспана, *логос* – ғылым) – тірі ағзалардың ортадағы тіршілік әрекетін және өзара қатынасын зерттейтін биологиялық ғылым.

Қарашығанақ кен орны – мұнай-газ конденсат кен орны. Батыс Қазақстан облысының Бөрілі ауданы жерінде, Орал қаласынан шығысқа қарай 150 шақырым жерде орналасқан Қазақстандағы ірі мұнай-газ кен орны.

Органикалық отын – өсімдіктер мен жануарлар әлеміне жататын отын.

Экологиялық мәдениет – адамзаттың өмірі мен болашақтағы дамуында экологиялық мәселелердің маңыздылығын баршаның терең ұғынуы, дүниежүзілік мәдениеттің құрамдас бөлігі.

Құндылықтар – танымның, белгілі бір нысанның адам, топ және қоғам үшін қасиетті деп танылуы.

Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) – Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін КСРО, АҚШ, Қытай және Ұлыбритания мемлекеттерінің белсенділік танытуымен құрылған халықаралық ұйым. Мақсаты – достық қарым-қатынасты қалыптастыру, халықаралық ынтымақ пен бірлікті дамыту.

«Көкарал» бөгеті – Солтүстік Арал бассейніндегі суды үлкен айдынга жібермей, судың буланып, бостан-босқа жайылып кетпеуіне жол береді. Кіші Арал теңізінің байлығын сақтап қалады.

Биосферадағы жаратылыстың тепе-теңдік заңдары – Жер ғаламшарының тіршілік тараған қабатындағы жаратылыстың тепе-теңдік заңы.

Мемлекеттік табиғи резерват – мемлекеттік табиғи кешеннің басты нысаны болып саналатын, белгілі бір элементін қорғауға алған қорық секілді қорғалатын аумақ.

Экологиялық дәліз – тірі табиғат нысандарының табиғи қоныс аударуын қамтамасыз ету және биологиялық әралуандылықты сақтау үшін ерекше қорғалатын, табиғи аумақтарды және су нысандары бөлімдерін қорғайтын экологиялық желінің бір бөлігі.

Экологиялық білім – жеке адамның қоршаған ортаның жағдай-күйі үшін экологиялық жауапкершілігін қамтамасыз ететін білім.

Экологиялық жүйе – тірі ағзалар жиынтығы мен олардың тіршілік ету ортасынан тұратын затпен және энергиямен алмасу арқылы байланысқан, функционалды түрде тұтасқан табиғи кешен.

5-тақырып. Мұхит – тіршілік мекені

Трансшегаралық өзендер – табиғи көзі шектес мемлекеттің немесе көршілес мемлекеттердің аумағында толық немесе ішінара орналасқан өзендер.

Трансшегаралық су ресурстары – табиғи көзі шектес мемлекеттің немесе көршілес мемлекеттердің аумағында толық немесе ішінара орналасқан су қорлары (өзендер, көлдер, каналдар, бөгендер, теңіздер, мұхиттар, жерасты сулары).

Планктон – өздігінен едәуір қашықтықта жылжи алмайтын, су қабатында енжар жүзіп жүретін және ағынмен тасымалданатын өсімдіктер, жануарлар, микроағзалар жиынтығы.

Бентос – су экожүйесінің түбіндегі ағзалар жиынтығы (балдырлар, өсімдіктер, құрттар, сүліктер, моллюскілер т.б.).

Су астында қалған ұнғымалар – тереңдігі бірнеше метрден 10 шақырымға дейін және одан да терең, диаметрі 75–80 миллиметр цилиндр тәрізді тау қазбасы.

Папаханаумоқуакеа ұлттық теңіз монументі – Гавайдың солтүстік-батысында орналасқан, ауданы 1,5 миллион шаршы шақырымнан асатын және жойылуға айналған көк кіптер мен итбалықтар, тунецтер мен акулалар секілді жыртықшытар, сонымен қатар ғаламдық жылыну кезінде сақталып қалу ықтималдылығы жоғары, қиыр солтүстікке ең жақын орналасқан әрі ең таза коралл рифтері қорғалатын қауіпсіз жер.

Риф – қалыптасу себебі жер қойнауларындағы күштермен байланысты, сырт пішіні байырғы жарықтарға ұқсайтын, ұзыннан-ұзақ созылатын тектоникалық құрылым.

6-тақырып. Ұлттық таным және мерекелер

Ұлттық таным – халықтың қоршаған ортаны, дүниені танып білуі.

Ұлттық дүниетаным – адам мен табиғатқа, құндылықтарға, адамгершілік нормаға көзқарас, қоршаған ортамен қарым-қатынасты қалыптастыратын қоғам мүшелеріне ортақ, ұлттық негіздегі жүйе.

Рухани құндылықтар – бір ұлттың не халықтың, қауымдастық немесе топтың, жекетілганын ертеден бағалап келген жан дүниесінің, білім, мәдениет, адамшылық идеясының негізі болып табылатын ұстанымдары, қастерлі ұғымдары.

Gallup институты – Американың қоғамдық пікір институты.

Толерантты қоғамдар (лат. *tolerancia* – төзімділік) – айырмашылықтарды түсінетін, сыйлайтын, өзге сенімдегі, көзқарастағы басқаның құқын мойындайтын қоғам.

Конфессия (лат. *confessio* – басқаға тәуелсіз) – дербес діни бағыт, ағым.

Миссионер (франц. *Missionnaire*) – басқа діндегілер арасына өз дінін уағыздау үшін жіберілетін, әдетте, христиан, католик, будда дініндегі адам.

Діндердің паствалары – әлемдік діндер, ұлттық діндер.

Дұрдараздық – аздап ренішті, бірде тату, бірде араз.

Руханият – жан дүние, діл, ақыл, парасат сияқты рухани дүниелер.

Шәууал – Рамазан айының біткенін білдіретін ай.

Имам – мешіттің діни басшысы, жетекшісі.

Мұбарак болсын! – Құтты болсын!

7-тақырып. Сауда мен көмек: екіжақты келісімді сауда

Сауда – материалдық және рухани игіліктерді пәліктен шығару және немдену.

Екіжақты келісім – екінші тараппен немесе басқа елмен ортақ келісім жасасу.

Қауымдастық – бірлестік, одақ.

Саяси-экономикалық жүйе – экономикалық қатынастардың нысаны мен мазмұнын айқындайтын қағидағардың, ережелердің елде жұмыс істеп тұрған жынтығы.

Стратегиялық әріптес – мемлекеттің дамуында ортақ келісімдермен жұмыс жүргізетін елдер.

Элиталық тұқым – ең таңдаулы, жоғары сұрыпты тұқым.

Сертификатталған белгі – азаматтардың өміріне және айналадағы ортаға өнімнің қауіпсіз болуы талаптарына сай екенін білдіретін белгі.

Тауар биржасы – заңды тұлға құқығына ие ұйым.

Оптикалық-талшықты инфрақұрылым – жарықты таратуға арналған құрылым.

Экспорт – тауарды, капиталды, жұмыстарды сыртқы нарықтарға өткізу үшін шетелге әкету.

Импорт – ішкі нарықта өткізу үшін елге шетелдерден тауарлар, технологиялар әкелу.

8-тақырып. Бұқаралық ақпарат құралдарындағы гендерлік бейне

Гендер – ерлер мен әйелдердің теңдігі, яғни, тең құқықтары мен мүмкіндіктері.

Алтын қор – қазақтың ән мен күй өнеріндегі «алтын дауыстарды» сақтайтын бөлімнің аты.

Құлаққалқан (ағылш. *headphone* – құлаққап) – музыка және басқа да дыбыстық сигналдарды дербес тыңдауға арналған құрылғы.

Медиакеңістік – бұқаралық ақпарат құралдарының таралу аумағы.

9-тақырып. Жер планетасындағы қауіпті қалдықтар

Биоәртүрлілік – табиғаттың алуан түрлі биологиялық қалпы.

Экожүйе – тірі ағзалар жынтығының тіршілік ету кеңістігін бірлесе пайдалануының тарихи қалыптасқан жүйесі.

Техногендік минералдар – жер қойнауындағы адам қолымен өндірілетін әртүрлі геологиялық үрдістерге байланысты пайда болған байлықтар.

Химиялық қайта өңдеу – химиялық жолмен жаңалау.

Гептил – зымырандардың жерден көтерілуіне энергия беру үшін қолданатын улы зат.

Мерез – жұкпалы, созылмалы ауру.

Қиянат – зорлық-зомбылық, әділетсіздік.

Нірім – судың жоғары қабатының үйіріле ағуы.

Шырыш – сұйықтық.

Залалсыздандыру – кең таралуын болдырмау амалдарының жынтығы.

10-тақырып. Әлеуметтік теңсіздік: адам құқықтары және көмек

Әлеуметтік теңсіздік – адамдардың өмірлік мүмкіндіктерінің теңсіздігі, яғни олардың әлеуметтік игіліктерге (байлыққа, білімге, беделге және т.б. шектеулі ресурстарға) тең қол жеткізбеуі.

Нәсіл (фр. *race*, итал. *razza* – туыс, тайпа) – әртүрлі адамдардың тарихи қалыптасқан топтары, олардың морфологиялық және физиологиялық қасиеттері ұқсас, сонымен бірге олар белгілі бір аумақтарда ғана таралады.

Қақтығыс немесе **жанжал** – әр топтың бір-біріне қарсы әрекеті, мүдделерінің үйлеспейуі.

11-тақырып. Жастардың денсаулығы – қоғам байлығы

Гигиена – денсаулықты сақтау және нығайту, адамның қалыпты еңбек етуі мен демалуы үшін қолайлы жағдай жасау туралы ілім.

Салауатты өмір салты – денсаулықты сақтауға және нығайтуға бағытталған сауықтыру жолындағы белсенді іс-әрекет.

12-тақырып. Сандық технологияны пайдаланудағы теңсіздік

Жаһандану – жаңа жалпыәлемдік саяси, экономикалық, мәдени және ақпараттық тұтастық құрылуы.

Жады – адамның тәжірибесінде болған әсерлері, есте қалуы, жаңғыруы.

Патология – қалыптан тыс ауытқу.

13-тақырып. Қоғам және заң

Конституциялық құқық – құқық жүйесінің басты саласы.

Құқықбұзушылық – қоғамға зиян келтіретін және заң бойынша жазаланатын қоғамға қарсы әрекет.

Лексика-грамматикалық минимум бойынша қазақша-орысша сөздік

1. Еңбек нарығы және сұраныс

ауыстыру – менять	несие – кредит
әлеует – потенциал	өндірістік – производственный
әсер ету – влиять	өнімді – продуктивный (даушыи резуль- таты)
бәсекелестік – конкуренция	салық – налог
біліктілік – квалификация	саудаласу – торговаться
жайлы – о, об	серіктестік – товарищество
жанама – косвенный	сұраныс – спрос
жалақы – заработная плата	тапшылық – недостаток
жарамсыз – годный, пригодный	тірек – основа
қабілет – способность	тез – быстро
қыскамерзімді – краткосрочный	уақытша – временно
нарық – рынок	

2. Отандық өнеркәсіп өнімі

әртараптандыру – диверсифицировать	қосалқы – запасной
барабар – идентичный, одинаковый	құрастыру – составлять; собирать по частям
бәсекелестік – конкуренция	одақ – союз
бөлшек – деталь, часть	отандық – отечественный
жабдықтау – оборудовать	өндірілу – производиться
жекеменшік – частник, собственник	өнеркәсіп – промышленность
кеден – таможня	ілгері – вперед; развиваться
кеңейту – расширять	серпін – рывок; темп
кәсіпорын – предприятие	тұс – сторона, направление
күшейту – усилить	

3. Қазақ киносы мен театрының қазіргі келбеті

астарлы – со скрытым смыслом	орда – центр
аудармашы – переводчик	өнертанушы – искусствовед
әсерлену – быть под впечатлением	сыншы – критик
бойынша – по, согласно	сүйсіну – восхищаться
ғылыми-көпшілік – научно-популярный	тарихи-рухани – исторический и духовный
деректі – документальный	тұсаукесер – презентация
жетекші – ведущий	түсірілім – съемка
көкейкесті – заветный; актуальный	түю – мнение, заключение
каламгер – писатель	үгіт-насихат – агитация и пропаганда
колтанба – автограф; авторское своеобразие	шабыт – вдохновение
ойландыру – заставлять задуматься	шығармашылық – творчество

4. Ұлттық экологиялық мәдениет

арту – возрастать	нұқсан – вред
ғалам – весь мир, свет	өзгеріс – изменение
Жер-Ана – мать-земля	өкілеттік – полномочие
жойқын – мощный	өркеннет – цивилизация
жігерлендіру – воодушевлять	ершу – обострение, усиление
зардап – последствие	тапшылық – нехватка, недостаток
қуаншылық – засуха	экожүйе – экосистема
мұздақ – ледник	

5. Мұхит – тіршілік мекені

айдын – акватория, гладь	құрлық – материк
балдыр – водоросли	қырылу – вымирать, гибнуть
бату – вязнуть, погружаться	мүйіс – мыс
бұғаз – пролив	оқшаулау – отделять, локализовать
ғаламат – небывалый; весьма, очень	себеп-салдар – причина, повод
ігілік – благо	сүңгу – нырнуть
қайшылық – противоречие	уылдырық – икра
	шығанақ – залив

6. Ұлттық таным және мерекелер

ағым – течение	мүшкіл – проблемный, тяжелый
азап – мука, мучение, страдание	от – огонь
айт – мусульманский праздник	өкіну – жалеть, раскаиваться
ғибадатхана – святилище, храм	сабыр – сдержанность, терпение
күнә – грех	сену – верить
қажылық – хадж	табыну – преклоняться, почитать
күдірет – всемогущий, создатель; мощь, сила	төзім – стойкость, выдержка
кұлшылық – поклоняться	ұстану – придерживаться
кұрбандық – жертвоприношение	ұсыну – предлагать
мешіт – мечеть	шіркеу – церковь

7. Сауда мен көмек: екіжақты келісімді сауда

акшалай – деньгами	көпсалалы – многосекторный
айналым – оборот	көмек – помощь
әріптес – партнер	кіріс – доход
әлі – еще, пока	мәміле – сделка, согласование
басымдық – приоритет	мүдде – интерес
барлық – весь, все	тарап – сторона
бедел – авторитет, репутация, почет	толыққанды – полноценный
берешек – долг, задолженность	үлес – доля
екіжақты – двусторонний	үшін – для

8. Бұқаралық ақпарат құралдарындағы гендерлік бейне

әлеует – потенциал	жеткілікті – достаточный
байыпты – существенный; рассудительный	таптау – порочить; топтать
бөлініс – деление, разделение	теңдік – равенство
бейне – образ	тән – свойственно, характерно
бері – ближе, сюда	ізгілендіру – гуманизация
бұқаралық – массовый	хабар – весть, сообщение; передача
дамушы – развивающийся	хабарлама – сообщение, объявление
екіталай – неизвестно, неопределенно	шамамен – примерно, приблизительно
зорлық-зомбылық – бесчинство, насилие	шпеленіс – обострение, напряженность

9. Жер планетасындағы қауіпті қалдықтар

айыппұл – штраф	жұмыр – круглый
бықсу – дымить, тлеть	залалсыздандыру – дезинфицировать
жарамсыз – негодный, непригодный	кері – назад, обратный; противоположный
жарылу – трескаться; раскалываться	көму – закапывать

қауіпсіздік – безопасность
қалшық – отход; отброс
орай – в связи
өртеу – поджигать, устраивать поджог
өңдеу – обрабатывать
сарапшы – эксперт

сұрыптау – сортировать
талшыныс – стремление вперед
төтенше – чрезвычайно
тірлік – жизнь, существование
үйінді – завал; насыпь
шіру – гнить, разлагаться

10. Әлеуметтік теңсіздік: адам құқықтары және көмек

бірдей – одинаковый
дәулетті – состоятельный
жарлық – указ
жарлы – бедный, нищий человек
жат – чуждый
кемсіту – унижать
қактығыс – противоречие; столкновение
қылық – проступок

мұқтаж – надобность, нужда
нәсіл – раса
өзгешелік – особенность; различие
саты – этап, стадия
тепе-теңдік – равенство
түсіністік – понимание
ұғыну – понимать, осознавать
ұлтаралық – международный

11. Жастардың денсаулығы – қоғам байлығы

айырылу – отделяться; разделяться
амал – действие, поступок; прием, способ
арылу – освобождаться, очищаться
ал-ауқат – благосостояние
әрбір – всякий, каждый
әуестену – увлекаться
душар – подвергаться (чаще неприятному)
екпе – прививка

ем – лечение
емші – лекарь; знахарь
жүйке – нерв
жігерлі – неутомимый
құмарлық – пристрастие, увлечение
сырқаттану – заболеть
шарасыз – вынужденный, безвыходный
ширақ – бодрый, энергичный

12. Сандық технологияны пайдаланудағы теңсіздік

адасу – заблуждаться; ошибаться
бейнежазба – видеозапись
бейнетаспа – видеокассета, видеопленка
біркелкі – единый, одинаковый
бүкіләлемдік – всемирный
жарты – половина
желілік – сетевой

карыштау – процветать, прогрессировать
сандық – цифровой
тііс – должен, следует; надо
теңсіздік – неравенство
ұшқыр – быстрый
ілгерілеу – идти вперед; преуспевать
шектеулі – ограниченный

13. Қоғам және заң

айыпталушы – обвиняемый
әділетті – справедливый
бейкүнә – невинный, безвинный
бейхабар – незнающий, неосведомленный
бостандық – свобода
бұзу – ломать, портить; разрушать
даулы – спорный
жәбірленуші – потерпевший
жөкшылық – бедность, нужда
жүгіну – искать справедливости;
подчиняться (закону); обращаться (в суд)
кек – месть
кесілу – быть приговоренным
кінәлі – виновный

қамау – брать под арест, арестовать
қасақана – нарочно; умышленно
қастандық – покушение; злой умысел
қатаң – жесткий, строгий
қорғаушы – защитник, адвокат
қорлық – издевательство
құзырлы – компетентный
отырыс – заседание
ізгі – благой
сотталушы – подсудимый
тәркілеу – конфискация
ұрыну – сталкиваться; прищираться
үкім – приговор, вердикт
үстемдік – господство, превосходство

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ сөздігі. Алматы: Дәуір, 2013.
2. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998.
3. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: Аруна Ltd. ЖШС, 2005.
4. Бұралқыұлы М. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Мектеп, 2007.
5. Экономикалық орысша-қазақша сөздік. Алматы: Дайк-Пресс, 2008.
6. Экология және тіршілік қауіпсіздігі. Түсіндірме сөздік. Алматы: Мектеп, 2012.
7. Орысша-қазақша түсіндірмелі жалпы сөздік / Е.Арын. Павлодар: ЭКО ҒӨФ, 2006.
8. Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. Алматы: Арыс, 2007.
9. Момынова Б.Қ., Саткенова Ж.Б. Қазақ тілінің морфологиясы. Алматы: Қазақ университеті, 2014.

МАЗМҰНЫ

1. Еңбек нарығы және сұраныс	4
2. Отандық өнеркәсіп өнімі	21
3. Қазақ киносы мен театрының қазіргі келбеті	40
4. Ұлттық экологиялық мәдениет	59
5. Мұхит – тіршілік мекені	74
6. Ұлттық таным және мерекелер	93
7. Сауда мен көмек: екіжақты келісімді сауда	105
8. Бұқаралық ақпарат құралдарындағы гендерлік бейне	123
9. Жер планетасындағы қауіпті қалдықтар	140
10. Әлеуметтік теңсіздік: адам құқықтары және көмек	155
11. Жастардың денсаулығы – қоғам байлығы	165
12. Сандық технологияны пайдаланудағы теңсіздік	182
13. Қоғам және заң	194
Лексикалық тақырыптарға байланысты глоссарий	205
Лексика-грамматикалық минимум бойынша	
қазақша-орысша сөздік	210
Пайдаланылған әдебиеттер	213

Учебное издание

**Косымова Гульбану
Ерхожина Шаттыгул Лесбековна
Каримова Гульмира Сарсемхановна**

КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Учебник для 10 классов общеобразовательных школ
с русским языком обучения
(на казахском и русском языках)

В учебнике использованы иллюстрации *С. Кызайбек, Б. Даетхан, О. Белылова*

Редактор *С. Курмангалиева*
Худ. редактор *А. Акыл*
Техн. редактор *Л. Садықова*
Корректор *А. Талепбердинова*
Компьютерная верстка *А. Кожумова*

Государственная лицензия № 0000001 выдана издательству
Министерством образования и науки Республики Казахстан
7 июля 2003 года

ИБ № 5850

Подписано в печать 29.05.19. Формат 70·100^{1/16}. Бумага офсетная.
Гарнитура «SchoolBook Kza». Печать офсетная.
Усл.-печ. л. 17,42. Усл. кр.-отт. 68,38.
Уч.-изд. л. 13,41. Тираж 70 000 экз. Заказ №

Издательство «Мектеп», 050009, г. Алматы, пр. Абая, 143
Факс: 8(727) 394-42-30, 394-37-58
Тел.: 8(727) 394-42-34
E-mail: mektep@mail.ru
Web-site: www.mektep.kz

